3 1761 08098590 6

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

http://www.archive.org/details/peremohapovistna02krus

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ПЕРЕМОГА

Повість наших днів

I Як промовить земля
II Як пригорне земля

1920

Київ — Відень — Львів

ЯК ПРИГОРНЕ ЗЕМЛЯ

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

Krushel'nyts'kyĭ, Antin

ЯК ПРИГОРНЕ ЗЕМЛЯ

Yak pryhorne zemlya

(Друга частина повісти наших днів)

ch. [2]

Наклад Літературного Інститута

PG
3948
K77 P4
ch. 2
cop. 2

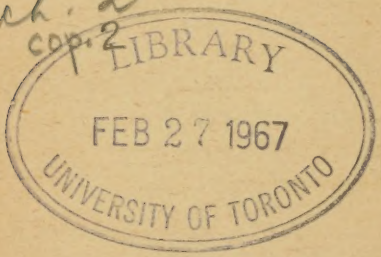

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

I.

Роботи були в повному розгоні.

Одна здоганяла другу. Не знати було, за яку братися, котра з них пильніща. Йшли кожна своїм шляхом. За всякою наглядав хтось, хто повинен був за неї відповідати. Але Заячківський цим не заспокоювався. Попав неначе в гарячковий стан: усюди повинен був бути, всього доглянути, всьому давати лад і напрямок.

Тільки сонце виринало із-поза землі, як він прокидався. Спав при відчиненому вікні. Над ранком подував холод; він затягав на себе покривало й тільки що задумував обернутися на той бік та ще раз заснути, як під вікнами зачинався ранішній концерт, величній поранковий гимн-молитва пробудженої світанням пташні. І вже сон щезав із перевтомлених повік Заячківського. Міг лежати ще хвилину-дві, пів години, годину, але заснути б уже не зміг. Схоплювався на рівні ноги, одягався і йшов до праці.

Як раз почався був звичайний щоденний концерт. Заячківський прокинувся, але замісць, щоб, своїм звичаєм, одягтися й піти

по господарці, лежав із заплющеними очима, любуючися свіжими подихами літнього ранка, гамірливими голосами горобиного хору.

Лежав і марив. Почував усю роскіш життя.

Вчора перевтомився всілякими господарськими ділами, які тримали його на ногах до пізньої ночі. Спав дуже твердо. Сьогодня, прокинувшися, переконував себе: хіба ж не може ще трохи полюбуватися солодкими лінощами, поки покладе на себе знов своє звичайне ярмо обовязків?

Крізь вікно залітав до кімнати пах квітів, що красувалися на квітнику коло хатчини. Вдихуючи ці пахощі повними грудьми, розріжняв поодинокі тони в них. Оце залетів до нього запах чайної рожі. Скілька свіжих пупянків розвинулося вчора і тепер вони до завороту голови доводять його. Такі гострі, такі сильні в них пахощі. Дружина хотіла зірвати їх і поставити в кімнаті у воду; випросив їм життя. Любив роскошуватися квіттям, як пишалося на зеленому корчі, повне життєвої сили. Тремтів над кожним пупянком, побоюючися, щоб не вкорочено йому віку. Любив, що правда, дуже, коли китичка квіток на столі в кімнатці розвеселювала його очі, але, дивлячися на неї, відчував поневільний жаль від завмірання цих квіток. От, і вчора продовжив життя жовтим, за-

пашним рожам. Вони ж дякують йому сьогодня за ту ніжну прихильність.

Іще раз втягає повними грудьми цей свіжий запах, трохи не опяняється від нього.

А ось повійнуло по кімнаті инчими пахощами. Тепер уже гвоздики вплели у ту поранкову арому свій гострий тон. І в ту ж мить він спинився очима своєї душі на двох їх кольорах — на білому й темно-червоному. Тільки ці дві барви відчувалися в гострому гвоздиковому запахові: сніжно-біла й темно-червона. Такий різкий контраст барв у соняшному промінні, така гармонія тону ароми пізнього вечора й раннього ранку. Було їх, тих барв на квітнику багато: огнисто-червона, рожева, жовта, фіолєтна, але його око було вражливе тільки на два коліри: темно-червоний і білий. Це були його улюбленці...

А тепер напевно відчуває подих резеди. Така скромна квітка, сіренька на вигляд, а яка могутня в своїх роскішних пахощах...

Заячківський почуває всю радість життя, любуючися насолодою подихів свіжого погідного поранку. Його душа вловлює новий акорд поранкової гармонії.

Із під кущів бозу, що відділювали невеличкий квітник від яринного огорода, залітає до кімнати гамірливий спів цілого табунця горобців. Вони тільки що прокинулися й по-

чали свою ранішню пісню в честь великого свого приятеля — сонця. У їх співі вчувається рух їх заспаних крилець: чути, як тріпочуть ними, перескакуючи з гілки на гілку, як купаються в холодних краплинах поранкової роси... Ті перлини, обсипаючися з гілок, брилянтами блестять у сонячному промінні: розбавлені пташини перлами сміху заливаються. Доки не прогонять із своїх крил нічної втоми, доки не освіжаться свавільними своїми порухами... Потім уривані голоси накликів, радощів, сміху, ті недоспівувані акорди, перебивані невблаганою потребою руху, переливаються в рівні, могутні тони. Починається сильна, величня поранкова пісня, могутня молитва співаків, що висловлюють у ній радість із свого життя... А сонячне проміння складає на їх веселих личках свої привітні поцілунки...

Бувало, що Заячківський, умліваючи від перевтоми, схоплювався при перших пташиних голосах і зачиняв вікно, щоб іще яку годинку не вибиватися із сну. Тоді чимало не дуже зичливих бажань діставалося від нього безжурним співакам. Сьогодня він якийсь розніжений. Лежить із заплющеними очима і вслухується залюбки у ті предивні тони, такі розсипані, і разом такі згармонізовані. Почуває радість у тому наближенні, у своєму співжитті з природою...

Бачиться, міг би так довго спокійно любуватися.

Його перечулена душа вловлює ще два рівні, спокійні рухи: лагідний, правильний віддих дружини й прискорений дещо — малого синка. Вони сплять іще. Ніхто їх не трівожить, ніщо не збавляє їх сна. Доки не порушиться, вони будуть спати. Але, як тільки він вискочить із ліжка, зараз дружина розплющить очі. І в ту ж мить стануть перед нею всі її господарські обовязки, клопоти... Він уже не зможе вблагати її, щоб не схоплювалася до праці. Ніяка сила її не вдержить. А зараз після того, як вони почнуть розмовляти з собою, вплітається у їх розмову дитиняче щебетання. І таким способом оживає вся хата.

Ніжно почав прислухатися до цих двох коханих віддихів.

Рівний віддих дружини казав, що вона потребує ще хвилини солодкого сну. Розкрив очі й подивився на її лице. Усміхнене, рожеве... Солодкий сон їй сниться. Нехай снить його. Ще хвилинку, ще... Боявся рухом своїм розвіяти чар роскішного сну. Лякався, щоб, замісць усміху, не впала на сонне лице дружини трівога, жах, щоб рожеві її лиця не приблідли. Щоб замісць безжурної радости не сплив на них смуток.

Лежав довго... непорушно.

Але в одну мить урвався спокійний віддих дружини і враз із цим глянуло на нього двоє сполоханих очей...

— Ти вже не спиш?

— Прислухаюся, як ти спокійно дихаєш.

— Недобрий. А мене не збудив.

— Мало тобі буде роботи за ввесь день?

— Ах! Це ж так пізно!

І поки він оглянувся, дружина вже накинула на себе свій ранішній одяг. Дивився на неї, на її ніжні, свобідні рухи й усміхався, вдоволений. В акорд його радісних почувань вплівся новий тон: ґраціозність молодої жіночої постаті. Її гнучкість, з якою увихалася по кімнаті, спліталася в принадну, чарівну хвилю рухів. Із усмішкою солодкої роскоші на устах водив за дружиною своїми розмилуваними очима.

Нараз почувся новий голос:

— Тату, підемо до нової хати?

— Підемо, синочку. Після сніданку.

Цей голос дитини повернув усі думки Заячківського в зовсім инчому напрямку. Згадав, скільки то рук дожидається вже його проводу й догляду. Він певний того, що скрізь виглядають його. Хоч бачилися ще вчора пізно ввечері, але за цю ніч мусіло назріти багато нових питань, як і що-дня, і всякий рад би вже з ним побачитися, почути його раду, приказ, його вирішення. В одну

мить схопився з ліжка й почав купатися в холодній воді. Отвережував себе.

Не минуло чверть години, як він уже вийшов з хати.

*

Ішов полями.

Свіжий подих ранку, роса, яка перлами розсипалася по збіжжях і травах, удержували його в доброму настрої. Але, як увійшов між ячмені й вівси, що двома ланами постелилися по двох боках польової доріжки, хмара смутку почала заслонювати його лице.

Нема й нема дощу! За всю весну, і от, уже до жнив дотягло — нема ні краплинки дощу. Що посіяно загоді, те ще зійшло, підпомагане останками зимової вохкости. Пізніщі засіви пропали. Спорохнявіло зерно. Тільки тут і там скільчилося й відросло при допомозі нічних рос на пядь від землі, і так пустило дрібонький колосок, і зараз пожовкло. На всьому лані поміж жовту краску ячменю проглядає сіра, спалена земля. Коли б ще хоч тепер дощик. Бодай би паша пішла вгору. А то ні й ні!

Вигляд цих мізерних ланів наводив на нього в-одно трівогу. Заряд маєтку пожирав велитенські кошти, які в ніякому разі не

могли оплатитися. А надії на збір не було вже майже ніякої. Стояв перед неминучою катастрофою. Не міг ні на хвилину відогнати від себе впертої думки, що не добром воно мусить скінчитися. Приняв на свої плечі важкий обовязок: заплатити за оброблення поля й насіння й платити великі кошти дотеперішньому властителеві в рахунок адміністрації. Одно й друге робилося в надії на гарний збір. Спільники, купуючи маєток, не хотіли брати під рахунок сьогорічних засівів. Він не завагався: заризикував і — програє. Радився вже, з ким міг, і знав, всі кажуть в один голос: нема надії, щоб повернулося хоч би насіння. А робота? А заряд?

Це все добивало його.

Дивиться на небо: ні хмариночки. Сонце таке ясне, таке безнадійно погідне. А небо таке немилосердно чисте... Без ніякого вигляду, без найменчої надії...

Пережив ціле пекло терпінь за час цієї весни, за це літо. Купував засіви, як весна тільки що була в повній силі. Радився з господарями — нікому й через думку не могло проскочити, щоб така страшна засуха могла бути в цьому році. Казали, що спізнена весна, що мало дощів. Але він як раз найбільш числив на ячмінь, овес і кукурудзу. Ячмінь і овес не зійшли, кукурудза змерзла, фасоля вся пропала.

Чим дальше в весну заганявся, тим досадніща брала його трівога. Що вечора лягав спати, надіючися: чей може ця ніч принесе дощик. Уранці вставав і тільки роси й роси, більш нічого. Всякий, хоч би найменчий, вітерець приносив розраду його серцю. Може дощу навіє. Може... Кінчилося все тим, що звіяв куряву на шляху й понісся світами. А сонце, як вставало чисте, ясне, так само й заходило. Шукав на овиді, чи не засіріє туман —не міг доглянутися найменчого його сліду.

Попадав у роспуку. Числив і перечислював, скільки вложив уже в це діло і скільки ще коштів піде, щоб довести рік до кінця й ніяк не знаходив рятунку. Не міг прийти до кращих висновків у своїх обрахунках.

Почув тягар землі. Не було для нього розрадою те, що скрізь-усюди пропала людська праця. Пропало — кому менче, кому більше, але хто господарював досі, тратив однорічний прибуток. Тим, що збере, мав надію прогодуватися, обсіятися в найближчому році. Він тратив увесь свій маєток.

Не міг знайти удень спокою, не міг уночі спати. Пустився на бистру воду й бачить, як потопає. Хотів би не здаватися й не може знайти порятунку. Ще як захопиться якою роботою, забува про грізну небезпеку. Здається йому тоді, що може якось воно ще буде. Може якось минеться.

Такі хвилини, коли він забував про всі свої турботи, були найбільшим його щастям. Захоплювався тоді питаннями хвилі й гнав від своєї голови всі немилі думки. Був, як дитина, що забавиться над берегом пропасти, та, захоплена принадою іграшки, сунеться й сунеться що раз то глибше у пропасть і не добачає цього. Коли б до вечора день провести, коли б так утомитися, щоб зараз заснув.

Двигав сам тягар свого болю. Ні з ким не поділявся. Ніхто не зміг би йому допомогти, нашкодити могли б багато, коли б розголосили не впору, яке в його скрутне становище. Виробив собі добре імя: людини, яка гладко справляється з ділом. На його слово вірили, на його імя давали без поруки гроші. Нехай тільки захитається довірря до його особи, в ту ж мить стануть спадати на його голову удари один за другим.

Боявся розглядати свої справи.

Знав, що має дуже багато довгів. Не доплатив іще свого паю за село. Винен і нотареві й адвокатові. Задовжився у ріжних фірм, переймаючи інвентар і машини. Почав відбудовувати хату. Нахапав матеріялу скрізь без грошей. Мав усе платити в-осени. Дещо без умови відкладав до хвилі, коли продасть збіжжя. Не зводив рахунків докупи. Записував і в-одно записував. Знав, що, як би

їх счислив, жахнувся б. Стратив би сили до праці. Заплющував очі на майбутнє.

Не знав, чи врятується, чи мусить провалитись! Не вже ж причаїлася катастрофа і жде на нього?

Боявся того слова. Нікому не розповідав про свої болі, щоб хто не проглянув на скрізь його становища й не висловив йому отверто всієї правди в очі.

Найбільш боявся, щоб не приїхав Сапрун. Перед цим не затаївся б. Той вичитав би в його очах усе. Витягнув би від нього всю правду.

І жінки не втаємничував у свої справи. Вона, небога, раділа, як дитина. В-одно щось нового прибагає собі, чогось забажа, й він, хоч як йому це трудно, не може їй відмовити. Очевидячки добиває себе, але перед жінкою заховує як найпильніще всю правду. Не має права розвіювати її чарівного сну. Вона вже почала на добре розгосподарьовуватися. Придбала вже дещо з худоби (яке це страшне було придбання!). Закупили інвентар у дідича. Але жінці чогось здавалося, що не оплатиться заходитись коло такої марниці. Вже три корові докупили, свиней, уже не памятає, скільки. Дробу: курей, гусей, качок, индиків... всього понарозводила... Повище ух сидить у своїй роботі ввесь день.

Яка щаслива, як не томить її ця праця!..

Серед найбільшої закрутанини вона знайде хвилинку, щоб пригорнутися до нього свобідно. Як пристрасно, з яким відданням пригорнеться до нього!.. Всю свою вдяку висловлює йому в одному обіймі. А її очі які розяснені, які веселі...

Яку безконечну нитку надій снує її уява, у який ніжний серпанок щастя її сплітає... Здавалось би все те, що досі пережили, було тільки прелюдією до життя. Тепер воно зачинається: чарівне, щасливе, багате... Ніколи край йому прийти не має.

І все те мав би він розвалити одним одніським словечком своїх сумнівів, своїх страждань, свого зневірря?

Ніколи!

Але враз із цим зачинає виростати якась стіна між ними, якась перегорода. Їх життя, яке проживали досі вкупі, пройняті одними думками, пронизані одними почуваннями, повязані одними сподіваннями, одними надіями, починає перегороджуватися на двоє.

Виростає її світ веселий, надійний, щасливий. Він бере в ньому участь. Хоч не радіє ним так, як вона, — не може радіти, бо знає про недалеку катастрофу, — все ж таки він жиє цим, вислухує довгих наївних оповідань, пригод, плянів, замислів, бажань своєї дружини. Тут і там дає поради. Комбінуючи із своїм світом, із станом своєї

спроможности, дає поради дружині, старається вишукувати задля цього мотиви, зрозумілі для неї.

Нераз мусить дуже висилюватися на вигадки. Бува й неправду її скаже — то про ціни, то про найближчі вигляди в будучому. Дуже часто її переконує й відсовує від себе нові витрати, не викликаючи ні тіни невдоволення на лице дружини. Часами мусить погодитися на нові видатки. І в ту ж мить, як годиться на них, шукає в голові за джерелом приходу, дійсного або фікційного, або хоч би й позичкового, щоб, коли прийдеться фінансувати забаганку дружини, не знайшовся в клопоті, не мусів зраджуватися.

І враз із цим починається його світ, той другий, із яким тільки він сам знайомий, у якому він тільки бабрається, нікого до нього не впускає. І тут уже немає від довшого часу доступу для його дружини.

Цей світ страшний. Це світ сумнівів, трівоги, на його краю визіплює свої сполохані очі роспука, а зпоза неї визирає божевілля, або...

Ей, може ще ні. Ще може врятується...

Жиє моментом хвилі. Ловить проблиски крадених радощів. Не переводить докладного перегляду своїх справ — боїться прислухуватися до мови чисел. Доки ще можна перекидати діла з дня на день, доки ще не

треба сідати за рахунок, нехай іде й так. Чей воно якось іще буде!

Найбільш зусиль витрачує на те, щоб добре заховати стан своєї душі перед очима людей. А поперед усього від пронизливих очей своєї дружини. Що їй сталося, що вона ще не відгадала його таємниці? Нераз і лячно йому, щоб не впав колись на неї болючий удар так зовсім несподівано, — і смішно, що його кохана потонула всією своєю душею в господарські справи, і не спостерігає того, що діється довкола неї. Дуже щасливий, що зміг здвигнути для неї її власний світ, у якому вона почуває себе хазяйкою. Коли б не ті його журби, як щиро він радів би з цього! Тепер дбає про те, щоб причинювати їй що раз більш роботи, для відвернення її уваги від трівог своєї душі.

Бо все те може ще якось щасливо скінчитися. А ну ж знайдеться ще можливий вихід із скрутного становища? А поки що — нехай іде життя вперед! Мусить же ж знайтися рятунок!

*

Доходив до парку, серед якого стояв двір.

Купили маєток спілкою. Він поклав найбільше праці. Він знайшов, сторгував, виро-

бив позичку. Взяв чотирох спільників — раз для поруки, а по друге, щоб лекше було сфінансувати. Два міліони, то не жарти. Вимовив собі при тому двір і парк. І сто морґів поля коло двору — мало при паю припасти йому. Це вже була його власність. Решта? А хто би тепер журився!.. Покаже зима. Під весну зачнуть парцелювати. Тепер не квапляться. Тим більше, що рік страшний. Хто що вкинув у землю, стратив усе. Нікому не в голові купувати. Та й ціна видається людям зависока. Почекають, — мовить Сапрун. — Почекають...

Двір знищений. Не спалили його, бо був у ньому епідемічний шпиталь. Але нема ні одного вікна, ні одних дверей. Після того, як забрався шпиталь, — усе винесли. Підлоги навіть повиривали! Дах дірами вкрився. Був, як решето. Одним словом треба було відновлювати будинок на всю ширину.

Поки що мешкали в хатчині економа.

Думав відложити відновлювання двору. Боявся брати забагато обовязків на свою голову в одному році і бачив, що цей рік не дописує. Але так склалося, що годі було відложити. Ще як тільки приступав до купна й поїхав був із дружиною на оглядини маєтку, вона сказала:

„Прегарний двір. А парк який чудовий! Шкода, що таке все понищене. Як тільки

купимо, зараз відбудуємо, правда? Щоб ми вже мешкали в зимі в свому дворі? Правда, Павлуню?“

Що міг сказати їй?

Правда, правда!

І сам хотів забезпечити як найскорше ці мури, що хилилися вже до руїн, від остаточного знищення й усміхалася йому роскіш замешкання в цій палаті як найскорше. Не думав тоді, які важкі будуть його початки. Сказав слово, а потім годі було злегковажити його. Забрався до відновлювання двору. Зачав роботи тоді, коли ще не загрожувала йому катастрофа із засівами. Тепер роботи коло віднови будинку були в повному розгоні. Припинити їх — одно, що стратити все до чиста. Зрештою згодився з підприємцями — мусів додержувати умови. Запозичався, але не залишав праці.

І скільки раз зійшлися тут, у цій палаті, з дружиною, не могли налюбуватися красою її положення... які величаві в ній кімнати, який затишний парк... Звичайно ще й синок приходив з ними. І він то вже вишукував найбільш принад у цьому їх „раї“. Так вони називали свою нову домівку.

Стояв довго у парку і приглядався до старинної будівлі з усіх сторін. Високі колюмни підпирали балькон поверху. Їх капітелі мали на собі признаки твору талано-

витого мистця. Тут і там ушкоджені. Коли б тільки змогли сьогодняшні його майстри, як слід, зберегти красу й ґрацію первотвору.

Кинув оком над вікна. Там уже важко було розібратися в тих горорізьбах, так сильно безжалісно обдерла їх якась варварська рука, вириваючи деревляні рами з віконних дір. Шкода, велика шкода... Почував жаль до незнайомого злочинця.

У ту ж мить падає його погляд на останнє вікно. Побачив там таке, що не хотів повірити своїм очам. Підійшов ближче та став приглядатися. Є, є те, за чим шукав! Вся різьба збережена без найменчого ушкодження. Мусить наказати мулярам, щоб пильнували її, як ока в голові! На її лад відтворить прикраси над усіми вікнами.

І зараз таки хмарка смутку пересунулася по його чолі. Хіба ж він може позволити собі на такий зайвий видаток? Це ж робота не для його мулярів. До неї треба заставити артиста, який міг би відповісти свому завданню. Чи ж вільно йому тепер викидати на це гроші? Такі дорогі гроші?...

Постояв хвилину, не рішаючи цього питання, потім звернувся в напрямку входових дверей.

Входив до палати. Робітники вже працювали. Поздоровив їх. Почав приглядатися

роботі. Уже ввесь поверх викінчений. Стіни вишаровані, висихали. Тут і там потріскав ґіпс. Питався журливо, що це? Муляр впевняв, що все ще направить, як тільки стіни ліпше пересохнуть. То мусить тріскати. Погано випалений ґіпс трапився в одному мішку. За те тут, — показував на инчу стіну, — як тут дзвенить. Вдаряв молотком у стіну і справді, мов дзвоном дзвонив.

Кімнати, що були просторі, то тепер ще світліщі стали. Коли усунено з них грузь, коли приведено до ладу стіни, вставлено підлогу, вони неначе б то ширші ставали! Як раз прийшов столяр закладати рами в вікна. Заячківський слідкував за роботою. Не рушився й кроком, доки не вставлено рам у всі вікна в великій кімнаті. Став розглядатися. Дуже почував себе щасливо.

Став у вікні й пустив свій зір перед себе. Перед ним хвилювався злотистий лан пшениці, що відбивав своєю темнозолотою краскою від ясно жовтих нив жита. Із далека не видно було, яке воно нікчемне зерно у тих колосках. Під подихом ледви замітного леготу колоски плили хвилями і плили — й веселили око Заячківського.

Перекинув свій погляд на дальші ниви. Стояв високо на горбочку і мав перегляд усього того, що робилося на розлогій кітловині. Ріжними прегарними узорами розписані

ниви підбадьорювали його настрій. Потонув душею в гармонії їх красок.

Найбільш було жовтих-золотих, у ріжних відтінках, у преріжних тонах. Тут майже біліється в сяйві соняшного проміння золото лану жита, там достроюється до нього ячмінь, онде блищить пшениця... Там овес починає жовтіти — ще подекуди зеленавий, але, не довше, як день-два, і йому прийде пора.

А поміж цим золотом спілого збіжжя тут і там ясна зелень лану кукурудзи, то знов пояс темної зелені картоплі.

Нараз приковує його око новий тон барви: ще тільки очі спинилися на ньому, ще не перейшов у свідомість його мізку... Не може його збагнути. Причарував його до себе цей тон і не дає змоги відірватись. Почував трохи не фізичний біль на вигляд ярких барв, які так сильно захопили його увагу, прикували... Що це?.. Звідки ті барви? Хто їх тут розсипав посеред цієї зелені, на тлі того золота ланів?..

Ах... то на царині, якої не вспіли засіяти збіжжям, кинулися буйні полеві маки й палають вогнями на розлогій ниві... А он і голубі дими із цих огнів розстелюються по травах. Що це?.. То сині волошки розбуялися на сусідньому загоні лану. Уквітчали його...

Яка роскіш! Скільки краси! Яке багацтво кольорів, тонів! Якими чарівними, пестливими

шепотами нашіптують вони в розніжену його душу пісню ланів і піль...

Заслуханий у ту таємничу мову, дав волю своїм думкам, пустив їх у безвісти. Не бачив і не чув нічого. Полетів на крилах своїх мрій... Затрачував свідомість часу й місця. Сплився душею з життям природи, розсвітленої хрусталевим промінням сонця.

*

Нараз вирвав його із марінь туркіт повозки, що заїхала перед ґанок двору. Виглянув крізь вікно й тільки крикнув на радощах: Левку!

З повозки вискочив високий мужчина в військовому старшинському мундурі.

На перший погляд кидався в очі добрий його вигляд. Лиця повні, румяні, рухи свобідні, замашисті, вся постать певна себе. Видно людина в добрі проживає. Ніяка жура не трівожить її, навпаки все буде на її послуги. Так гідно поводився... Такий спокій, свобода і самопевність проявлялися в кожному його рухові, в кожному погляді його очей.

Побачивши його, в ту ж мить злетів Заячківський по сходах і зараз таки кинулися собі з братом в обійми.

— Чому ж ти не написав, що їдеш? Недобрий! Я вислав би коні за тобою.

— Я навмисне не писав,—мовить брат.— Раз, що не знав, чи зможу сьогодня доїхати, а зрештою не хотів відривати твоїх коней від роботи.

— То правда, що вони сильно працюють. Я, бачиш, як раз мав їхати в місто і роздумав. Вибирався сполудня пішки. Багато в мене роботи.

Взяв Левка за руки і став йому приглядатися з усіх боків.

— Ти на довго? — питається. — Маєш бодай на місяць відпустку?

— Є на три тижні, — мовить Левко.

— Стільки всього? За чотири роки війни?

— Ледви добився. Загрозив, що здезертирую. Аж це помогло. Страшні речі переживаємо. Ой, коли б я міг якось вирватися з того пекла!

— Може в дечому порадимо, — мовить Заячківський. — Ходи подивися на нашу хату.

Уже мали йти до середини двору, як Заячківський спамятався:

— Стривай, чого ми сюди йдемо? Ти здорожений, змучений, голодний. Маємо час і пізніще оглянути. Сідай, поїдемо додому. Ото ж то Марійка зрадіє.

Та Левко почав противитися.

— Не думай, щоб я такий уже перевтом-

лений. Я ночував сьогодня в Коломиї. І поснідав незгірше. Ходи, покажи мені свої палати.

— Далеко їм до палат! Буде скромна хата хлібороба.

Левко спинився. Станув перед братом, взяв його за руки й промовив:

— Покажися! Нехай подивлюся, як виглядає дідич з нашого роду!

Павло усміхнувся:

— Ой, дідич! На пятій пайці маєтку.

— Ну, знаєш! І це прегарно. Початок є. А що буде, те ще побачимо. Щасти тобі, боже!

Стиснув братові щиро руку.

Пішли сходами на горішню частину будинку. Із сходів увійшли у передню, а звідси до великої, довгої кімнати, з пятьма високими вікнами.

— Палата! Палата!

— Це буде спільна родинна вітальня, — пояснює Павло братові. — Праворуч буде моя кімната, а побіч неї наша спальня. Дві кімнаті ліворуч я приготовлюю для тебе.

— А що ж я буду тут у вас робити?

— Будеш моїм гостем. Дістанеш посаду професора ґімназії в нашому містечку і будеш у мене мешкати. Три кільометри — це така дрібничка, що можна й пішки перейти. А зрештою коні будуть на твої послуги.

Левко мовчав хвилинку.

— Що ж, добре, Левку?

— Я тобі дуже вдячний, що ти памятаєш на мене, — мовить зміненим дещо голосом Левко. — Але то ще не знати, як воно буде. Я, здається, не зможу вже вчителювати.

— Чому?

— Вивітріло мені за війну все, що мав у голові.

— Не журися! Місяць спокійної праці в школі й почуєш у собі давню людину.

Левко хитав головою.

— Не буде з тої муки хліба.

— Не вже ж ти так зневірився?

— І не зневірився... Але не хочу...

— Це вже инча річ. На це трудніще порадити. Але я думаю, як тільки нерви заспокояться, зміниш свою постанову.

Левко помовчав хвилину, потім мовить із притиском:

— Ет!.. Ґімназія... не дасть вона мені того, до чого я стремлю.

— Наприклад?

— Дивлюся на тебе — панок! А я що? Жебрак! Ні, не хочу бути жебраком! Мушу доробитися й я маєтку. Але ґімназія не дасть мені того, чого бажає моя душа.

— Хіба ж то так легко доробитися маєтку?

— Побачимо... Заложу якусь фабрику, буду промишляти... Зрештою, що то тепер думати про те! Тепер я в війську, от що!..

Ей, коли б мені вирватися раз із цього пекла! Коли б уже раз скинути цей навісний мундур!

Переходили скоро одну кімнату за другою.

— Це ти вже все відновлював? За місяць-два можеш мешкати.

— Ще, бачиш, не все. Але тут на поверсі нема вже багато роботи.

Зійшли вниз.

Тут зовсім инчий образ кинувся їм в очі. Мулярі що йно зачали виправляти середню кімнату. Ще на землі повно грузовиння.

— А туди навіть не йдім. Я все чогось боюся туди заходити, — промовив Павло, показуючи на сусідні кімнати. — Тут був, як може знаєш, епідемічний шпиталь для хорих на віспу. Чогось маю все відразу до цих кімнат. Я й не викінчував би всього в цьому році, але маю враження, що не міг би мешкати у виправленій частині, як би стояли в тій самій хаті рудери, забацилені віспoвою заразою. Хочу відчистити, відновити все, щоб мати спокійну голову.

Вийшли з хати.

— А це що? — жахнувся Левко.

— Ааа... те? Бачиш, я вже так освоївся із цим, що не звертаю на те й уваги. Це небіщики, що померли на віспу. Мадярські варвари! Цвинтар зробили в парку, коло самої хати.

Зараз коло самого будинку починалися довгі ряди білих деревляних хрестів, за-

стромлених у невисокі могилки. Чимале кладовище в найзатишнішому місці парку.

Довкола росли високі дерева й похиляли свої віти понад самітні могилки. Нашіптували їм порухами своєго листя звістки від далекої родини.

Брати похнюпили голови й стояли так мовчки добру хвилину.

Левкові нагадалися всі ті військові кладовища, що він їх полишав за собою за ввесь час своєї воєнної мандрівки. І нагадалася йому та злощасна втіха, з якою казав копати гроби й сипати могилки як раз у найменш відповідних до того місцях: у міських парках, у приватних городах, перед вікнами найкращих віль. Нарочно вишукував такі місця, де могилки та повстромлювані в них хрести мусіли найсильніще дратувати очі й нерви спокійних, мирних горожан. Це була його відплата тим, що, замісць, щоб воювати, вигрівалися в теплих, затишних хатах. Нехай хоч стільки зазнають війни, що той вигляд в-одно їм нагадуватиме про неї.

А тепер він зрозумів ціну своїй роботі.

— Що ж ти з цим робитимеш? — питається брата.

— Насиплю могилу й засаджу її березами. Нікому й на думку не прийде, що було тут колись кладовище. Нічої ради нема. От, бачиш, вже зачали висипати гру-

зовиння із хати поміж хрести. Лишаю все, як стоїть. Мушу повкривати хрести, аж тоді заспокоюся. А в-осени натичу тут деревин, щоб і дитина не могла передертися крізь ту гущу. Ходім...

Обернувся нагло й повів брата в той бік парку.

Ішли поміж високі, старезні липи — довгою алеєю. Бічні стежки повисаджувані ясенями. Тут сріблився гурток грабів, там скілька розлогих дубів розкинуло на всі боки свої кучеряві гиляки, поміж ними притаїлася ліщина...

Брати йшли крізь парк, у тіни дерев. Мовчали. Вдихали повними грудьми свіжі подихи ранку...

Перший промовив Левко:

— Нарешті здійснив ти собі те, про що марив від давна.

— Ще не все і ще не зовсім, — промовив тихим голосом Павло.

— Найважніще вже позад тебе. Все инче дрібниця.

По хвилині додав нервовим голосом:

— А я, замісць поростати в пірря, мушу нидіти там на італійському фронті. У кожній хвилині загрожує мені смерть. Але... довго будуть вони там на мене чекати!

Доходили до повозки. Посідали й поїхали до хати.

II.

Сиділи в садку край столу під грушею.

Павло й Левко курили папіроски і вслухувалися в голоси сільського вечора. Було тихо довкола, але була це тиша, крізь яку пробивалося якесь непевне гудіння. Після цілоденної спеки починало відроджуватися життя природи й давати про себе знати.

Сидиш ліниво, заслухуєшся в ті таємничі тони і не розбираєшся в них. І важко й недоцільно. Лінощі нападають людину. Приймаєш зовнішні враження, не вглиблюючися в них, не розглядаючи їх ближче.

Подуває свіжий легіт, приносить спрагненим грудям приємний холодок — і це вже роскіш. А ось порушені ним листочки груші починають вести таємничий шепіт між собою й око людини мимохіть звертається до них, а душа прислухується до того їх шепоту-розмови.

Від поля залітає крик перепела: голосний, бадьорий; йому відповідає за хвилину другий — короткий, хрипкий. Зачинається перекликування, неначе навзаводи. Удень теж час до часу чути було цей голос, але він

був якийсь перевтомлений. Тепер оживився, набрав сили, свіжости. Його ляскіт вибивається металічним звуком серед тиші вечора.

Аж ось вплітається у вечірні тони — новий, господарський. У віддалі почувся дзвіночок. У-ряд із ним долітає до твоєї свідомости инчий голос, грубший сильніщий. Це калатало з бляхи на шиї корови, яка вертає з поля. Тепер уже чути погейкування пастуха. А ось впадають в очі живі рухливі потічки, що почали нараз спливати з усіх боків убочі горба, який спускається до села високою похиленою стіною. Вся убіч покрилася цими потічками, то тут, то там виринають нові, й усі шукають собі спаду в одно місце, до головного шляху, що веде з села крізь горб до Дністра. Це пливе так із-відусюди товар із пасовиська й спускається в село.

Нараз тишу вечора перетнула пісня дівчат-жниць, що показалися на самому шпилі убочі горба, з серпами на раменах. Замаячіли ріжноманітними барвами своєї одежі, яка, чим більш вони спускаються в долину, й вються гадюкою по крутій стежечці убочі, тим сильніще виріжнюється на вечірній зелені пасовиська.

І ще не мала змоги вилитися в мізку в ясноозначений вираз ця жалібна дівоцька пісня, як уже залунала на горбі могутня стрілецька пісня косарів. Вони ще не видні

на овиді горба. Слухаєш згуків їх молодецького співу і серце в грудях тріпочеться від зворушення.

Нараз появляються невидимі досі постаті косарів. Станули хвилинку на верху убочі й почали співати нову пісню. Підхопили її дівчата і два могутні хори стали доповнюватися, перекликатись. Поплив хвилею гомін по убочі горба, вдарив валом об хати села, перекинувся на ниви, став котитися по них луною... Перекликався то тут, то там, на сусідніх горбах...

Заслухані у ці чари літнього вечора, у той сумний плач дівоцький, у те козацьке завзяття парубоцьке — сиділи мовчки Павло й Левко. Сиділи й усякий свої думи думали.

Нараз на порозі хати зявилася Марійка із скатертю на лівій руці, із тацою, що на ній на тарілках тут накраяно хліба, там навибирано редьки, там наставлено свіжого масла, жовтого, запашного, там знов насипано темночервоних соковитих вишень... За нею йшла дівчина й несла великий гладущик молока, а друга склянки, ножі, ложочки...

І Павло й Левко схопилися на рівні ноги й підбігли до Марійки, щоб помогти їй нести всяке добро. Не хотіла випустити його з рук. Почали вихоплювати їй то масло, то вишні. Розібрали трохи не все дочиста й

пішли поперед неї під грушу. Вона тимчасом підбігла й застелила стіл скатертю.

Зачалася багата сільська вечеря.

Заїдали із незатаюваним смаком печені курчата, що появилися на столі після молока й хліба з маслом та редькою. Нараз промовив Левко:

— Увесь світ голодує. Ніде не можна дістати нічого понад те, що призначено хлібовими й усякими инчими картками. А ви тут, як у раю. Не знаєте ви війни!

— А що ж мене обходить війна, — промовила Марійка. — Ми працюємо на вас, ми витворюємо для вас продукти, щоб ви могли воювати. І мали б ми при тому ще голодувати? Це було б смішне. Ти сам сміявся б із нас.

— Ні, справді... найщасливіщий — хлібороб! От, ти нарешті знайшов своє щастя.

— Приставай до мене до праці.

— З чим? — здивувався з докором Левко.

— З руками.

— Не розумію.

— Із своїми здоровими руками. Відступлю тобі частину паїв у нашій... спілці. Будеш мешкати в мене, будеш працювати і сплачувати помалу банкові борги. За яких десять років праці можеш дійти найменче дояких сто морґів поля.

— Спасибі, Павле! Але я вже за старий,

щоб зачинати дороблятися помалу з нічого. То вже не для мене. Трохи запізно.

Павло подивився на нього зпід ока й промовив:

— А що ж я маю казати? Я ж старший від тебе на цілих вісім років. А коли ж то я почав ставати на ноги? Нема ще навіть трьох років. Не дивився на свої літа. І не вагався зачинати від самих початків. І то в такому ділі, до якого зовсім не був підготований — в купецтві. Не встидався взятися за найтяжчу і найпростіщу роботу, коли бачив, що вона може принести мені користь.

А тобі що ж я пропоную? Ставати до роботи на ріллі, яку дістанеш від нашої спілки. Улекшу тобі все. Інвентар поможу закупити, машин позичу — тільки працюй.

А не хочеш, — ставай учителем ґімназії в нашому містечку. Візьми собі яких двадцять або й більше морґів поля і зможеш скомбінувати одно з другим.

— Що?.. Школа й господарка? Шкода балакати. Я ані школи не хочу бачити на очі, ані в господарці не думаю порпатися. То не для мене.

Розмову перебив гамір, який счинився на оборі. Оце надлетіло перш усього стадо гусей. За ними вбігло на подвірря троє телят і не спинилися, тільки почали вистрибувати, задираючи хвости дгорі. Летіли з головами

похиленими трохи не між передні ноги. Тепер показалася чимала отара овець. Підняли такий копіт, що аж темно стало. Із гурта виділилися білі, швайцарські кози і зараз полетіли просто до кущів бозу — докінчувати діло знищення. Побачила це Марійка й стала відганювати їх. Тимчасом почали входити крізь ворота корови: одна за одною, помалу, повагом. Ішли кожна на своє звичайне леговище. Ставали й починали румеґати. Позад усього йшов пастух і ніс на руках маленьке запізнене ярча. Чорненьке, кучеряве, блискуче.

Побачив його Юрчик і счинив такий галас, що треба було уха затикати.

— Овечка, овечка! Маленька овечка.

— Баранчик, — мовить пастух, простягаючи ярча до Юрчика.

— Мамочко, баранчик, баранчик! Петро приніс баранчика.

Мусіли всі йти за ним. Але тільки побачили це невинне створіння, кожний із них бере по черзі на руки, пестить, натішитись не може.

— Бачиш, Левку, скільки то радощів дає нам життя! Вся штука в тому, щоб уміти їх доглянути!

— Бавтеся, здорові. Я подивляю вас! Знайшли своє щастя! Але мені таке життя не до вподоби. Що воно може мені дати?

Багато клопотів і мало прибутків. Ех, коли б я вирвався з війська, мушу стати відразу паном. Дороблюватись майна і панства не хочу й не маю коли. Буду шукати за чимсь таким, що поставило б мене відразу на ноги.

— Боюся, що тяжко буде тобі здійснити свої мрії, — завважив Павло. — Не бачу, яким способом ти дійшов би до того. В теперішніх часах треба дуже гірко працювати, щоб станути на твердому ґрунті.

— Помиляєшся, брате! В теперішніх часах як раз багато людей прийшло до майна легким способом.

— Легким способом? — промовив Павло, протягаючи слова. — Може... Я таких не знаю...

— Помиляєшся. Коли я їх знаю, чому ж би ти не мав знати...

Павло подивився на нього великими, здивованими очима.

— Твої слова дуже таємничі...

— Ні, Павле. Поглянь тільки на себе! Не знайшов ти твердого ґрунту під ногами?

— І ти може хотів би назвати це: легким способом?

Усміхнувся гірко.

— Коли б ти, брате, мав змогу переглянути все те, що я пережив, передумав, коли б ти схотів пройти ввесь мій шлях до

багацтва, ти не кидав би мені так легкодушно докору...

Легким способом... — повторив із жалем по хвилі.

— А все ж ти таки село купив! Це ж тобі не жарти!

— Ти знаєш історію мого села?

— Не знаю. Чув тільки, що торгував, купував, продавав. А про тих, що ти з ними був у спілці, казали мені, що вони спекулювали і звичайно вигравали.

— Инчими словами: я спекулював, — процідив слова Павло. — Га, може й назвеш це спекуляцією, як я вкладав в-одно увесь свій маєток у всілякі інтереси, що могли мене зруйнувати і — вигравав. Але це завсіди так у торгівлі. Прошу, пробуй...

— Тепер? Запізно! Зрештою, я не здібний до крамарства.

— Ти дуже прикрий сьогодня, Левку. Як би не те, що вертаєшся просто з фронту і що вдодатку втомився, я мусів би образитися від тону твоїх слів.

— Я не думаю тебе ображувати. Але не можу сказати, щоб не мав причини до зденервування. Мене ввесь світ кривдив і кривдить досі й я мав би мовчати?

— Добре, але при чому ж тут я?

— До тебе маю великий жаль не від сьогодня. Ти не поміг мені піти на меди-

цину. Чи ти можеш уявити собі, який би я пан був тепер? Одно звільнення якого небудь Єврея — двадцять тисяч корон! Ти розумієш, що це значить?

— Левку, що ти балакаєш! Хіба ж це поважна бесіда? Тільки вдумайся добре в те, що ти сказав!

Левко засміявся грубо.

— Від коли ти навчився поважати тільки старців, жебраків? Тепер такий час, що всякий, хто має голову на карку, мусить старатися використати його. Не використає — останеться дурнем на все життя!

Дивися на мене! Всі відзначення маю! Ти знаєш, що це значить? Кожне відзначення — це засвідчення, що бодай найменче десять раз смерть заглядала мені в очі. Неминуча смерть, невблагана! Сім медалів — сімдесять разів мав здихати! А поміж тими медалями — скільки разів на кожному кроці я виставлений був на смерть? І що з того маю? Діру в кишені?

А сякий-такий лікар-Єврей, провіянтовий офіцер-інженір, маніпуляційний фельдфебель-свинар камяниці скуповує у Відні на рахунок моєї праці і... своїх свинств!

І я маю на все те дивитися спокійно й мовчати? Подлість!

Чому я не лікар, чому я не інженір, чому я не свинар? Пощо ти намовив мене

студіювати фільософію? Кому потрібний на світі бельфер, та ще й у війні? Задля чого я мушу працювати, як чорний віл, а всяка погань робить міліони на війні?

— Боюся, що самого обурення мало. Треба спокійно поміркувати, може щось придумаємо. Але то, як трохи заспокоїшся після дороги.

— Я зовсім спокійний! Я не балакаю цього на вітер. Це глибоко передумане, це відчуте всіми нервами моєї душі! Ти знаєш, яке я веду там життя?... Скільки то я не передумаю на тому фронті?...

Як ти уявляєш собі моє життя? Що я там сиджу собі спокійно і для забавки стріляю з тяжких гавбіц? І світ увесь мене не цікавить?

Ні, брате, я бачу дуже добре, що діється на світі. До мене залітають нераз тільки глухі вісти, але часом і вся гола правда стане мені перед очі. І я бачу її ясніще, чим хто инчий: бо дивлюся на неї, прикований до тої гавбіци і рушитись не можу, щоб розправитися з тими, що наживають крадене моїм коштом добро!

Все, що сидить на війні поза фронтом — усе наживає славу, маєтки, багацтва нашим коштом! А ми дивимося на це і можемо тільки з глуздів сходити, божеволіти із люти! Ах...

Схопився за голову й закамянів у тій позі. Була це людина, доведена життям до одчаю.

Павло роздумував над словами свого брата й розумів стан його душі. Оправдував його. Ні раз не мав до нього жалю за стільки колючих слів, що й йому попалися. Треба розуміти людину... Треба шанувати її неприродний стан, витворений безглуздими обставинами.

Сиділи мовчки... Приводили свої нерви до рівноваги.

*

До них наближався якийсь панок. Левко перший побачив його. Звернув на нього увагу:

— Маєш якогось гостя.

— То дідич Стінки. Теперішній мій адміністратор.

Встав і привітався з ним. Просив його сідати.

Був це старший, може пятьдесятьлітній мужчина. Добре збудований, плечистий, заживний. Певний себе.

— Біда, пане дідич! — привітав Заячківського.

— З чим біда? — стрівожився Павло.

— З нашими засівами.

— Я бачу це не від сьогодня. Що ж порадимо? Не дає бог дощу.

— Я вже й не про дощ! Що нам тепер дощ поможе? Але от, і те, що є, тяжко зібрати.

— Що ж? Зачинаймо! Ви казали, що завтра-післязавтра беремося до жита. Може хоч насіння повернеться нам.

Марійка крикнула:

— Що? Тільки насіння? Що ти кажеш?

Павло збентежився. Він перехопився словами.

— Та я так, бач, жартую. Будемо молотити, то ще побачимо. Краще надіятися на менче, і більше зібрати, ніж навпаки.

— Всі наші рахунки, пане доктор, ні до чого. Ми обчислювали по старому, а тепер показується инчий рахунок. Давніще робили люди за одинадцятий сніп — було нам добре. Люди кривдували собі, жадали восьмого. Ми давали десятий, потім девятий, потім навіть осьмий — іще добре виходили. Було вже гірше, але ще сяк-так.

— Ну, а тепер? — питається нетерпеливо Заячківський.

— Жадають третього снопа, — промовив адміністратор.

Павло схопився на рівні ноги. Витріщив очі на адміністратора.

— Це неможливе! — крикнув.

— І я то кажу, що неможливе! — мовить спокійно Зільбергерц.

— Чого ж мене лякаєте?

— Ні, пане доктор. Я вас не лякаю. Їду просто від людей. Торгувався з ними від самого полудня. Не помагає.

— Чого ж хочуть?

— Третього снопа.

— Але ж це неможливе! Це немислиме! — повторював Павло в-одно. Говорив уже трохи спокійніще, більш непевним голосом.

Не міг іще обхопити своїм мізком усього значіння слів Зільбергерца. Але як у першій хвилі міг взяти їх за недотепний жарт, на стільки грубий, що спалахнув від нього, так тепер усвідомив собі, що Зільбергерц ніколи з ним не жартував і він не давав йому своїм поведенням до цього приводу.

Починав вірити, що це правда. Душа його обурювалася на таке жадання, але відразу шукала за порятунком. Відчував інстинктово, що зачинає навалюватися на нього якась грізна небезпека... І під вражінням цього прочуття він стратив навіть силу свого голосу.

Коли настала німа мовчанка, він не то питався, не то відповідав собі:

— Хіба ж це можливе?...

— Це сумна дійсність! — впевняє спокійно адміністратор. — Кажуть, що їм не

оплачується инакше робити. Зерна мало, не велику користь будуть мати і з третього снопа.

— І ви переговорювали з ними після такої їх заяви?

— Треба ж щось радити!

— Пане Зільбергерц! А ви були б дали за третій сніп? Як би це було на ваш рахунок?

— А де ж я міг би дати третій сніп?

— Що ж це таке?

Зільбергерц немов не чув цих слів. Він не то пояснює, не то оправдується:

— Я тому й продав маєток.

— Ви тому продали маєток?

Заячківський подивився на нього такими очима, немов його вперше побачив.

— Та... тому... й не тому, — викручується Зільбергерц. — Але між инчим я бачив, що не добром воно пахне.

— Ага!... Впакували инчого — нехай ломить карк? — спитав безоглядно Левко. — Тепер іще й насміхаєтеся!

— Другий може бути щасливіщий. Я бачив, що не зможу витримати. Але пан доктор... Люди його знають. Був для них, як батько...

Павло слухав цих слів і вчувався йому в них сильний докір. Одно, що він тепер зрозумів, то те, що Зільбергерц втік від землі. Але чого ж він, він, такий обережний, впакував себе в біду.

Питається:

— То ви тому продали маєток? А що ж ви мені казали, як я купував?

— Становище міняється, пане доктор, не в днях, але в годинах...

— Що ж буде?

— Хочете, пане доктор, почути мою думку? Я скажу вам, але ви не гнівайтеся. Тут нема инчої ради. Мусите пробувати побалакати з людьми. Вони прийдуть до вас і ви розмовтеся з ними на розум. Старайтеся ужити всього свого впливу. Як хто вам може помогти, то тільки ви самі собі поможете. Ви ж не від сьогодня працюєте для цих людей. Ви з ними скорше добалакаєтеся. Я вже тут нічого вдіяти не всилі.

— Добрий ви собі.

— Га, зрозумів свою ролю. А щоб не було між нами неясностей, прошу звільнити мене з сьогоднішним днем від обовязків адміністратора.

Заячківський зблід.

У нього була умова з Зільбергерцом, що остання частина ціни купна за маєток: сто тисяч корон і триста тисяч за засіви й інвентар, як раз уся пайка Заячківського, остається до сплати в-осени, після продажі збіжжя, або може пересунутися за обосторонньою згодою до того часу, доки Зільбергерц працюватиме як адміністратор маєтку

Стінки. Павло й тримав старого дідича, хоч вируки з нього не мав ніякої. Аж ось Зільбергерц хоче розвязатися з ним. Значиться поза осінь не пересуне сплати ні на один місяць.

А ну ж схоче ще підняти питання про скоршу сплату?

Ні... Це вже зовсім неможливе!

Почав силуватися на спокій:

— Що ж, пане дідич, вже вам тяжко працювати далі зо мною?

Марійка слухала цих слів дружини й не могла йняти віри своїм ухам. Що це? Павло його просить? Адже ж він в-одно нарікає на цю пявку, яка ссе із нього кров і в нічому йому не помагає, а тепер, коли Зільбергерц сам хоче відчепитися, Павло задержує його? Просить його? Павло просить його?

Не втерпіла. Заки Зільбергерц мав змогу відповісти на повищі слова Павла, вона врізала:

— Що ж ти, Павле, просиш пана Зільбергерца? Коли панові Зільбергерцові тяжко вже працювати під твоїм проводом, ти повинен його звільнити. Пан Зільбергерц не балакає на вітер. Хто ж бачив силувати людину?

Повторила нарочно тричі „Зільбергерц“, щоб затерти враження Павлових слів. Він же ж назвав його „дідичем“! Який він дідич! Старець якийсь! Продав маєток, бо

були б його зліцитували, а той його дідичем величає! Не могла ніколи стерпіти, як Павло так понижувався перед цим Жидом, перед цею пявкою. Мала враження, що тепер уже немає вороття ні для одного ні для другого.

А Павло стояв, мов на грані, слухаючи того задирливого визову Марійки. Вона, сердечна, не знала всіх його клопотів, не знала його великої залежности від цього погорджуваного нею Зільбергерца.

Купив село, вплатив усі свої гроші — сто тисяч корон. Мали заплатити міліон корон готівкою, другий міліон дістали в банку. Ті чотири спільники заплатили повні свої паї по двіста тисяч; він не мав більше. Та властитель, щасливий, що дістав міліон девятьсот тисяч, дуже радо згодився чекати на останніх сто тисяч. Але він знав, що тих сто тисяч не доплатив як раз Заячківський.

Потім справа інвентаря й засівів. Нікому це не було потрібне, бо спільники купували маєток на інтерес. Він, Павло, заризикував. І тепер на його голові був велитенський довг — чотириста тисяч корон.

Почував себе залежним від Зільбергерца. Обходився з ним, як із збитим яйцем. Ніколи не титулував його инакше, як: „пане дідич“. Хіба, що Марійка слухала. Тоді старався описати назвище й титул словами: „пане добродію“! І це не вдоволяло Марійки.

Який він тобі добродій? Що він доброго зробив тобі? Що тобі село продав за добрі гроші? Але ж це ти його добродій, бо поміг йому збутися клопоту і зробив йому справді велике добро! Але ти не маєш ні дрібки пошани себе. Понижується, упокорюється перед своїм адміністратором!

Добродій, добродій. Який він тобі добродій?

Ці слова в-одно дзвеніли йому в ухах, коли мав розмовляти з Зільбергерцом при своїй дружині. Старався не доходити до конфлікту. Сьогодня не міг инакше зробити. А може й міг би був, може краще було не чути цього й пізніще розмовитися на самоті. Але так якось стрівожився...

А що ж тепер буде? Він же ж ні за яку ціну не схоче остатися. А що ж буде з грішми? Як він сплатить свої борги? Це ж не жарти! Трохи не пів міліона! В добавку рік катастрофічний. Годі чого небудь надіятися. Не вспіє зібрати за все збіжжя потрібної квоти. А що ж далі?... А ще ось новий клопіт із робітниками...

Настала прикра мовчанка.

Зільбергерц почав крутити папіроску. Не міг ще рішитися, чи образитися, чи зіґнорувати. Був зденервований. Папірець тріснув йому в руках. Хотів крутити наново. Та тут Левко підсунув йому свою папіросницю.

— Прошу. Є готові.

— Дякую, — промовив Зільбергерц.

Закурив папіроску і став затягатися глибоко димом.

Мовчанку перебив Левко:

— Тут не в тому річ, чи пан Зільбергерц схоче далі працювати з Павлом, чи подякує йому за хліб-сіль. Це їх домашня справа.

Зільбергерц подивився на нього таким оком, що він збентежився на хвилину. Але тільки на хвилину. В ту ж мить почав далі:

— Тут найважніще питання: що робити з людьми?

— Що ж? — промовив Павло. — Буду пробувати.

— Це нікчемність з їх сторони! Такого нахабства я ще не бачив! Третій сніп...

Павло вмішався:

— Ти, знаєш, не бачив ще нашого збіжжя. То справді нема майже ніякого зерна в тому колосі. І треба добре подумати, чи людям оплатиться.

— А я що кажу, — промовив Зільбергерц. — Я ж і кажу: найкраще нехай пан дідич сам перебалакає з людьми. То треба з усіх сторін глянути на справу.

— І ви це можете казати, пане Зільбергерц? — вмішалася в-друге Марійка. — Бо що доктор не розуміється на господарці, це ми всі знаємо! Що він жиє тільки на те, щоб набивати людям кишені, також знаємо. Але ви,

старий господар, щоб ви таке дораджували моєму чоловікові! Стидайтеся, пане Зільбергерц!

— Що ж я? Що ж я? — здвигнув плечима Зільбергерц. — При чому ж тут я? Не моє діло. Як пан доктор схоче, так зробить. Я пробував — не дійшов до ладу; тому дякую, як ви то, пане, кажете, за хліб-сіль. З одного боку не можу згодитися, щоб давати третій сніп, бо це не по господарськи, це руїна. З другого боку, коли не дамо третього снопа, та пропаде збіжжя й готово нам усім і на хліб не вистарчити. А пішли б люди за пятий, шостий сніп робити, то й на сіль не заробили б. Ні сяк не добре, ні так не добре. А з того всього найкраще подякувати (тут звернувся до Левка) за ласкавий хліб і сіль і шукати собі инчого хліба.

Павлові стало ніяково. То його так бичував цей Єврей. І за що? Що ж врешті таке велике йому зробили? Спеціяльно він, не поводиться з ним, як із збитим яйцем? А тепер ще мусить слухати його насмішок! Досить уже того!

Почув велику неохоту до Зільбергерца.

— То знаєте, пане, не таке спішне діло, щоб ми його зараз залагоджували. Побалакаємо завтра в канцелярії. Скажіть мені, з ким ви умовлялися?

Марійка знов вмішалася:

— А я думаю, Павле, що не потребуєш

відкладати. Як пан Зільбергерц наважився подякувати нам, можеш і сьогодня приняти до відома.

— Марійко, прошу тебе, не мішайся в несвої діла.

В одну мить почулися два голоси. Оце Зільбергерц встав, поклонився Марійці й промовив:

— Дякую!

Поклонився всім і пішов.

І в ту ж мить Марійка промовила терпким голосом до Павла:

— Дякую тобі, що пригадав мені моє місце.

Схопилася й пішла швидкою ходою до хати.

*

Павло закурив нервово папіроску. В очах йому відразу потемніло. Два удари нараз — то рішучо забагато. Справа з Зільбергерцом дійшла до такого, що вже тільки врубати її можна. Лагідно не розвяжеться. Переходив у думках контракт, старався вловити якийсь пункт, який давав би йому змогу боронитися. Не міг зорієнтуватися. Знав тільки одно: ображений Єврей схоче показати свою силу. А він, Павло, в такій невигідній позиції стояв супроти нього.

А враз із цим Марійка.

В останніх часах заспокоїлася була. Ніколи вже докорів йому не робила, ніяких сцен не було в їх хаті. Нараз наближається буря. Він дуже боявся цього моменту.

То зачиналося все малими непорозуміннями. Два-три необережні слова й вона вже спалахнула. І коли спершу вистарчало, щоб він змінив тон голосу із гостріщого на лагідний, прихильний — вона повертала до нього своє лице, спиняла на ньому свій погляд і в очах, де зависла вже була краплина сльоз, появлялася усмішка, — то чим далі, тим тяжче було йому справлятися з вибухами її нервового плачу.

Від часу, як почав залишати її на скілька днів зряду, як його поїздки перемінювалися в постійні мандрівки поза хатою, вона стала докраю нервова. Мусів уже вижидати, аж промине перший вибух плачу, й аж тоді міг думати про те, щоб залагодити непорозуміння. Звичайно кидалася йому на шию з вибухами нових сліз, але це вже не були сльози гніву, роспуки, жалю, це були сльози благання, щоб не доходило між ними більш до таких подій. Не могла вже довше жити так, занедбувана, помітувана, ображувана. Благала його, молилася до нього. Він запевняв її, заспокоював, обіцював.

Але не счувався, як приходило до нового вибуху плачу Марійки.

І оскільки частіще повторялися ці сцени, остільки важче доводилося йому залагоджувати їх. Бував нераз безсилий. Усією напругою своєї волі примушував себе мовчати, щоб на її докори не вибухати неменчими обжалуваннями, неменш дошкульними докорами. Адже ж коли хто, він міг би показувати своє зденервування. Він сили свої кладе на те, щоб забезпечити її й їхнього синка, щоб уможливити собі й їм свобідне вигідне життя у будучому. Часи такі непевні. Хто знає, чиє завтра...

А Марійка як би знала, що діється в його душі. Вибухала на ново:

„Пощо тобі цього? Не досить тобі того, що маєш? Не вистарчить нам до вигідного життя? Пощо ти вяжешся з цим Сапруном? Він веде тебе на манівці!“

„Для твого добра й твоєї дитини!“ — рубав.

„Але я не хочу того. Я хочу бачити тебе спокійним, веселим, а не в-одно стрівоженим, занепокоєним. Коли ти вибираєшся в дорогу, в мені душа завмірає. Як тебе нема, я не сплю ночами, прислухаюся до кожного гуркоту воза: чи не ти то їдеш? І знаю, що не можеш вернутися, але в-одно дожидаюся тебе. І як віз поторохкотить далі по дорозі, мені такий туск здавить серце... Обливаюся потай від усіх сльозами до подушки. Пощо нам усього того? Пощо, Павлусю?“

Не знав, що їй на це сказати. Бо те, що він їй пробував відповідати, було оливою, що її підливав до грани. Пояснювання, що це все для спільного їх добра, викликували нові спротиви з її боку.

Вона того не хоче! Коли він робить це для неї, нехай зараз залишить.

Проривалося деколи в нього необережне слівце, що вона не розуміє всієї доцільности його роботи. Тоді вже сцена кінчалася неутишимим спазмом.

Чим далі, як ті вибухи її нервового роздратування повторювалися частіще, він мусів умовкати. І це її найбільш непокоїло, доводило до нових вибухів плачу, але його удержувало в рівновазі слів, висловів. Хоч як спалахне у ньому гірке почуття образи, він не випустить із своїх уст ніякого прикрого слова. Бо його мова мусіла б бути дуже розбільна, дуже терпка.

Від коли вони замешкали у Стінці, відносини між ними змінилися дуже в користь. Він в-одно вдома, а як виїздить, то тільки до сусіднього містечка. А хоч і до Львова поїде, й до Відня мусів недавно їздити, вона вже дожидається його спокійно. Не загрожує йому ніяка небезпека. І вона має своє заняття, яке забирає всі її сили. Настала між ними повна гармонія.

І тільки той Зільбергерц виводив її з рів-

новаги. Почувалося, що з приводу цієї людини може прийти колись між ними до великого непорозуміння. Старався виминати все те, що могло б їх довести до гостріщої виміни думок. Аж ось не вспів одвернути небезпеки.

Сидів сумний. Вслухувався в тишу вечора і вчувався йому в ній плач дружини. Був певний, що вона заливається сльозами в своїй кімнаті.

Мовчанку перебив Левко. Він промовив:

— Ти дуже несправедливий до Марійки.

Павло подивився на нього, здивований. Його очі мали такий вираз, як би побачив вперше перед собою незнайому людину, яка балакає до нього на якійсь незрозумілій мові. Між тим Левко витримав погляд його очей і почав по хвилині далі своє:

— Не можна так гостро ставити справи...

— Що?..—поспитав Павло.

Не зводив здивованих очей з брата. Його короткий запит був рішучим приказом —мовчати. Так і зрозумів його Левко. Але не підчинявся волі брата. Цей німий приказ подратував його.

— Все ж таки можна б ждати від тебе більш обережности.

— Чи можу тебе просити, щоб ти старався глибше приглянутися до справи, поки візьмешся видавати свій осуд?

— Бачу, що діється — й суджу.

— Берешся висловлювати свій погляд на справу, якої не бачиш і не розумієш.

Левко прикусив язика. Закурив папіроску і почав посвистувати. Нараз кидає папіроску на землю, встає і мовить терпким голосом до брата:

— Знаєш, вся ця історія із Зільбергерцом мені теж дуже не до вподоби.

— Не розумію.

— Він підводить тебе, обманює. Підбурює селян. Скажи мені, ти повіриш, що люди мали б відвагу жадати третього снопа? Могло ж би це в їх головах зродитися? Тут нема нічиєї намови? І то намови Зільбергерца?

— Не знаю. Думаю, що ні. Як би тобі сказати? Для мене було це й несподіване й добре мені відоме.

— Ти знав уже про те? І не робив ніяких заходів у властей? Не старався недопустити до цього?

— Я в-перше почув це. Але я знав, що инакше бути не може.

— Звідки? Від кого?

— Сам своїм розумом доміркувався до того. Ходив по полі й розчислював: скільки зробить робітник за день, який пай заробить, і яка буде видатність того пая. Коли взяти під розгляд якість мого збіжжя, то вони ще не багато жадають.

— Що?.. Ти збожеволів?.. — обурюється Левко. — Сам себе ріже без ножа! Може б ти їм віддав усе, ще й доплатив? Може б відвіз їм ще своїми підводами?

— Не жартуй! Не до жартів мені!

— Я не жартую. Я тільки бачу, як ти котишся в пропасть.

— Скажи мені, чи можу я мати право домагатися дарової роботи?

— Чоловіче! Отямся. Що ти плетеш? Хто бачив давати третій сніп?

— Я й не даю ще й не хочу дати. Але бачу що раз ясніще, що маю до вибору: або дати те, чого жадають, або стратити все.

— Чи ти дозволиш мені побалакати з людьми?

— Лиши! Не дратуй мене і не утруднюй мені положення. Кажу тобі ще раз: я таки й не ждав у таємних своїх міркуваннях инчої мови від людей. І не дивуюся їм ні раз. Ти знаєш, які це часи?

— Компанія війська і буде все в порядку.

— Забудь про свої погрози, про ті свої фантазії з фронту. У нас тут инакше йде життя. Ти не бував тут. Не чуєш, яка йде між народом мова. Добре, що ще хочуть взагалі робити.

— Чоловіче! Коли ти маєш такі погляди, то ти зарізався із своїм маєтком.

— Я вже давно знаю, що зарізався. А ти

ніби то аж тепер побачив і хочеш мені це показати. То треба було прислухуватися до голосу землі давніще, заки купилося. Тепер запізно. Нічого вже не пораджу.

Тепер найважніще, щоб врятувати себе від руїни, і щоб Марійки не вбити. Вона не сміє дізнатися про катастрофічний стан моїх справ. Вона занялася своїм господарством — нехай! А те, що я маю терпіти, мусить заховатися від її ока.

Прошу тебе дуже, не заходи в розмову з нею про мої клопоти. Нехай не знає як найдовше. Може якось зможу перебитися через ці небезпеки. А її розстроїло б це, коли б побачила чисту правду.

— Чому ж не приготовити її помалу?

— Ані важся мені! Її мізок не витримав би того. Я, бачиш, беру все легко. Зароблю — гаразд! — страчу — теж не стану плакати — однаково мені. Сьогодня страчу, завтра відобю втрату, ще й зароблю. Для мене це таке зрозуміле, як те, що в житті мусять бути сміх і сльози, радість і смуток, і знов погідний настрій.

В радісних хвилях не сміюся до безтями, не тішуся безмежно. В смутку не плачу ніколи, не піддаюся. Шукаю проблисків надії на майбутню радість, а бодай на погідну хвилину. Умію заховати рівновагу. А Марійка далеко не зрівноважена людина.

Зрештою — це все пусте. Якось воно буде. Не можу я потонути.

Коло хати почав скавуліти собака на припоні. Чути, як виривається із усієї сили з ланцюга. Аж заходиться від скавуління.

Брати звернули одночасно свої очі на вулицю. У ворота входило пятьох господарів. Хотіли йти в хату. Своїм звичаєм почали витріпувати чоботи до землі.

Павло забалакав до них.

Спинилися. Почали оглядатися. Побачили його під грушею й звернули туди свої кроки.

*

Балакали про засуху. Нарікали, що змарнувалася праця. Тепер уже й не знати, чого бажати. Уже далі й не треба дощу. Бо може не дати зібрати й тої мізерії, що є. А то, як раз, може вдарити слота, коли збіжжя стоятиме в копах. То коли б так дощик на тиждень, то й гаразд було б. Але то, як зачнеться тепер, то любить і місяць потрівати.

Важко жити бідним людям на світі. Дорожнеча така настала, що крий, боже. Піди до стельмаха, то й не знаєш, чи давати направляти віз, чи нехай далі розсипається. Підеш до коваля — ще гірше. Заліззя дороге, не докупишся, та й нема його звідки взяти.

Коксу зовсім нема. Каже: дайте своє вугля — дешево зроблю!... Де нам дістати того вугля?

То як прийшли були Москалі, то залишилося по Австрії в дворі два ваґони коксу. От, як би знаття, що прийде така скрутна хвиля... А то пів року вивозили козацькі ковалі. Та й ні панові, ні людям!

Та що вже балакати про ковалів! То таки того заліззя не довозять з Австрії. Та й у Москаля не було. Збирали по смітниках у місті, яке не валялося де заліззя, та й вивозили.

Але то не приступиш уже ні до шевця, ні до кушніря. А щоб у крамниці докупитися чого — пусте. То вже пішло на таке безголовя, що нема як жити.

А ще й не вродило. Будеш, чоловіче, махати косою, та й ні за тобою, ні перед тобою. Пусто крижі будуть люди збавляти.

Та й коли б хоч того зерна! А то колос у колос пустий.

Що то балакати про зерно! Та то й соломи не буде, щоб товар перезимувати. А щоб уже стелити — а вже палити соломою... Треба й забути за те.

Будуть люди мерзнути, як собаки в зимі.

Балакали широко, свобідно, помалу.

Заячківський слухав їх і тут та там встромить яке слово, а то мовчить. Йому

вчувалася у всій цій мові прелюдія до того, що має почути про кісьбу збіжжя. Вся розмова вела до третього снопа. Чим більш вони заходили до властивої теми, тим більша нетерплячка брала його. Це були господарі, що мали доволі свого поля. Розуміли, що для господаря значить третій сніп. Певно, що на своєму не дав би ніхто з них такої заплати. Брала його злість.

Чує:

— Переказували Зільбергерц, що панові треба косарів.

Подивився на бесідника й усміхнувся...

— Ая... — промовив кисло.

— А чому ж би не треба? — підхопив другий. — То що року трохи не пів села ставало на лан.

— Пуста ваша бесіда, Тимофію. То було колись, та й минулося. Тепер, адіть, скільки лану не обсіяно!

— Та й до чого то ставати! То, було, як станеш у житі, то не видно тебе, хоч би який був рослий хлоп. Хто то бачив коли, щоб жито косили? То й серпом жнеш, та ледви складеш у сніп. А це що? До колін не доросло.

— Марний, пане, пожиток буде... На поганий ви прийшли рік.

Павлові було забагато тої довколішньої бесіди. Вже ніч западала. Хотів скінчити розмову. Питається:

— Будете косити?

— А чому ж би мали не косити?

— А як?

— А пан ніби не знають?

— Звідки я маю знати?

— Як люди, так і ми!

— Як же ж у людей? Я не знаю.

— Та хіба?

— Кажіть ясно! — нетерпеливиться Павло.

— Що ж би пан давали?

— Хіба ж ви не знаєте звичайної ціни?

Господарі поглянули один на одного.

— Ніби як? — питається провідник.

— Як же у вас платили?

— Ми за сніп.

— Який сніп давали?

— Пан питають: ніби перед війною? О, то вже не ті часи!

— Все ж таки?

— Кажіть, Тимофію! — мовить один більш нетерпеливий.

— Кажіть ви! Що ж я?

Левко не втерпів:

— Ви щось, як дівка, коли її сватають.

— Ая, добре панич кажуть. Та що? Ми би гадали за половину.

Павло схопився з лавки.

— Що?...

Його запит не зробив враження. Не доглянув виразу очей господарів. Темно було

й очі були в них похнюплені в землю. Як у виновників. Коли мовчали, він почав лаятися.

— Чи ви подуріли? Я заплатив оранку, я заплатив насіння, я давав полоти ячмінь, а ви стаєте скосити й маєте лице правити половину? Що ви собі думаєте?

— Та то, прошу пана доктора, молодяки уперлися: за половину й за половину. Я їм кажу: смійтеся, люди, не будете підтинати нового пана зараз від першого разу. Кажу: за третій сніп. Ні і ні.

До своїх товаришів:

— Ігій, на вас! Я вам не казав, що то всьо пусте. Беріть третій сніп!

Мовчали. Та не змовчав Павло:

— Третій? А хто ж вам дає третій сніп? Де, хто, й коли давав третій сніп косарям? Я даю шостий!

Господарі засміялися крізь горла.

— В нашому селі не набереться косарів на той сніп.

Між тим вийшла з хати Марійка й стала непомітно за господарями. Із неспокійної розмови впрозуміла, про що йде річ. Не могла мовчати:

— Вони хочуть у тебе третього снопа?

Левко зажартував:

— Брали б і половину.

Марійка скипіла гнівом:

— Що? Справді хочуть косити за третій сніп?

— Та чуєш! — промовив понуро Павло.

— І ти з ними балакаєш іще? Що ж це? Рабунок?

Молодий господар глянув на неї зпід ока й процідив:

— Ніякого рабунку нема. Ми не будем косити инакше, як за половину.

— Ти позволяєш, щоб до тебе таке балакали? Ти слухаєш такої бесіди й мовчиш? І потім хочеш, щоб тебе шанували?

— Прошу тебе, умовляйся сама з людьми, коли думаєш, що зробиш краще! — промовив Павло.

Обернувся й пішов у сад. Запанував над собою, щоб не вибухнути. Ішов і уста кусав собі до крови.

Марійка, побачивши це, й собі пішла швидкою ходою до хати. Нервовий плач давив їй горло. Втікала, щоб не вибухнути риданням.

А господарям стало ніяково. Почали виходити на вулицю.

III.

Заячківський ішов стежкою в саді і тремтів на всьому тілі. Випадки цього вечора викинули його з душевної рівноваги. Конфлікт наспівав давно. Він дожидався його й старався відсунути вибух як найдовше. Мав враження, що все ще може змінитися з часом. Аж ось не встерігся.

З одної сторони станув йому перед очі Зільбергерц, а з ним увесь довг, що ляг вагою на власні плечі Заячківського. Вкупі з цим іде банковий довг. Він так довго не допікає йому, доки все в порядку. Але як би Зільбергерц схотів піти на судову дорогу, зараз заворушиться банк. Прийде до продажі й ліквідації всього, що мало стати основою його маєтку. Це одна загроза спокоєві його життя, його душевній рівновазі. Дуже небезпечна, бо звязана з матеріяльною руїною.

А з другого боку вперше зарисувалось виразно лице селянської маси. Досі він не потребував входити в ближчі відносини до селян в справі свого маєтку. Тут і там були в них розмови на тему парцеляції. Не дуже

квапилися. Бачив у тому охоту торгуватися. Де немає покупців, там і ціна не буде висока. Розумів, що цей рік не настроював корисно до купна маєтку. І поганий урожай, і реквізиції безпощадні. Вибирають у людей до останнього зерна, до стебла останнього. Все ж таки мав надію, що в найближчому році відносини поправляться. Коли б уже прийшов кінець війні! Коли б повернулася та маса безземельних і малоземельних із війни!

А ось сьогодня почув правдиву мову села: не дадуть, бо не хочуть дати. Думають брати так, без грошей. Це не жарти. Половина за косовицю, а хіба друга половина покриє відсоток від ціни землі, оранку, засіви? Це ж смішне! А його прожиток? Це ж уже божевілля! Почуває себе вже навіть не адміністратором маєтку, але якимсь добродієм людей з села. Вони неначе б то роблять йому ласку, що позволяють, щоб він зробив їм дарунок.

До чого це доведе? Що сталося з усіми його плянами, надіями? З усім тим, що в таких рожевих красках зарисовувалося перед ним, коли заходився коло купівлі цього маєтку? Не є це початок руїни? Пляновий початок добре задуманого й широко закроєного вивласнення його з землі?

Большевизм?

Заячківський здрігнувся. Він давно при-

задумувався над цим. Адже ж то вже від торік висить така ідея в повітрі. Можна було дожидатися проявів її. Він розумів її, сподівався, ждав! Чого ж так засліпився? Правда, на хвилю показалася тверда рука австрійського уряду, яка виловила всіх підозрілих у большевицькій аґітації й вислала їх на італійський фронт. Старих поважних господарів, які мали відвагу обурюватися на господарку уряду. Що ж він тоді про це думав? Не співчував їм? Що мусів мовчати? Міг і сам піти тою ж дорогою! Тепер він забезпечений від війська, як великий рільник. Але зміна соціяльної позиції притупила його нерви на те, від чого хвилювався. Старається не прислухуватись до того, що діється по селах. Неначе затупів на чужий біль. Захоплений ввесь своїми справами.

Але одно не сходить йому з думки: а як повернуться ті, що то невинно тепер караються? А як повернуться ті, що то їх життя в кожній хвилині висить на волоску?

Хто ж це повернеться? Чи ті спокійні, згідливі та виносливі селяни, яких знав до війни? Ніколи в світі! Це вернеться маса очайдухів. І скільки разів про це думав давніщими часами, велику надію покладав на них. Адже ж це вперше ці люди почують себе людьми. Вони ніколи не були вольними, ніколи не ризикували. За панщини — дви-

гали ярмо підданства. Знесено панщину — увільнилися від особистого невільництва, але далі стогнали у підданстві економічних злиднів і політичної неволі. Були дуже далекі від того, щоб почути себе вольними людьми. З природи річи були консервативні. Мало поворотливі. Притолочили їх обставини і вони каралися в злиднях, терпіли всякі наруги й знущання і не противилися.

Тепер вперше ця народня маса почула, що значить воля. Її закріпощено аж тепер найлютіще, але навчено її того, чого вона досі не вміла: ризикувати життям і противитися лихові. Навчено її відбивати удар. І поряд із тим виставлено її життя на неімовірні небезпеки.

Хто, думалось йому, привикне ризикувати в кожній хвилині своїм життям, той стратить ціну й вагу тому ж життю. І коли повернеться і побачить, як закріплюють його наново у давнє ярмо, як затіснюють те його ярмо, він схоче противитися.

Тут повинна зачинатися праця вольної думки. В цьому засновувалися всі надії на будуче не тільки в Заячківського, але й у всіх молодих інтеліґентів, які працювали з народом.

Та ось тепер він знайшовся в инчій позиції. І зараз побачив, що проти нього теж мусить звернутися та сила й відпорність, яку він хотів викресати у свого народа. Те ба-

жання волі, та вільна думка селянства мусить і проти нього звернутися. І його теж жде руїна від того, що він усіми силами намагався досі викликувати в душі свого народа. Першим проявом тої зродженої волі буде бажання землі. Не що инчого, як саме заспокоєння земельного голоду! І чиїм коштом? Адже ж він перший впаде жертвою цього молоха! Він, що його стільки разів наклику-вав, заклинав, виковував у душах сірої, бездушної, здавалось, товпи.

Заячківський розсміявся цинічно. Сміявся безжалісно над самим собою. Це був насміх його зїдливої долі над ним самим.

Адже ж при всякій нагоді в розмовах із селянами, на кожному вічу він доконче старався, він мусів зійти на справу земельного питання. Відобрати землю дідичам і передати її робучим рукам! — Це було його гасло.

Чи з душі воно плило? Вірив, що з душі. Голову був би поклав за те! А тепер — хіба ж він знає? Знає одно: ще з університету виніс гасло: „Земля і воля!“ Воно гарно звучало, і так пристало йому до душі, що держав його, як свій прапор, високо в руках. Грався ним. Бачив, як вогонь воно викликало в очах слухачів-селян. Чув, як зітхали, коли малював їм перспективи повороту земель у селянські руки.

„Ні хлопа, ні пана!“

Це друге гасло. Бо хлоп — уявляв йому собою силу українського народа, забитого, замученого, застуканого, поневоленого. Уявляв йому собою всі політичні і звязані з ними всякі инчі неудачі. А пан? Це та політично ворожа йому сила, яка економічну свою перевагу використовувала для того, щоб давити українську націю політично, культурно, національно.

„Ні хлопа, ні пана!“ — уявляло йому собою піддвигнення української нації, зметення з лиця української землі польської нації. А що ж побачив тепер? Як те улюблене його гасло звернулося проти нього?

Що ж це таке з ним сталося? Чого ж це його тепер так заболіло? Чи справді він так змінився від тої хвилі, як купив село? Чи він давніще того всього не бачив? Чи не розумів він того, що, йдучи на знищення того т. зв. пана-дідича, він не тільки побивав свого національного противника, але й нищив людину?

Що ж це? Переоцінка цінностей?

Хіба ж те, що досі темне було, зачинає йому ставати ясне? А може то те, що ясне було в його душі, зачинає йно що тепер затемнюватися?

Чи справді він виступав досі проти дідича, як економічної сили, яка визискує, подавлює село, а в ньому його земляків

співгорожан, чи виступав він проти нього як Поляка, свого національного противника?

В першій мірі це останнє. Та воля! А яке ж значіння мала перша частина його гасла? Земля? Чи він призадумувався над його змістом? Так. Цілком певно. Він же ж в-одно закликував людей до парцеляції. Коли промовляв чи на зборах, чи в читальні, то все між инчим вказував на села, де люди розпарцелювали панський маєток, як на взір села. І коли почув, що пани продавали б, але дорого за землю хочуть, а земля людська, бо народ заробив собі на неї своєю кервавищею — що він тоді казав?

Не йти на роботу! Не продати нічого! Не помогти ні в чому! Не подати ложки води! Одним словом повний бойкот.

„Щоб того Ляха вигонити з села!“

Ото ж Ляха? Не так пана, як Ляха?

Значить знов національний момент? А соціяльний? А гуманний? Адже той Лях людина? Ні?..

Звичайно не уявляв собі того всього. Не призадумувався над цим, які наслідки матиме цей бойкот для людини та її рідні. Аж тепер побачив... Коли сам вскочив...

Почав ізнов реготатися дико.

Вскочив?... То його впакували!

Почав роздумувати, звідки то пішла в нього ідея купна села? Повстала зовсім прина-

гідно. Згадав історію з Круковичами. Приїхав піп: „Купуйте“! Кинулися збірати гроші. Поїхали. Без надуми, без ніякого пляну. Не знали, що роблять. Мали гроші — ризикували. Хотіли заробити. Він, що правда, мав охоту сісти на землі. Не мав часу призадумуватися над всіми консеквенціями свого вчинку. Летіли на стрімголов, але летіли в шаленій погоні. Без стриму.

Не купили. Дуже їм жалко стало, що вирвалось їм із рук те щастя, що втратили добру нагоду заробітку. Довший час не могли переболіти цієї втрати. Але потім заспокоїлися.

І ось, як уже майже забували про всю ту історію, вона почала робити свій вплив на деякі кола громадянства. Заячківський згадує, як то знайомі Поляки, визначніщі польські діячі, почали цікавитися справою цього купна. Розпитували його, чому не купив? Жалували його, що не добив торгу. Дуже шкодували його. Він з дива не міг вийти. Давніще не мали досить слів обурення і лайки на його „шовіністичну, руйнуючу“ роботу. Тепер кожний признавав йому в очі великий такт, спокій, уважали його зрівноваженою людиною, хотіли б бачити його при творчій, господарській праці. Признавали йому великий адміністраторський хист, орґанізаційні здібности. Робили собі надії, що

він, як земельний господар, виробився б на дуже могутню індивідуальність! Він був би прикладом для своїх співгорожан для творчої, будуючої праці, а не руйнуючої неґативної кирині.

Він слухав цих слів і пускав їх мимо своїх ушей. Не робили вони на нього ніякого враження. Чи справді ні? На всякий спосіб не велике. Уважав їх звичайною конвенціональною брехнею. Але не призадумувався ніколи над цим, у якій цілі піднімалися такі й подібні розмови! Не мав потреби займатися ними й досліджувати причинового їх звязку.

Але одно вони робили. Це він аж тепер побачив ясно: вони робили свою будуючу роботу. Перетворювали його світогляд.

Чи справді?.. Здається, тільки підлещували його амбіції. Так. Але чи виступив він від того часу хоч би один раз із своїм давнім гаслом: земля і воля?

Не мав нагоди? Воєнні тяжкі часи? Твердий режім?

Сміявся над собою.

Хоч би тепер, коли тут сам у ночі, коли ніхто його не бачить, і не чує, бодай би тепер не обманював себе! Так: підлещували його амбіції. Він справді повірив у свої адміністраторські здібности. Що більше, че-

рез такі інтімні розмови з Поляками, розмови, у яких висувано його особу дуже високо, він затратив остроту вістря своєї неохоти до них, свого завзяття супроти них. Не міг так безпощадно атакувати їх.

І ще одно: повірив у свої сили. Повірив, що він міг би перевести великі діла, коли б...

І враз із тим почав перетворюватися його світогляд. У свому гурті, в колі найблищих товаришів, любив іще зачервеніти деколи революційними фразами, але на ширшій арені, де мав багато свідків, не використовував навіть нагоди, якої давніще любив сам дошукатися.

Згадував усе те й починав розуміти потрохи причину зміни свого душевного настрою, своїх поглядів, а вслід за тим причину своєї матеріяльної руїни.

Розкривалися йому широко очі на той дивний стан його душі в останньому році, який позбавав його давнього критицизму й устромив йому в руки такий обоюдний меч, як земля, як праця на землі чужими руками, поневолюванням тих, кого все досі збирався визволювати.

От, як він болюче заблукався!

*

І вмить, як жива, стає йому перед очі картина, якої не всилі забути ніколи.

Оце, коли він попав у такий дивний стан своєї душі, коли затратилось у ній розуміння дотеперішніх цінностей, коли він ходив, мов у чаді, приходить до нього сусідній дідич Поляк.

Давніщими часами було б це немислиме. Тепер він так подружився з тими панами, що не вважав цієї гостини нічим незвичайним.

Входить. Всякі церемонії із палицкою, кальошами, плащем, рукавичками. Цілуванням ручок пані добродійці... Той крутиться, Заячківський скаче коло нього. Нарешті залагодилися. Сідають.

Заячківський дивиться на нього. Дожидається: що його привело?

Зачиналося дивно. Міг по перших словах думати, що це конвенціональна прелюдія.

Що він так зарився в своїй хаті, що не видно його ніде при праці? Шкода його! Він повинен із своїми здібностями шукати собі широкої арени. То нема між Українцями багато таких людей...

Е, це помилкове, — бороніться Заячківський. — Панове Поляки не знають українських відносин. Не знають людей.

Що то, то ні, — впевняє його дідич. — Знають дуже добре людей і відносини. То

всякому здається, що робить свою роботу тихо, незамітно. А то всяка праця стає ясна для людей, для світа. Нехай він собі не думає, що Поляки не знають його сили, це б то Заячківського. Його високо цінять. До нього всі відносяться з повним респектом.

Він (це б то дідич) не політик. Він господар, не мішається в ту всепольську політичну дурійку. Але тут і там мусить піти між своїх співгорожан. І одно бачить: таких людей, як Заячківський, людей із таким талантом, таких зрівноважених і таких впливових між народом, нема між його земляками — Поляками. Нераз чув великі слова похвали й признання для нього.

Це дивне. Він як раз міг чого нічого сподіватися.

Із його слів виходив ніби то спротив, але крилася в них підлещена гординя. Почував це, що приємно йому слухати цієї бесіди. Чує:

Тепер, коли зачнеться наново громадянське життя, коли й політичне життя відродиться, він (дідич), хоч Поляк, сказав собі останнє слово, дав собі слово чести, а таких, як він, є між ними багато, що буде всюди йти з Українцями. І тут усіх їх очі спинилися на особі Заячківського.

Перш за все мусять впровадити його до „Повітової Ради“. Це була страшна помилка,

що вибирали завсіди до неї всепольських крикунів-інтеліґентів, урядовців. Показалося, скільки то виходить від того лиха. От, тепер, велика земельна посілість зруйнована, треба би упімнутися за неї у представників держави, щоб порятували її, треба б кричати на ввесь голос: рятунку! А чи хто робить це? Чи хто вислухає їх, рільників? Навіть не може зійтися ця славетна повітова рада, ця жмінька бюрократів. А як зійдеться, то в-одно лає Українців. Замісць того, щоб робити свою роботу, щоб рятувати загрожений руїною край, вони вигукують свої шовіністичні оклики.

Кому це потрібне? Їм, рільникам? Ні! Їм треба мирного співжиття з Українцями! Їм не треба політики, але треба їм поправи господарських відносин. На жаль того вони не можуть ждати від своєї бюрократії, тої галасливої „своєї“ інтеліґенції, якої орґанізм, затроєний політиканством, не має зрозуміння для творчої реальної праці...

Заячківський слухав цих слів і не міг їх спершу зрозуміти. Потім почав вязати їх в один ланцюг з усіми тими принагідними розмовами, що їх провадів з Поляками із ріжних таборів. Здавалося йому, що розуміє причиновий їх звязок. Не розумів тільки, чого хоче від нього цей посол і чиїм послом він являється? Бо щоб він так собі прийшов

до нього і так собі, ні з цього ні з того зачав із ним таку бесіду, в це не міг повірити.

Зачував, що має бути якесь доповнення громадської ради, не з вибору, тільки з іменовання. Покликували його вже двічі, запрошуючи його персонально. Мали доповнювати й повітову раду, цілком здекомплєтовану. Чи ж би це стояло одно з другим у якому звязку?

Притакував і мовчав. Ждав на розяснення загадки.

Чує, як уже між дідичами постановлено висунути його, як енерґійну людину, на кандидата до всіх інституцій, що мають займатися долею хліборобів.

Адже ж Заячківський завзятущий оборонець інтересів селянства. А селянин що инчого, як не хлібороб? А дідич — хіба не хлібороб? Хіба ж може бути що більш зближене між собою, як інтерес великого й малого рільника? Чи він малий, чи великий, великий, чи малий, — він рільник!

Треба їм уже підняти гасло міжнародньої, міжнаціональної солідарности. Гасло рільничого інтернаціоналу. Рільники усього краю єднайтеся! Великі чи малі, все одно! Єднайтеся до купи й бороніть своїх інтересів. А що великі рільники не мають між собою визначних одиниць, треба зложити заступство

своїх економічних інтересів у руки представників малих рільників.

Одним із таких, і то найвизначніщих, являється він, Заячківський! Це була в них страшна помилка, що вони досі, замісць висувати на передові місця таких людей, як він, поборювали їх і висували темних хлопів. Яка з того користь? Сама велика шкода. Коли приходять найбільш відповідальні хвилі, нема кому заступитися за них. І це не жарт! Цю тактику треба раз на все закинути.

Про що йде? Про національний інтерес? Нехай тим журиться горстка польської крикливої бюрократії. Що його обходить національний інтерес? Він Поляк. Але тільки всього, що по польськи балакає й молиться. А хіба ж Українці, як прийдуть до власти, заборонять йому балакати по польськи, по польськи молитися?

Та й зрештою, не однаково йому, якою мовою він балакає? От, прийшов до нього до Українця: балакає з ним по українськи і хіба ж йому злетіла корона з голови? Та, що її не має? — додав із неозначеною усмішкою.

Балакали справді увесь час по українськи. Це вже виробив собі Заячківський своєю рішучістю, що Поляки по більшій части балакали з ним в його рідній мові. Але цих слів він слухав із почуттям найбільшого здиву-

вання. За хвилю довелось йому ще більш дивуватися.

Та й який він Поляк? — мовить дідич. — Жиє на українській землі, з людьми балакає по українськи. Вдома з жінкою по французьки, щоб бідачка не забувала хоч цього одного, що осталося її з високої освіти: знання світової мови. Навіть у костелі молиться на латинській мові! Для нього найважніще одно: оборона його економічного інтересу. І то енерґійна оборона. Хто йому в цьому допомогатиме, того він піддержуватиме з усієї душі.

Заячківський до тої міри захопився сповіддю цього нового Українця, що на останні його слова, ті т. зв. „економічні інтереси великого рільника“, не звертав уваги. Він зараз після цієї гостини розповів знайомим всю цю сповідь гордого шляхтича. І знов усі вони захоплювалися національним моментом цієї історії, не доцінюючи економічної сторони питання. У всіх була одна думка: нехай тільки Українці трохи прийдуть до сили. то всі ці дідичі, що в кожного з них дошукаєшся українського походження, вернуться назад до нації своїх предків. І тут наводили приклади: Шептицьких, Сапігів, Ліпінських, Гороховських і їм подібних навернених на лоно України синів.

Та не розповідав широкому гуртові того,

що далі почув від наверненого дідича. Це вже була, так би сказати, ділова сторона розмови. Вона була тільки для дуже тісного гурта: Сапруна, Токаря і ще двох...

Ви купували Круковичі? Бог би вас боронив від прички. Хто ж бачив забиватись у такий глухий кут! То ваше щастя, що маєток продано скорше. Але ви мусите купити село! Ми вже вам поможемо. Ми мусимо бачити вас у свому гуртку. Коли ви будете зацікавлені більш, пане доктор, земельним питанням, ви допомогатимете нам успішніще боронитися.

Не думає, — мовить Заячківський. — Це був хвилевий настрій. Тепер занятий инчими питаннями.

Не повинен резиґнувати. Була б велика шкода. Він міг би в дечому помогти. От, має в сусідньому повіті фільварок. Рад би позбутися його.

Ага! — подумав Заячківський. — Тепер він розуміє. Еґоістичний інтерес. Трохи не розсміявся в голос.

Ні. Не думає переноситися з цього повіта. Впустив тут уже коріння. А це найтяжча річ. А ще до того в таких бурхливих часах шукати нового ґрунту під ногами... Запізно. Її небезпечно.

Це правда. Він і думав так. Але є ще й инче село. Три кільометри від містечка.

Наприклад?

Тепер уже Заячківський докраю заблукався в своїх здогадах. Уже зовсім не розумів, чого хоче ця людина.

Як би, наприклад, Стінка?

Гарне село.

Правда гарне? Близько міста. А земля яка!

Тільки, що він залишив цю думку, — бороніться ще Заячківський.

А як би догідні умови?

Не знає.

Нехай подумає...

Небаром прощалися. Заячківський пішов зараз до Сапруна на нараду.

*

Ішов і розмірковував, яке значіння могла мати ця гостина? Чи справді так собі без глибшої цілі?

Коли спинилися на тому фільварку, був певний, що збагнув причину. Хотів панок позбутися. Але, як уже забалакали про Стінку, не знав, чи це припадкове, чи нарочне. Про те, що Стінка продається, він знав. Але вже не привязував до цієї звістки великої ваги. Там, у Круковичах, що инче: там ліс! Можна було зайнятися доставою дров — чистий інтерес!

Та й тут, можна дещо доброго зробити. Дуже пригідне село до парцеляції. Але чогось його покинула вся дотеперішня енерґія. Бачилось йому, що вже не міг би зацікавитись цим ділом так, як це робив давніще.

Все ж таки щось його гнало до Сапруна.

Ішов, не маючи ясного погляду на справу. Не знав, що йому має розповідати. А що, як спитається його, яка його думка? Чи купувати?...

Справді... чи купувати?..

Напала його нервова дрож. Чув, як тремтить на всьому тілі. Діставав гарячку непевности, яка обхоплювала його перед усяким великим незнаним ділом. Боявся, щоб товариш не накинувся на нього, не висміяв його дитинств.

Із виразу лиця, з яким слухав його Сапрун, побачив, що недоцінював вартости цієї справи.

Сапрун не дослухав до кінця. Питається з докором:

Чому не випитав блище про те купно?

Заячківський, не то здивувався, не то образився, почувши такий закид.

Де ж міг сподіватися? Таке далеке від його теперішніх думок. Заходилися ж із цегольнею.

Не вільно спускати з ока ніякого інтересу, який може скріпити матеріяльно, — піддержував свої докори Сапрун.

А що ж робити з цегольнею? Заанґажувалися. Купили сусідній ґрунт.

Після невдачі з Круковичами у них назрівали ріжні пляни. Млин, ґіпсак, цукроварня... одно за другим займало їм думку. Розглядали з усіх боків. Легкість, з якою добували гроші до торговельної спілки, а потім до спілки купна маєтку, роззухвалила їх. Уважали, що нема для них нічого неможливого. Вірили в свою щасливу зірку і в легку свою руку. Були б відважилися на найбільш божевільний плян. Спинилися врешті на одному з них, дуже практичному.

Захопила їх ідея цегольні.

Оце перед війною спілка трьох Євреїв вибудувала велику цегольню, але ще не пустила її в рух. Тепер війна знищила містечко майже до тла, скрізь по селах наробила багато шкоди, повалила двори, а навіть цілі придністрянські села. Сапрун зрозумів, що буде великий попит на цеглу. Думка його й Заячківського починала чим більше працювати в тому напрямку, стала захоплювати їх ідея будови цегольні.

В таку хвилю звертається до Сапруна один із спільників цієї, непущеної в рух, цегольні з предложенням: купіть!

Не надумувалися довго. Зачалася переписка з двома инчими спільниками, що сп-

діли у Відні і не проявляли великої охоти вертатись до Галичини.

Між тим вони обміркували, що терен, на якому збудована цегольня, замалий. Не зможуть навіть розмахнутися. Почали роздивлятися. В сусідстві була мала деревляна цегольня, без фабричного комина, з примітивним уладженням, майже зовсім розбита. Щось, як жорна в порівнанні до парового млина. Віднайшли її властителя й купили її вдвох із Сапруном за пятнадцять тисяч корон. Потім прикупили чотири морґи поля й заінтабулювали на себе по половині. Переговори в справі купна великої цегольні були в повному ході.

І тут нараз старі, закинені ними пляни: село! Земельний маєток!

Занадто відбігало це від їх теперішніх змагань, щоб Заячківський міг відразу примиритися із цим. Але Сапрун настоював.

„Чоловіче! Три кільометри від міста. Адже ж для наших селян, що мешкають на краю міста, це городи. Вони ж мають поле на сьомому й восьмому кільометрі. А це вже справді під носом. Та й сусіднє село припирає таки городами до Стінки. Чи може бути кращий маєток для парцеляції? Люди з того села, мешканці сусіднього села й мешканці міста. Для всіх воно однаково цінне! Як ти міг не зорієнтуватися!“

Підуть іще до Токаря, — бороніться Заячківський.

Токар був у них останньою інстанцією.

Він подивився на справу з инчого боку. Цегольня, до якої обіцяв дати десять тисяч корон на пай, добра річ. Певно, що цегли треба буде. Але це таки, по правді, жидівський інтерес. І добрий і небезпечний. Великої втрати не буде, але й хісна не ждати великого. А от уже Стінка — ото-але!

Повторив усі свої закиди проти цегольні. Багато пайщиків. Нема досвідних робітників. Не знати, чи дістануть паливо? Хто буде вести діло? Треба би взяти в спілку Жида. А яка то з Жидом спілка?

Давав гроші, бо мав їх забагато. Не знав, що з ними робити. Але так само давав на торговельні інтереси: закуповував коні й худобу на перепродаж. Що йому десять тисяч? Дає, бо пани доктори звернулися до нього. Вони його вшанували, і він їм не відмовив би. Така дрібничка: десять тисяч. Хоч би й пропасти мали, не дбав би про те. Але земля — ото раз! Це його інтерес!...

Скільки? Сто тисяч треба — дає відразу, а треба буде двіста, триста,— ввесь свій маєток заставить у банку й добуде гроші. Може все своє поле продати — воно й так розкинене: вісімдесять морґів у тридцяти нивах — це ж безголовя! Усе попродасть і буде господа-

рювати на своїм паю в Стінці. То така земля, що не вільно випускати з рук! То була б кара від бога, як би таке щастя та пустити мимо себе.

„То, пане доктор, — докоряє Заячківському, — ви не добре зробили, що не розвідали блище. Треба вам буде завтра бачитися з дідичем. Завтра четвер, він буде в місті!“

„Він що дня в місті.“

„Беріть його на свою голову. А як треба спільників, я буду шукати.“

Умовилися, що до них трех треба ще двох спільників. З цим розійшлися.

Заячківський одно знав: тепер уже мусить за всяку ціну довести до кінця це діло.

І довів. Купив село.

Та чи не на біду собі? Чи не на затрату свого спокою, свого майна, свого життя?..

Ще тільки початок, а як уже починає його муляти! А що буде далі? Та й що думати про майбутнє, коли станув перед загадкою, що йому робити з робітниками? Звідки їх дістати?

Пішли ж господарі. Пішли й образилися. Не вернуться самі. І він теж не може йти до них! Що їм скаже? Всякий перший крок з його боку був би покоренням.

А він покорятися не звик!

*

Ходив по стежці замашистою ходою. Похнюпив голову вниз; так придавлював його тягар життєвих обовязків. Добровільних...

Не міг знайти рівноваги між думками й мріями та між невблаганою дійсністю.

Ходив, як строєний. Почував важку відповідальність. Тим важчу, що так завзято добивався її. Так борикався, щоб заложити собі ярмо на шию.

Скільки то клопотів, скільки заходів, трудів мусів перенести, скільки всіляких перепон побороти, заки дійшов до того щастя, що усміхалося до нього так приманчиво. Все поборов. Усі турботи кинув собі під ноги.

Тепер може тільки сміятись із того всього. Але те все дрібне, нікчемне було в порівнанні із теперішніми його журбами!

Їздив, писав... Шукав грошей.

А тимчасом ледви завдаткував, зараз почав назрівати конфлікт між ним, одним із нових дідичів, і громадою.

Спершу помагав йому місцевий священик: думав, що будуть парцелювати. Устроїв скілька сходин із селянами. Не виходило нічого. Ціна, яку поставив старий власник маєтку, була висока. В додатку при парцеляції треба було брати по два шматки поля: один у селі, добрий, а один далеко за селом, на шутровиську. Люди не хотіли. В селі брав би всякий — шутровиська не думали купувати.

Між тим банк признав позичку. Можна було купити без парцеляції. Так і рішили. Заячківський, що майже сам вів досі справу купна й позички, зажадав від спілки дворища з двором і парком та господарськими будинками. Заплатив за них, як за поле, тільки подвійну ціну купна.

Тепер уже став ясно розвиватися що раз міцніще конфлікт між ним і селом. Проти нього станув і священик. Що правда, не шкодив йому, але й не помагав.

Найбільш не вдоволяло місцевого пароха те, що пропав його плян що до дворища. Він думав вилучити двір від парцеляції й подарувати його громаді на кошикарську школу. В селі було багато неужитків — пляновано засадити їх лозою. Переводили довгі розмови на цю тему.

Заячківський спершу погоджувався, як довго діло йшло про парцеляцію. Пересварився навіть із Сапруном з того приводу. Але як парцеляції не переведено і вони в пятьох купили ввесь маєток, він задумав господарювати. Двір був йому тепер потрібний. Справа школи забулася. Але й запал священика до цього купна остиг. Показував навіть неохоту до нових власників.

Павло не запримічував усього того в самих початках. Він захопився купном, першими завязками роботи. Спровадився до Стінки

з родиною. Купував засіви, побільшував інвентар, приступив до віднови двору.

Робив це все здебільшого самостійно. Хоч і радився з ріжними людьми, робив, що вважав за корисне. Тепер іно що нагадує собі слова перестороги, якими прохолоджував його парох.

Бувало, коли зійдуться й Заячківський стане оповідати йому свої клопоти, парох усміхається незамітно й висловлює поважні сумніви. Робив це оглядно, обережно, не накидався, не переконував.

Боявся, чи в таких тяжких часах зможе він, Заячківський, справитися гладко з усім. То були перед війною кращі часи: був робітник і все ж таки гірко доводилося нераз дідичам. Не один мусів продати маєток.

Жили понад стан? Але ж були й такі, що дуже скупо жили і не справлялися з усіми труднощами.

Він не хоче застрашувати. Щасти, боже! Тільки...

Дуже часто кінчив добродушною усмішкою.

А Заячківський не хотів розуміти його. Бачив навіть певного рода заздрість у цих пересторогах. Звичайно в таких випадках вишукував самі кращі сторони своєї праці, самі успіхи, й хвалився.

Кінчилося тим, що священик і тепер усміхався, стискав йому сердечно руку, але

й той устиск був якийсь нервовий, і усмішка завмірала на кутних зубах.

Заячківському стало нараз усе це ясно перед очі. Чи ж би справді загрожувала йому яка велика небезпека? Чи ж би передбачував той священик всю ту історію з третім, а навіть другим, снопом?

А може?.. Ні... Це неможливе! — думалось йому.

Хоч, чому ж би ні? Коли йому вбилася в голову кошкарська школа, чому ж він не мав би працювати на загладу того, хто станув йому поперек шляху? Чи справді він не буде в змові з селянами? Адже ж Тимофій багатий господар. Чого він, як раз, прийшов умовлятися?

Тут справді чи не буде якась інтриґа?

Заячківський потер мимохіть чоло долонею, щоб прояснити свої думки. Здавалось йому, що збився з дороги. Приходять йому до голови думки, яких ніяк не може назвати тверезими. Чи справді можна б подумати, що парох, якого до своїх приятелів міг числити, підставляє йому ногу?

Почав пригадувати собі, коли в останнє бачилися? Буде вже більш, як тиждень; вертали вкупі з міста. А перед тим? Не міг згадати. Найменче тиждень не бачилися! Чи ж би такий занятий? Не віриться йому.

Що це? Чи справді новий його ворог?

Розмова з селянами показалася йому тепер у зовсім инчому світлі.

Ото ж це змова? Перший крок до переведення великого пляну на знищення його? За ним підуть дальші?

Із пітьми ночі почали проглядати до нього примари змовників. Зачнуть від того, що зрабують його при сьогорічних зборах збіжжя. В-осени поставлять йому неімовірно високі ціни на роботу. На-весну не дадуть робітника. А як і дадуть, то в-літі не зможе зібрати засівів. І вже не далі, як у найблищій осени, він сам звернеться до них: беріть, діліть між себе, засівайте!

А довг? Чи зможуть вони сплачувати його? Чи бодай чиншами зберуть стільки, щоб не продавати села? Та й пощо їм клопотатися цим маєтком, коли не зможуть його удержати в руках?

Ще в часі, коли заходилися коло купна, ясно їм було одно: на сході соціяльна революція. Чи зможе Австрія встоятися проти неї? Є дві евентуальности: або виграє війну, тоді буде мусіти приступити до аґрарної реформи і хоч багато прийдеться йому й його спільникам віддати народові, все ж таки щось трохи врятують для себе. Бодай він, що працює на ріллі. А як програє? Не треба буде принести всієї своєї землі в жертву большевизмові?

Його все закричали. Дурниці. Пусте балакає. Раз, що Австрія не програє. А зрештою, коли б прийшов большевизм, то однаково йому: чи тратити землю, чи готові гроші. Маючи землю, все ж таки може щось врятувати для себе й своєї рідні.

Давав себе переконати. Сам не вірив, щоб Австрія розлетілася. Вірив, що Східня Галичина може відійти до України. Висказав свої здогади. Йому сказали на це, що там теж тверда гетьманська рука. Вертається приватна власність, вертається до рук поміщиків велика посілість.

Це правда. З цим треба числитися. І коли так, то хіба не байдуже, чи буде та велика земельна посілість в українських, чи в чужих руках.

Знаходив оправдання задля себе:

Велика посілість, між иншим, коли не творить, то піддержує духову культуру. А Україні не байдуже, чи за ціну її землі й праці українського селянина буде творитися українська, чи польська культура.

Відносини укладаються так, — мовить Сапрун, — що поміщики ще не скоро щезнуть із лиця українських земель.

Усе завдання українського громадянства повинно звернутись у напрямку парцеляції! — заявляє Заячківський.

Або викупу її українським капіталом! — доповнює його міркування Сапрун.

Свідомі були того, що стають у ряди української буржуазії. Стають у піонірських її рядах.

Большевизм? — бороніться Сапрун. — Доки гетьман буде мати допомогу Німців, — а він мусить її мати, бо Німеччина мусить мати звідкись хліб, — доти можна спокійно дивитися перед себе. Не страшний він.

Всі ті розмови стали йому перед очі, як би сьогодня велися. Бачить із них, що ясно усвідомлювали собі трудноші положення. Не брали тільки під увагу настрою селян.

Ні, і це розглядали. Але за багато числили на тверду владу держави.

Усміхнувся криво.

Вони на українську владу дивилися! Бо звідтам, з України, загрожувала їм небезпека. А щоб така доля могла ждати їх в Австрії — це ж і на думку їм не приходило!

А от! Чого діждався! Чи міг договоритися з селянами при такій поставі справи?

А що тепер вийде з того всього?

Не міг уявити собі добре, яке значіння може мати сьогоднішня гостина селян. Які наслідки може повести за собою?

Не можна ж лишити всієї справи на такому шляху, на який звернула її Марійка.

Це може й добре, що вона так різко поставилася. Але тепер треба доконче розбити змову. Не можна ж лишити всього ні сяк, ні так!

Тимофій?.. От, большевик! Багатир, двадцять скілька морґів землі в нього, і якої він заспівав! А що скаже біднота? І чого він вмішався в цю справу? Він же ж не стане косити! У нього є й своєї роботи доволі. Тут щось инчого мусить бути. Треба доконче довідатись.

Крикнув:

— Петре!

Прийшов із стайні старий наймит.

— Підеш до Тимофія. Знаєш?

— Знаю, — промовив байдуже наймит.

— Скажеш йому, що я кликав його. Нехай прийде зараз. Я буду ждати тут у саду. Ну, йди!

— Та йду! — ще більш байдужно промовив Петро, й пішов.

Заячківського почала непокоїти думка: чи схоче прийти Тимофій? І жаль і досада взяли його до Марійки, що вона так необережно повела справу. То можна багато сказати, може й треба б дещо гостріще сказати, як він це може і вміє зробити. Але не вільно зривати всіх мостів. То не жарти! Тимофій один із найповажніщих господарів. Як образився направду? Що ж тоді?..

І пощо жінці мішатися в несвоє діло?

Він розуміє її. Вона почула себе широкою господинею. В її жилах заграла стара предківська кров. Вона з дідичів, із старої шляхти.

Але ж бо і він із шляхти. А все ж таки зрозумів свою позицію. У нього є любов до землі, є охота до господарювання, навіть до не менче широкого господарювання, як цього бажала б собі його дружина. Але одно знає. Часи не ті. Треба ходити на пальцях. Не вільно нікому ставати на нагнітки. Треба віддавати на всі сторони честь, щоб і тебе шанували й помогли в гірку хвилю.

А вже його дружина инакше дивиться на справу. Вона знає, що є дідичка. Знає, бо бачила, як гордо ставили себе дідички, які вони були самопевні. І вона відразу підійшла до того типу. Працювати буде до безтями, але має свою гордість. І хоче, щоб ту її гордість вшанували. Називає це повагою до себе. Він уважав таке поведення нешкідливим. І хоч сам робив инакше, не противився поглядові дружини. Нехай! думає, бувало. Але сьогодня відчув болюче той нетакт.

Коли б тільки на тому закінчилося! А що, як не схочуть іти на роботу? Як скажуть — нехай собі сам робить? Правда, можна б спровадити Гуцулів. Але, чи не запізно те все? Бо й збіжжя сиплеться, і не знати, чи не пішли вже всі до робіт?

Чого йому скорше не прийшла така думка до голови? Хоч, правда, кажуть, що на Гуцульщині мужчин нема. Всі на війні. Вдома старці та діти й жінота.

Почув себе дуже самітним. Душа його боліла і не мав із ким розважити себе. Давні товариші, городяни, не будуть розуміти його клопотів. Надармо розповідав би їм. Будуть іще насміхатися. Зрозуміли б його дідичі. Але з ними він ні трохи не знайомий. Не навязав ніяких відносин. Були йому чужі, Поляки ж вони.

Зареготався в душі.

От, і переоцінка цінностей! Українці, з якими досі працював, не зрозуміють його, сміятись будуть. Чужі йому стали, а коли б насміхалися з нього, ворогами йому стали б. А може й є вони вже йому ворогами? Хто ж заручить, що хто небудь із тих професорів, тих суддів, адвокатів і инчих його приятелів, не стоїть у порозумінні з Тимофієм та всіми селянами із Стінки?

Чи ті, його дотеперішні приятелі, не бунтують проти нього селян, як і він колись перед роками бунтував проти польських і єврейських дідичів?

А хто ж йому приятель? Хто ж би, як не ті, поборювані ним, дідичі, ті Поляки! Адже ж однакова в них доля! Сьогодня тобі, завтра мені!

Почав насміхатися з усієї душі з себе і своєї ролі. Ото вскочив!

Ну, й справді! До кого ж йому звернутися за порадою? До Поляків-дідичів не піде

ні за яку ціну. Вони ж висміяли б його на все його життя! Пригадали б йому всі його провини проти великої власности. Сказали б йому отверто, що сіяв вітер, збирає — бурю. Ото була б для них роскіш дивитися, як такий український „доробкевич“ крутить карк від своєї ж роботи.

Ні, тої приємности він їм не зробить! Пропаде марно, але не понизиться!

А все ж таки, це одинокий був би його порятунок. Вони одні могли б йому дати пораду. Бодай сказали б, як у них іде справа.

Ні, ні, ні! — мусів боротися з навісною думкою, яка уперто лізла йому в голову, яка в-одно наверталася до нього, як одинокий рятунок.

Ні, і ще раз — ні!

Ходив широкими кроками по стежці. Чув, що роса перемочує йому черевики — не мав відваги йти до хати. Дожидався Тимофія. Хотів побалакати з ним тут у саду. Боявся, щоб вдома знов не прийшло до непорозуміння.

Нетерпеливився.

Мусіла бути пізня година. Вже темна ніч запала. Уже чимало часу минуло, від коли пішов наймит по Тимофія. Повинні б були прийти. А ще нема!

Крикнув на наймита. Не обзивався. Крикнув вдруге, голосніще. І тепер не чути

його голосу. Коли б ішов із Тимофієм, то відізвався б із вулиці. Ото ж не йде.

Нетерплячка стала брати Заячківського. Ходив і курив. Балакав із собою трохи не в голос і курив. Як раз кинув папіроску і зараз закурив нову. Розвіював свою турботу з димом.

Ще раз крикнув:

— Петре!

Крикнув так голосно, що на селі собаки почали відзиватися. В одну мить счинилося таке гавкання собак, що аж дивно. З хати вибігла дівчина сказати, що там нема Петра. А Петро не обзивався! Значиться — не йде. Це ще більше стурбувало Заячківського. Завернув свої кроки до воріт, а звідси пішов на село.

„От, яке то наше!“ — думав огірчений. — „Не прийшов Тимофій до тебе, йди, небоже, до нього! Іди, поклонися!“

Ішов з похнюпленою головою, прибитий.

Ішов пустим селом, ні душі живої не зустрічав. Такий був самітний, такий приниженний, прибитий. Ішов, як старець. Радий був, що темно, й ніхто його не бачить. Не читає в його душі.

IV.

Господарі виходили з садка від Заячківського.

Ішли мовчки. Несподіваний оборот справи позаціплював їм уста. Уже були на вулиці, і ще мовчали. Перший обізвався молодий парубок, який приїхав був недавно з війська на відпустку на жнива:

— Що ж, Тимофію? Будемо рабувати пана доктора?

Усміхалися пісно.

— Вгатила нас пані здорово! Рабунок, каже! — повторив.

Його товариши замітив:

— А то, що він забрав нам нашу землю, то не рабунок?

Ці слова минули без враження. Старші господарі мовчали далі. Тоді перший промовець почав зїдливо:

— А чому ж вона не бере коси в руки, та й не стає на лані, як наші жінки?

— Ая... — промимрив один із слухачів.

Ішли далі мовчки. Думали свої думи. Відчували невдачу.

У них від довшого часу йшли по селі

розмови, як би зробити, щоб той доктор не довго попасав у них. Те, що він купив село, було для них несподіванкою. Знали давно, що старий дідич хоче продати свій маєток. Заходили, розвідували. Купували рустикальні ниви, розкинені поміж людські поля. Але найбільш цікаво їм було зговоритися за те поле, що в селі. Дідич не продавав у роздріб.

„Купуйте ввесь маєток і поділіться!“ — мовив.

Ба, не штука купувати все, а що потім? Село задовжене, грошей не було. Тяжко позичити.

Потім гроші прийшли. Купували б, але не було відваги. Врешті приходить Заячківський:

„Купуйте! Два морґи доброї землі, морґ шутровиська!“

Тепер уже не мали охоти.

Пішла чутка, що землю скрізь ділять між людей. Принесли її ті, що вертали з російського полону.

„Не купуйте, й не купуйте! І шкода грошей, і як зачнете платити, не будуть ділити!“

Народ зацокався.

А на те все прийшов новий дідич і сів на їх землі. Кажуть, що спілка. Та яка тут спілка, коли сидить у селі доктор Заячківський! Люди приняли звістку про зміну ді-

дича байдужно. Сидить, то най сидить, до слушного часу. Але, як він зачав будуватися, заворушився народ.

„Еге! Він не на жарти загосподарووється!“

„Тільки — хто йому буде робити?“

Пішло гасло, яке могло б стрівожити Заячківського, коли б він знав був про нього.

Почалися наради. Думали жадати шостого снопа, пятого, третього. Але все було для них не те, чого бажали б. Хотіли так його вгатити, щоб відразу добре почув. Стануло на половині. Тільки одно: хто йому це скаже?

В один голос зявилося в них на устах: „Тимофій!“

Тимофій Пастернак був старший поважний господар. Мав поля стільки, що ледви й своє міг сам обробити. Тримав і наймита й наймичку. На чужому не робив ніколи. Тільки, як прийшов скрутний час, і треба було відразу багато робітників, а за гроші не міг дістати, сходилися до нього господарі й помагали йому толокою. Тоді й він ходив до своїх помічників відроблювати цю толоку.

На роботі в дворі не бачив його ніхто ніколи. Він мав би йти до Жида на роботу? О, не діжде!... Не потребував ніколи дідичевої ласки ні допомоги, й йому не вислуговувався.

Коли прийшли до нього та стали прохати, щоб ішов із ними до пана-доктора, — й слухати не хотів.

— Ви знаєте, що я з двора не жив і жити не хочу. Не піду я до двору.

Не піде й не піде.

Доконче треба йому йти. І то як раз йому. То треба такого, щоб доктор побачив, що це не жарти.

Але ж він не може піти з такою бесідою. Він за третій сніп не пішов би торгуватися, не то за половину!

Як піде хто инчий, то подумає собі доктор: не буде цей, то прийде той. А як уже Тимофій скаже йому своє слово, то буде вже знати, що воно тверде.

Не хотів мішатися до цієї справи.

Тоді один, що вернувся без руки з полону, мовить:

— Тимофію! А як би ділили землю, ви брали б?

Подивився на нього зпід ока:

— Ні, мені досить своєї, — мовить.

— Ви знаєте, що це таке земельний комітет?

— А на що мені те знати?

— Не завадить вам дізнатися. То як будуть ділити панську землю й не стане для всіх людей, то можуть і до багацької добиратися.

Тимофій кинув на нього злісним поглядом, але прикусив язика. Бо в ту ж мить зрозумів, що тепер не його право, але тої голоти. Зроблять, що схочуть, і він нічого не порадить. Зрозумів, що мусить іти з громадою. Заки що буде, є в них один ворог: дідич. І коли хоче відвернути від себе злющі очі голоти, мусить іти з нею, помагати їй дідича добивати.

Та все ж таки про людське око довго не давався.

Що його це обходить? Не його діло! До двору не піде на роботу.

Чим далі, тим слабше боронився. Врешті пішов. А тепер приходиться в Сірка очей позичати.

Бо доктор не раз заходив до нього. Радився, розпитував. Тимофій бачив, що його шанують. Почував себе, коли не рівним, то дуже недалеким від молодого дідича. Міркував собі, що при парцеляції зможе прикупити собі що кращий пайок.

А тепер в один мент усе розлетілося. Викинули, як собаку.

Ішов і мовчав. Ні раз не мав охоти розбалакуватися. Думав своє... Хотів би викрутитися. З доктором якось залагодитися, і не взяти на свої плечі злости людей із села. Тепер таке пішло, що найбільше відгрожувався всякий багачам. Що кому буде, то буде, а багачеві попадеться незгірше.

Так йому гірко стало жити, як ніколи.

Був колись господар, знав своє право. Працював на ріллі від ранку до ночі. Рук своїх не чув. Спина вдвоє зігнулася. Але знав, що нікому нічого не винен. Не піде просити, не стане позичати. Є все своє — з року на рік: і збіжжя і паша й худібка. Задовольняв усі свої потреби і в-одно щось трохи відкладав гроша.

А от, прийшла війна: що встарає — приїде якийсь сатана, і все забере. Вичистили йому шпіхлір, стодолу, щезли з його подвірря оденки збіжжя, стоги соломи. Забрали в нього воли, коні, вози, навіть коров не зміг встерегти: осталася одним одна коровчина, й тої не було чим перезимувати.

Та коли б стільки лиха! Війна, хоч уже пятий рік допікає, все ж таки колись скінчиться. Були Австрійці й Мадяре, Хорвати й Німці, Москалі, всякі Черкеси, Чеченці, Грузини і хто би там міг перечислити всіх тих татарських та турецьких козаків. Були Донці й Кубанці, були Уральці й Сибіряки, були свої улани та гусари з України — і все те минулося. Як прийшло, так і повіялося. Напакостили кожний на свій спосіб, але врешті стало якось тихо від них. Може вже й зовсім затихло, а може ще й стануть набігати! Бог їх там знає, що ще буде. Але колись таки буде тій війні кінець.

Але, от, принесла та війна нове лихо: поділила людей у селі на багачів і бідних.

До війни він був багач — ну, та й яка ріжниця між ним і цим бідним, що йде поруч із ним. Працювали однаково, тільки, що він на своєму, а той на панському лані. І їли однаково. Хіба, що той бідніщий на переднівку мусів брати в дворі „на жнива“. Одно, що хіба одежина в нього, як одежина, а в того старече лахміття.

Та й ще не знати, в кого з них було більше жури на голові. Той пішов на роботу, робив своє й нічим більш не журився. А він у полі оре, чи сіє, чи косить, а на голові в нього, що там вдома робиться! А що з худібкою на пасовиську? А в спеку і снопи хватай перед дощем і роями клопочися! Куди б не рушився, що б не робив, усе в нього одна робота в руках горить, а друга думку його муляє.

Не міг ніколи сказати: роблю свою роботу й ані гадки не маю, що в світі діється! Одну роботу роблю, а друга мені журбою голову присідає. І так в-одно, і так усе життя! Що вернеться з поля, вже мусить іти по оборі. Ще не нагодував, не напоїв худібки, як уже жінка стоїть над головою: йди до шпіхліря, треба то муки, то сала, то знов ометиці коровам до подою.

Ще того не залагодив, а вже морочить

тебе гадка, що в возі то люшня трісла, то в колесі сприха легко ходить — іди до варстату й берись лагодити, щоб завтра можна було виїхати удосвіта в поле.

Ніколи не кликав майстрів. Мав свій варстат, і всяку столярську, стельмаську, колодійську роботу сам собі робив. Не був залежний ні від чиєї ласки, ні від чиєї помочі. Міг був обійтися без людей. Але скільки йому це сил забирало! Бог один свідок його тяжкої праці.

Люди його шанували. І за те, що нікого ні про що не прохав, і ще за те, що всякому порадить, поможе, вигодить. Жив, як люди, і мав у людей шану й славу. А ось прийшла війна і він уже не те!

Що ж він винен, що в нього є двадцять пять морґів поля, і що на його голові поле двох сестер, що їх чоловіки пропали на війні, і ще й сирітське; — того опікунського коло тридцять морґів, а з його власним до шістьдесять! Спершу не брали його на війну, бо старий. Потім лишали його, бо має багато поля обробляти. Де ж він міг подумати, що з того буде йому коли яка біда? А ось не минулося!

Вигукують:

„Багачики! Бог би вас покарав! То ми гниємо в окопах, а ви вилегуєтеся на печі. Бог би для вас милости не знайшов! Прийде

колись із вами до розрахунку! Спитаємося ми всякого, скільки ти, небоже, сидів в окопах? А лишався ти дома — вибачай: вступайся, любо, з землі! Земля буде для тих, що на неї гірко заробили! Що за неї кров свою проливали, голову наставляли.“

Такі розмови й погрози вчувалися йому чим раз частіще, ставали в-одно голосніщі. Тепер він почув, що він багач, що він розжився за час війни коштом бідноти. Вони терпіли, страдали, а він сидів вдома.

І коли йому досі не повибивали вікон, як повибивали инчим, то хіба тільки ізза того, що був головою каси і вся жінота мала до нього довірря. Як ставало скрутно з грішми чи перед Москалями чи перед своїми Мадярами, баби зносили до нього ввесь свій маєток, і він закопував у землю та все якось щасливо переховував. Ніколи не впала на його голову біда. Всяке мовчало, що в нього каса і, хоч шукали, як шукали і скрізь по людях, до каси не дібралися.

Та й тепер ті бабки одно тільки й роблять, що розносять по селі його славу. Де їх зійдеться дві вкупі, та як стануть балакати про гроші, зараз:

„Бог би тому Тимофієві причинив віку! Як він нас рятував при всякій біді!“

Але й це врешті забудеться. І тоді у всіх буде на очах: ага! Ти доробився на війні

та й на касі маєтку? Маєш забагато поля? Давай! Давай!..

І тоді його вже ніщо не врятує! Ніхто й ніщо...

Оце й найбільша його жура. Ізза неї він пішов у найми до громади. Сходилися в нього, радилися, він слухав і не перечив. Докторові бажав добра, але громаді не міг противитися. Сказали йому йти до двору. Пішов. Страх, як не хотів, як відпрошувався — не помогло.

„Бодай вас! — думає. — Як ви мене виґзили на Іцкову суку!“

Але в голос не поважився того сказати. Тим більше, що розмова, яка велася між товаришами, наказувала йому мовчати обережно.

Ішов і слухав. Було йому встидно. Душа бунтувалася проти його вчинку. Але бачив, що не може инакше робити. Зрештою зробив, що мусів. Тепер треба буде якось пояснити панові докторові.

Що ж він? При чому тут він?..

А поки що слухав, як його товариші насміхалися один із одного, як то їх пані гарно просила сідати, як то заставила їм вечерю, як по господарськи умовилися: коли і де стануть працювати, за який спіп...

Як розійшлися мирно і дружно...

Сміялися всім болем ображеної душі. Чим більш було їм ніяково, тим досадніще розважували себе сміхом.

*

Але ось розмова почала перемінятися. У насмішки вплітається що раз частіще новий тон: обурення, люти, роспуки...

Спершу це тільки підкріпляє нові вибухи сміху, але чим далі насміх уступає місце поважному, розбільному настроєві.

Слухає Тимофій уважливо. До кожного слова прислухається. Це ж при ньому й не про нього, але й проти нього... Вони того не знають — він знає.

Це балакає Герасим Кабан. Молодий господар, який вернув недавно з російського полону й дістав два тижні відпустки в етапній команді на відпочинок. Здоровий, рослий хлоп. Він мовить:

— То ви собі, люди, не думайте, щоб дар божий мав пропадати в полі. То нехай собі цей новий дідич не міркує, що він буде грати нам на носі. Я його спитаюся, хто з нас більш натерпівся: чи я, що просидів три роки в каторзі, чи він, що за той час село купив?

Його жінка буде мені казати, що я її ра-

бую? А на мою жінку вона не подивиться, чи вона так випаслася, як дідичка?

А то, що я застав у хаті, як прийшов із полону, — то забавка? Я в рік, як оженився, пішов на війну й лишив жінку в злогах. А вертаю до хати й що застаю? Двоє дітей? Одно моє, чотири роки має, а те друге, дволіток? Га?... А йому війна принесла такий приплодок!

А то, як я не знав, чи оставатися в хаті, чи йти, на песю маму, в світ за очі? Чи в того нашого нового дідича було таке? А він же ж такий самий молодий, як і я! Чому він не на війні? Чому йому його пані не придбала бахура?

— Лишіть, Герасиме, не побивайтеся! — заспокоюють біль його серця.

— Я вже примирився із своєю долею. Але то болить... страх, як болить!...

Коли б бодай була на світі така присяга, щоб моя Параска могла мені присягти, що її знасилували, що не пішла з доброї волі й розпусти!

— Вона ж вам побожилася в церкві! Ваша Парасочка годна жінка. Не можна нічого проти неї сказати.

— Та вона побожилася. Але від того мені не стало лекше. Мені би треба привести її до такої присяги, щоб, як би збрехала, то щоб таки зараз трупом впала! От, тоді заспокоїлась би моя душа!

— Що вам з того прийде? Не однаково вам?

— Не однаково мені знати, чи в мене годна жінка, чи в мене повія, гонивітер!

Мовчали хвилину. Багато було в людей такого добра на душі. Як один зачепить, то воно і тут, і там, і скрізь відзивається.

Але історія з Кабаном була більш розбільна, ніж усякі инчі. Бачили його всі, як прийшов у село. Знали, що не добром може в них покінчитися в хаті! Забалакували його, розпитували, задержували. Питався, як там у нього в хаті? Жінка чи здорова? Дитина? Притакували. Не в одного сиділо на язиці, щоб відразу йому сказати. Не поважувалися.

Ішли з ним гуртом до його хати.

Коли станули на подвіррі й вибігла жінка, він зрадів. Як вони щиро віталися! Вибігає двоє діток. Він дивується... Питається, чиї?...

Його? Її? Їх?...

Стояв, мов тупоумний. Не розумів нічого. Дивився то на дружину, то на діти, то на людей. Тревала довга хвиля, заки він зрозумів, що до нього балакають.

І в одну мить розяснилося йому в голові. Вираз його лиця змінився. Така безмежна роспука викривила його, що товариші аж жахнулися. Жінка в сльози. До ніг йому стелиться, прилюдно сповідається. Він того всього не бачить, не чує. В людей порятунку шукає.

Починають йому розповідати, яке то в них пекло було. Як не встерігся ніхто у всьому селі. То легко казати, але то було переживати...

Він знову дивиться на людей, немов непритомний. Слухає й не розуміє нічого. Аж ось схоплюється, відтручує дружину від себе й, ні словом не обзиваючися ні до кого, вискакує в ворота і, мов вихор, на поля летить.

Цей та той назирцем за ним.

Летів, доки не покинули його сили. Потім припав до землі й глухо стогнав-ридав. Головою товк до землиці святої.

Потім пізно ввечері пішов до пароха. Шукав поради. Умовилися, що проведуть із його жінкою присягу.

І аж тоді, здавалося, помирився з судьбою.

Але із тих вибухів, які в-одно вирвалися з його серця, видно було, як далеко йому до того, щоб міг заспокоїтися...

— А я таки кажу, — мовить Герасим, — за всю мою кару, за всі страждання, нехай бодай мені лекше живеться.

Та й не мені! Бо що я? Посиджу тиждень-два вдома, та й до окопів. Але жінці треба лишити хліба на чорну годину. Щоб не бідувала вона та й діти. Де то написано, що я мушу вернутися з війни? Та й із чим я її залишу? Що я можу заробити? Ще

як піду косити на половину, то щось буде з того! А ні — то заложи, небого, зуби за кілок!

Тимофій тепер не втерпів. Він мовить:

— Що ви таке пусте балакаєте... То вже панові казали за половину, щоб знав, що мусить поступитися ціною. Але ж самі ви добре знаєте, що так не можна! І третій сніп — багато! Але нехай уже!

— Я, Тимофію, дуже вас шаную за ваш розум і за ваше добре серце до людей. І тому я не буду вам казати прикрого слова. Але скажу вам одно: коли настала на Україні революція, то панів — як вимело. Що вони засіяли, то люди зібрали й поділили поміж себе. Самі бідні. А тепер уже поле не рахується панське, тільки людське. Як бог приказав — всякому порівну.

А ми ще не кажемо свому: вступися. Ще ні поля не беремо, ні збіжжя всього не правимо. Знов по божому та й по людськи: поділімся! Стане й тобі жити по панськи і ми заживемо при тобі по людськи.

А той, що вернувся з фронту на жнивну відпустку, Микола Підвербний, каже:

— То чи не краще було б таки піти до нього й сказати йому: пане, як прийшов, так іди собі! Вступися з нашої землі!

Його чорне обгоріле лице задріжало нервово, а в очах заблисли вогні.

— А добро з того вийде? — питається Тимофій.

— А хіба ж яке лихо в тому, як пан забереться з села?

— А як позамикають?

— А йому не можна сказати: мої, як кому волос з голови впаде, то твоя голова — не твоя? Покотиться з пліч!

— До чого така пуста бесіда? — обурюється Тимофій.

— То вам не пуста бесіда, Тимофію! То в нас ні про що инчого не балакають, як тільки про те, що коли б уже до якогось кінця, та й усе, що жиє й гниє в окопах, з крісом до хати і тут буде порядки наводити! То вам не пустяки!

Почулася мова фронту. Люди чули її вже нераз, а все таки в-одно прислухалися до неї. То вже не якась далека революція, то вже не те, що на Україні. То таки в них має прийти такий час, що хто живий останеться на фронті, повернеться з крісом і тут стануть заводити нові порядки.

При цих словах очі в людей горіли.

Значиться не дармо пролили стільки крови — таки чогось навчилися! То доки само військо не зробить ладу, то пуста буде бесіда! Пани не стануть по добрій волі віддавати. Але, як народ захопить у свої руки силу, то воно таки инакше буде.

За цими чутками йшло по селах поготівля. Хто міг що призбирати із зброї — зберігали й ховали. Уже й хлопчища знали, що має настати такий час, що треба буде мати в себе патрони. Уже не стріляли та не розривали собі ніг, рук, грудей, а то й очей не випалювали, тільки приносили знайдені патрони додому й тут давали таємничо на сховок.

Було скрізь тої муніції, що не міра. І як досі не минав тиждень, щоб не бувало від патронів якого каліцтва, так тепер вони зберігалися з таємничим призначенням.

Жовняри приходили із крісами і закопували їх у землю в стодолах, у льохах, під оденками... У кожного на устах: як найбільше крісів і патронів.

Наставав нервовий час німих приготовань, про які не говорилося словами, які з очей один одному вичитували, питаючися таємничими знаками: чи вже все приготоване?

Розуміли себе, хоч не порозумівалися.

Не знали, коли це буде, знали, що прийде час, і в один мент запалають усі села... Ждали спокійно на цю хвилю...

А чутки про великі події, що мають прийти незабаром, росли й росли... Кріпшали...

*

Доходили до хати Тимофія. На подвіррі лаявся вже собака. Скавучів, аж прилягав до землі. Вже й голос Тимофія вчув і ще не міг заспокоїтися. Тимофій думав, що розпрощаються. Тимчасом вони всі ввійшли на подвірря і зайшли в хату.

Тимофіїха поралася коло печі. Варила вечерю. Накрила стіл скатертю, поставила бохонець хліба, накраяла сала та стала припрошувати гостей. Потім поставила на столі миску з кашою на молоці.

Чути було тільки сьорбання в хаті.

Їли мовчки. Перший перебив мовчанку Микола Підвербний:

— То треба буде піти на села! Треба там скрізь завязати жнивні комітети. Староста скликає жнивні комісії з війтів, дідичів, попів та багачів, а нам треба подбати, щоб потворилися жнивні комітети з тих, що будуть жати й косити.

— Побачимо, хто буде дужчий?

Сміялися...

Хтось завважив, що можуть забирати до війська.

— Кого? Жінок? Бо з хлопів нема вже нікого, кого б не забрали! Кого можуть ще взяти? Калік? Нехай беруть! Ого, так уже нас визбирали, що краще годі!

Притакували.

— Чи може, думаєте, спровадять військо?

А хіба ж те військо, то хто? Прийду я, прийде таких сто, як я, ну та й ще хто? Будуть з нами офіцери? Він нехай один з другим пильнує себе, щоб не пустили кульки в лоб... Го, го! Не бійся! Наші офіцери дбають за мужву ліпше, як ми самі за себе дбаємо. Бояться, небоже! То не той час! То нема муштри, нема „габтахт!“ Є тільки рів, і гнила солома в ньому, і воші — однаково для офіцера, як і для мене. І в мене є кріс і куля. А чи вона полетить на ворога, чи на офіцера, цього ніхто не впіймає. То, небоже, не той час настав! Пішлють панам військо, то пани й другого снопа не дістануть!

Ставало в-одно душніще в хаті.

— А чи не сказати б уже нашим панам, щоб зачинали ділити землю? — закинув від нехочу Герасим.

— Треба вам ще більшої біди, як маємо? — спитала Тимофіїха.

— Гадаєте, що не треба буде колись зачинати? — піддержує свої слова Герасим. — Чи ранче, чи пізніще — однаково!

Для нього не було вже ніякого сумніву, що так треба буде покінчити з панами. Він це бачив краще, ніж инчі, бо сам таке пережив. То на Україні теж ніхто й не думав, щоб міг прийти такий час. Люди робили й терпіли. А нараз забалакали не словами, але крісами. І земля в одну мить опинилася

в людських руках. Україна не за горами. Така сама земля й той самий народ. А Москалі цупкіще тримали людей у руках, ніж зможуть це польські пани зробити.

Тільки питання, чи вже зачинати, чи підождати ще який місяць? З війни вертається що раз більше людей. Що який прийде на відпустку, то замісць двох тижнів — сидить два місяці. А як уже шандарі перепитують за ним, іде на який тиждень на друге село й пропав, як камінь у воду.

Та й шандарі питають, бо й їх запитують. Але вже не шукають. І вони люди. І їм уже надоїла ця війна. Та й не дуже то їм безпечно причіпатися до людей. Є скрізь кріси, скрізь кулі... Ідеш, небоже, вночі з села домів — то не знаєш, чи перейдеш оці кукурудзи при дорозі.

Треба з людьми по людськи. Народ замучений! Не добре допікати до живого. Та й ще бачили, як за Москалів не стало за один день ні шандарів, ні поліцейських. Таки тут, на цій самій землі.

Він кидав шматки думок поміж слухачів. Йому ніхто не противився. А хто й притакував. Ще свіжо в голові були у кожного з них недавні дні російської революції. Всякий знав, що нема нічого неможливого.

— То, як прийде осінь, і ми її змарнуємо, то знов пропаде нам один рік!... — мовить

неначе до себе Герасим. — Вже далі пора орати на озимину...

Ніхто йому не відповідав.

Дивилися перед себе, задивлювалися в душі — кожний у свій шматочок землі, той вимріяний у думках, випещений у серці...

Чи стане він його вже в цьому році підкидати?... Чи в довгих зимових ночах буде на ньому душу свою стужену відводити?...

Боялися голосним словом сполохати своє щастя, яке вже притаїлося й дожидається всякого з них.

Було й без того їм душно, а тепер краплистий піт зрошував їх чола.

Важке на них покладено завдання: в трівозі й нетерплячці дожидатися...

*

Тишу, яка запала після Герасимових слів, перебив злющий лай собаки. Трохи не урветься із припону, так кидає собою, аж ланцом дзвонить на подвіррі.

Став заливатися від скавучіння. Заки Тимофій зібрався вийти з хати, відчинилися двері й увійшов у хату Петро.

Привіталися.

— Живі ще, Петре?

— Ще бог до якогось часу милує.

Станув близь порога. Не наважувався підходити ближче.

— Все ще в дворі?

— А де ж мені на старости літ діватися?

— Та... можна б і своїм господарем стати...

— Жартуйте, здорові! — мовить слабим голосом.

А потім, неначе зрозумів аж тепер всю справу, співає жалісно:

— Ой, не мені, та не мені господарем уже ставати! Де вже скапарив свої парубоцькі роки, свої молодецькі літа, там уже й старість свою докапараю. Не мені вже господарем ставати!

Просили сідати. Сів. Вечеряти не сідав. Квапився. Хотів залагодити діло.

— Я до вас, пане Тимофію.

— Що доброго скажеш?

— Просили вас пан доктор, щоб ви прийшли.

— Тепер? Поночі?

— Чекають на вас в садку.

— Не знаю, — мовить Тимофій.

Вмішався Герасим:

— Така йому до вас дорога, як вам до нього.

— Та... ніби така... — процідив ніяково Тимофій.

Йому дуже хотілось би піти до пана. По-

балакали б. Вияснили б чимало. Але бачив, що не зможе. Бо й гостей має — не викине їх із хати й не лишить. І не пустять вони його до пана.

„Не ті часи!“ — як мовить Микола, — подумав Тимофій.

Мало того, що сміялись би з нього. Могло б вийти, що він тримає з паном. Він зробив уже чималу жертву з себе, не треба б тепер усього нищити за одним махом. Сидів і мовчав. Давав волю инчим за нього вирішувати це питання: йти чи ні?

Чує, що не тільки він не піде, але вже й Петрові не доведеться вертатись. Його заставали вже вечеряти. Заспокоїли його: пан підожде трохи, а потім навкучить йому. Ляже спати. А до завтра забуде.

Балакали смішками. Старий слухав і сам усміхався. Не міг почути себе свобідним, як вони. За сорок років привик уже слухати, і то добре слухати й робити все, що накажуть. Не було для нього, неможливих до виконання, річей, не було невідповідної пори, не було достаточних перепон. Що наказали — зробив. Так привик і так робив. Инакше не вмів і не хотів. А тут зловили його й не пускають. Ще й насміхаються.

— Що ж, Петре! Вже вибрали собі такий помірок, щоб вам до вподоби? Щоб і хатчину було де поставити, і садок розвести й пасіку.

Та й щоб на цибульку стало та на часничок до огірочків.

— Жартуйте, жартуйте, здорові! — бороніться Петро.

— Ми не жартуємо, — продовжує свою бесіду Герасим. — Хіба ж ви не заслужили?... Кажете — сорок років працюєте в дворі?... Добрий шмат часу. Належиться вам помірок на самах городах. Та й з парку матеріял на хатчину. Вишукайте собі здорових дубків!

Петро усміхається придуркувато. Не знає, до чого вони таке балакають.

Тепер уже Микола звертається до нього:

— А ми вас, Петре, покличемо до земельного комітету. Ви вже сорок років у дворі, то знаєте кожний шматок землі.

— А ніби ви не знаєте? — бороніться Петро.

— Та ми теж що-дещо знаємо. Щось і ми натанцювалися на цій землиці. Але не один із нас ще й не жиє на світі стільки часу, скільки ви вже там нуждуєтеся. Ми вам за всю вашу працю заплатимо. Що вам пани недоплачували сорок років, то ми вам відразу виплатимо: земелькою.

Петро зрозумів нарешті, про що йде річ. Ото ж вони вибираються ділити панську землю. Сидів і аж віддих запирав у грудях — так слухав. І усміхався до своїх давніх мрій. Усі змагання його життя зводилися до

одного: оженитися, пристати на господарку, стати господарем, мати свою землю. Всю свою молодість марив про це. За все життя з думки не сходили йому ці мрії. Ще до недавна плекав у серці такі бажання. Тепер вони мали б здійснюватися?... Почув у мить, як серце почало скоріще товктися в грудях, а очі в нього заблищали.

Але цей порив молодечих бажань спалахнув соломяним вогнем, і ще скорше притух, як був запалав. Згадав своїх шістьдесять років. Згадав, що він не придбав собі тоді, коли був у силі віку, дружини, згадав, який він самітний, який немічний... і похнюпив глибоко свою голову.

Вже він не слухав, не чув, про що вони далі балакали. Його дух перенісся в инчі світи. Тут сиділа тільки немічна стареча шкаралуща. Він уже не жити вибирався, дбав тільки про одно; як би то встарати собі стільки грошей, щоб його поховали по людському. Останніми часами придобрювався панотцеві. Всю весну гонить панський товар на пасовисько, та й усе повертає до панотця: забірає й його корови. Хотіли йому нераз платити. Не взяв ніколи ні сотика. Каже було несміливо:

„Поховаєте мене колись, як господаря.“

Його заспокоювали. Куди йому ще думати про смерть! Він ще панотця переживе. Впев-

няли, що як би..., ну, то розуміється... З панахидою... До церкви візьмуть! — жартував панотець.

А Петрові аж кров підступала до голови на радощах. В очах йому темніло. Таку полекшу відчував на душі... Одначе його це все ще таки не вдовольняло. Боявся ласки. Знав з довгого свого життя, що дуже часто ласка нічого не вартає. Сьогодня обіцяють, завтра забудуть. От, краще, як би вже почув, що наближається його кінець, щоб міг піти до панотця й сказати: „буду вмірати. Хочу заплатити собі господарські похорони!“ То вже не була би ласка... Відкладав потайки навіть від самого себе грошики на оцю ціль.

А тут нараз чує, що його хочуть завернути до життя. Дають йому поле. На те, щоб усі свої гроші витратив на хату, щоб іще гіршим старцем вмірав, як є тепер. Ні! Того він не хоче! Запізно вже йому жити. А дуже легко розтратити всю заробітчину.

— А я таки не хочу тої землі! — мовить цілком несподівано.

Господарі, які вже давно перестали цікавитися ним, та обговорювали громадські справи, глянули на нього, здивовані. Нарешті зрозуміли, в чому річ, і почали сміятися.

— Не хочете, Петре, панської землі? А що, як ми вам насилу приділимо? — жартував собі з нього Герасим.

— А я таки не буду брати. Нащо мені та земля здалася? Чи я маю хату? Чи я маю плуг, борони? Чи я маю коня?.. Насіння?.. Не моя сила.

Господарі в-одно сміялися з нього.

— Не хочу я тої землі! Я робив увесь свій вік у пана, що робив, а тепер пасу товар. Полегки собі. Як то старому можна робити. А ви хочете, щоб я ставав тепер до плуга та й до коси? А де ж у мене на стільки сил набереться? Та й ще кланятися вам, та й просити вас, щоб позичали плуга, коней, насіння... Та й гірко відробляти вам? Ні, я вже таки не хочу. Як уже поділите панську землю, то мене приставте до громадської худоби. Буду всій громаді вівці пасти, а ви вже будете прогодовувати мене по черзі...

Господарі сміялися й обіцяли звільнити його від поля...

Петро дивився на них і не розумів нічого. Така дивна була вся та їх бесіда.

V.

Косарі сходилися помалу.

Набирали розмаху. Роздивлювалися, яка жде їх праця, обмірковували, де кому з них ставати, щоб ніхто з них не мав кривди. Визначували загони для тих, що ще не наспіли.

Умову склали пізно ввечері після дуже пристрасних розмов. Не змогли поставити на своєму — не дістали за половину. Але й не поступилися поза третій сніп. Бідніщі виторгували, що їм Заячківський привезе заробітчину своїми кіньми.

Ходили по лані й роздивлювалися, на яку заплату можуть мати надію. Не могли погодитися. Ніхто не косив іще такого плохого збіжжя. То таке мізерне, що шкода заходитися коло нього. Та й у людей не краще. Буде голод, як не зберуть до стебелинки. Але праця їх піде трохи не на марне.

Уже сонце піднялося високо, як іще коси клепали й дожидалися останніх спільників до кісьби. Нарешті коси пішли в рух... Тільки кланяються святій землиці білі постаті мужицькі... А поза ними шнурочками стеляться мізерні покоси...

Павло був між ними від самого ранку. Показував лани, висловлював свої побажання, прислухувався до їх розмов і не противився. Став байдужний до всього, що діялося довкола нього. Почував вагу великого обовязку на своїх плечах, але не захоплювався виконуванням своєї праці. Мав враження, що робить накинену собі роботу, робить не для себе, але для когось чужого.

Увесь його захват, який до вчора пробивався в кожному його вчинкові, немов іщез-розвіявся. Почував себе чужим на цьому полі, здавалось йому, що не має більш нічого спільного з цими людьми, з цією кісьбою, з цим збіжжям, як те, що хтось, невідомо хто, вложив на його плечі обовязок зробити цю роботу, припильнувати, щоб не пропало збіжжя на полях, а як уже покінчить своє завдання, зможе розпрощатися і з цією роботою, і з полем, з селом, із цією хатчиною, що в ній стільки рожевих надій перемарили удвох із коханою дружиною.

Одного тільки не розумів: для кого він викінчує цей двір? Для кого приводить до ладу цю гарну будівлю-руїну? Для кого, й для чого вкладає в неї стільки гроша, стільки думок...

Побачив нарешті вчора правду такою, як вона є. Подивився на неї голими очима й жахнувся від того образу, що розкрився перед

ним. Що ж це було досі? Чому він міг робити собі стільки надій? На яких основах він здвигав такі величаві, такі світляні будівлі своєї будуччини?

Якесь велике непорозуміння!... І як він міг дійти до нього? В чому лежить найважніща помилка його рахунку?

Здавалось би заробив гроші тяжкою працею, спритом, підприємчивістю, ризикуванням всього, що придбав. Пристарав собі поважний маєточок. Станув із ним на роздоріжжі: міг кинути його в промислові діла — ризикувати ще більше і — в-одно більше заробляти. Або міг примістити його в землі, працювати спокійно й побільшувати помалу свою силу.

Забажав забезпечити собі те, що надбав, і запевнити собі будуччину. В одну хвилю стратив охоту й відвагу ризикувати. Радше менчим вдовольнитися, але певно удержати в руках бодай те, що має.

А тепер нараз бачить, що не проскочив пропасти ризика. Навпаки — попав, як раз, у неї. Закопав маєток у землю і слід за ним загубив. Зачинав тратити надію, щоб міг його коли небудь відшукати й видістати з землі.

А рахунок був такий простий. Коли не зможе придбати на стільки, щоб сплачувати банковий довг, переведе частинну парцеляцію і, хоч би нічого не заробив, то все ж таки лишиться йому добрий шмат землі. Зможе

жити з нього достатно і забезпечить родину. В найгіршому разі — пятьдесять морґів доброї землі заплатив готівкою, а других пятьдесять зможе собі придбати хоч би дуже важкою працею. На стільки вже почував у собі сил. Це була та цінність, яка при найбільш несприятливих обставинах все ж таки повинна була остатися при ньому.

Правда, від хвилі, як купував цей маєток, до сьогодня багато помилок наробив.

Чи справді помилок? Хіба ж можна назвати помилкою те, що впало на нього незалежно від його розуму й волі? Що в першому році його господарювання вдарила така непамятна засуха?

Це ж не помилка з його боку, це ті фатальні обставини, з якими в-одно доводиться рахуватись усякому, хто обертає грошем. Годі було те передбачити! Та й це ще дрібничка. Міг би при парцеляції зарахувати можливу свою втрату, яку матиме на сьогорічній господарці, до ціни землі, й покрити все.

Але ось вчора стукнув головою об таку стіну, якої, здається, не зможе перебити. Почув уперше від людей, що це не його земля, що він не має на неї ніякого права, йому не вільно продавати її.

Каже до них: нехай купують, буде парцелювати.

Насміялися з нього.

Хіба ж вони на те вже пятий рік караються в окопах, щоб іще платити комусь за свою землю?

Яким способом „свою“? Як вони те розуміють? Адже ж це він заплатив за ту землю свою кервавицю! Адже ж це його власність, тяжко набуте добро!

А хто ж казав йому купувати й платити? — питалися його. — На землі робили вони, від коли по світі ходять! Земля до них повинна тепер перейти. Чого ж він пхався поміж них? Тепер ані в думці нікому з них платити за землю. Мусять її дістати, вона їм належиться, вважають її за свою власність! Він не чував, що діється на Україні? Там уже нема панів. І тут не буде.

Він продасть її сусіднім селам, коли вони не хочуть купувати, — ставить їм перед очі загрозу.

Го, го! Нехай поважиться хто із сусіднього села зайти на їх землю! Стільки його ходу по світі. То вже знайдуться такі, що відберуть охоту рабувати в них їх працю, їх життя! То всяке село має свою землю, нехай до неї добирається. Але ніхто нехай не важиться входити в дорогу инчим людям. Вони вже перебалакували з сусідніми селами. Нехай навіть дармо не пробує заходитися продавати, бо купців не набереться.

Добре! А що ж із його грішми? Адже ж він вложив свої гроші! Він не дістав цієї землі у спадщині. Тяжко працював на той гріш.

Знають вони, яка то тяжка праця була!

В окопах на італійському фронті тяжча, та й не принесеш ізвідтам не то грошей, але багато з них і життя не принесе, а ті, що вернуться, повертаються без свого здоровля. От, як би то він там попрацював, чи міг би він був купувати їхнє село, Стінку?

Що ж буде? Як вони це собі думають?

А що ж би? Пропало, та й кінець! А чи ж то одно пропало за цю війну?

Павло мусів слухати тих божевільних розмов. Спершу обурювався, хотів забратися, але боявся розійтися з людьми, не залагодивши справи кісьби. Не міг піти, бо знав, що чим далі, тим важче буде йому навязати порвані нитки. Потім уже балакав свобідно й спокійно. До тої міри зрівноважився, що балакав з цими непримиримими людьми про свою долю, як про когось третього, за кого він тільки мав заступатися. І то заступався дуже слабо.

В хаті було душно. Хоч повідчинювані вікна й двері, такі тумани диму залягали кімнату, що ледви можна було їм бачити себе. Крізь той дим пробивалося бліде проміння каганця, який теж чадів немилосерно.

В кімнату входили що раз то нові постаті, прислухувалися хвилину розмові, й зараз починали встрявати у неї, вкидати свої замітки. Це не новина, що тут балакалося. Це вже добре знайома тема всякому з них. І чим більш запускалися в ніч, чим що раз то нові постаті виринали із хмари диму в світлі каганця, тим гарячіща ставала розмова, гостріщі падали вигуки!

Павло, який спершу тримався твердо і, здавалось йому, боронив добре своїх позицій, чим далі бачив, що не тільки не може боронитися, але й не було б для нього корисно противитися. Та все ж таки він захоплювався розмовою. Хотів уже збагнути її до дна. Хотів знати, чого йому ждати.

Станув на становищі людини не зацікавленої обговорюваними питаннями. Людини, що тільки ставила під розгляд питання, а яка відповідь буде на них, яке їх вирішення, це її не цікавило. І на превелике своє диво не ждав ніколи ні хвилинки на відповідь. А відповіди були різкі, безпощадні, тверді, невблагані. Падали з усіх сторін із хмари диму, від незнайомих йому людей.

Насходилось їх тут стільки, що й не ждав того. Поприходили люди, яких не бачив у житті, не знав, з якими його ніщо не вязало. Балакали чи то з ним, чи самі між собою так певно й тверезо, так рішучо, що

почувалась просто роскіш у тій оживленій розмові. Ті незнані йому постаті, закутані в добавку в тумани диму, заховані в сумерках кімнати, виростали в якісь таємничі символи нових сил незнаного йому села, яке почало вести із ним тверду розмову про свої почування, надії, про свої бажання, сподівання, про права свої.

І та тверда мужицька мова гатила його в мізок такими безпощадними ударами, що він здивувався. Уже не міг обурюватися, не міг противитися, боронити своєго становища. Заслухувався в ту цікаву мову й починав її розуміти.

Спершу не міг довго нагадати собі, де і коли він чув це? Було щось знайоме в тих словах, у тих думках, у тих розумуваннях. Щось дуже далеке. Неначе спомин давно забутої казки. Але вона зачепила в його душі таку струну, що почувся в ній відзвук тої ж мови. І, раз уже зворушена, струна не вмовкала. Починали оживлюватися що раз то нові тони й промовляти до нього дуже добре знайомими йому акордами.

Він підпав під вплив цієї таємничої мови своєї душі й уже не обзивався. Слухав мовчки — і то не того, що балакалося в кімнаті, але того, що нашептувала йому його душа! Чим більш таємничий ставав настрій у кімнаті, тим сердечніщі тони добувалися із струн

Павлової душі. А все ж таки він не зміг ухопити арії пісні, яку вони вигравали. Те шукання, та блуканина за невідомим, томили його. Розстроювали нерви.

Аж ось виринає перед очима його душі величава картина. Скілька-тисячний здвиг народа! Скількасот січовиків на конях, за ними непроглядні маси чвірок — піхотинців. Спершу дівчат, жінок, потім парубків, чоловіків. Із усіх сіл, із ріжних сторін. Могутній здвиг народа. Приходять походом на збірне місце, стають колом навкруги трибуни. Настає тиша і зачинається промова. Одна з тих, що не забуваються ніколи.

Ах! Нагадав! Це було в чотирнадцятому році на весну, на святі в столітні роковини Шевченка. Що він там до них не промовляв? Невже ж це, що вони тут сьогодня йому розповідають — посів його власних слів? А ті всі віча, що їх скликував по селах? І тут у Стінці уладив був віче! І про що ж він там балакав? Чи ж це не його слова про права народа на землю, яку зрошував віками своїм потом, на яких силу свою лишав і закріплював за собою право на цю землю? Чи було таке тверде та гостре слово, щоб ним він завагався був покористуватись для кріплення завзяття народа? Чи спинився б він був коли перед найбезоглядніщим доказом на те віковічне право нашого народа на

його землю, якого б він не важився був навести прилюдно? Він бачив, як искрилися, сяли очі розпаленої маси, як бухали з них запалені ним вогні! І він радів! Бо почував велике своє щастя, що така дужа сила в його словах, що така тверда міць у його мові, такий чарівний вплив його гри на народніх нервах!

А тепер він сидить ось тут і слухає, як ті ж, уважливі його колишні слухачі, переконують його, молодого дідича, що він не має права на ту землю, яку так завзято роздавав народові.

Як він міг попасти в таке безнадійне становище!..

Павло усміхнувся.

От, як насміялася з нього доля! Який недотепний жарт скоїла собі з ним. Дала йому в руки гріш на те, щоб грошем покласти його на землю, постелити його ниць перед його власними ідеалами!

Тепер він бачить, що заблукався. Щось в нього нещире, неправдиве. Щось треба відкинути, відказатися від чогось, коли хоче знайти рівновагу. Або він тоді, коли сипав такими голосними словами наліво і вправо, не думав про значіння цих слів, не був свідомий їх змісту, а хоч і розумів їх, не були вони його власністю, потребою його душі, від якої не можна відказатися, тільки за якою

треба послідовно йти крок за кроком, доки не переведеш своїх мрій у реальне діло. Або тепер він збився із шляху, забув сам себе, пішов на бездоріжжя, кинений на них обставинами життя, і вже тепер не може визволитися з кайданів нового життя...

Ні, він не брехав! Він чує це й сьогодня, що міг би ще й тепер таке сказати.

Сказати?..

Почав сміятися в душі з своєї софістерії.

Чому ж не робиш, чоловіче! Маєш поле до попису. Давай землю, яку ти роздаровував в чужому імени. Давай свою землю! Нехай народ не зневірюється! Нехай не тратить віри в твої слова! Нехай бачить, що в тебе за словами діла йдуть!

Сміявся над собою і скавучав ураз із болю... Розумів усю брехню свого життя. За цей короткий час так привязався до землі, так сильно промовив до нього від тої земельки голос його предків, що він волів брехнею назвати все своє минуле життя: думки й слова, палкі промови, — ніж признатися, що заблукався тепер як раз. Що мусить, мусить завернути із небезпечного шляху.

Але при всьому тому чаді, при всьому дивному настрої закуреної, засірілої кімнати, в якій доводилося йому робити розрахунок свого сумління, він одно міг ясно змірку-

вати: замало того — сказати собі. Замало зрозуміти й назвати по йменні свою теперішню роботу. Треба бути послідовним. Нові свої вчинки треба достроювати до своїх нових думок. Раз став він дідичем, повинен зрозуміти, що все те, що колись балакалося, пропало. Не сміє вернутися, коли не має він прийти до катастрофи! Треба твердою рукою вхопити керму свого маєтку, й повести його старим, добре випробованим шляхом. Не вільно йому вагатися. Не сміє здавати позицій!

Задумався глибоко над останньою своєю постановою. Як?... Він має без вагання заперечувати те все, що з таким запалом, з такою щирістю проголошував? А що ж тоді взагалі все його життя в будучому? Хто ж в одно його слово повірить? Хто взагалі вважатиме його за людину?

Деруть же ж, луплять же ж шкуру з людей, от, хоч би й ті, що були тут перед ним, ті всякі Зільбергерци, Стефановичі, барони, й їм подібні. І живуть люди! І є такі, що їх поважають, а инчі бояться їх і слухають... Є сила в них, є в них міць! Бо вони знають, чого хочуть, до чого стремлять!

І в ту ж мить, коли така думка майнула йому крізь голову, трохи не розісміявся в голос із самого себе, із наївного свого міркування.

Не добре, — думає, — чоловіче, з тобою, коли аж такої оборони хапаєшся!... Подлість!... Ех...

Хіба ж не боровся він з такими потентатами, як раз, ізза того, що деруть народ, що погрозами й чужою силою в страху держать його, що панують над ним погрозою тюрми й шибениці, і таким способом держаться на верхах цього прибитого народа? Не стали ж його ідеалом змагання з тими гнобителями, боротьба з такими неприродними, нелюдяними відносинами? Не в тому ж ідеалі він черпав усю свою силу, всю міць своєго духа, весь чар своєго слова?...

А де ж тепер його діло?...

Попадав у роспуку, розбитий, роздвоєний, зневірений, потоптаний ногами насмішливої судьби...

Чого він так шалено заблукався? Як міг він купити цей маєток?... Він, він... із своїми колишніми ідеалами?...

Оправдував себе, що ті неприродні обставини, та нелюдяна війна потрясла основами його світогляду. З одної сторони крик роспуки бездонного горя й нужди, нещасть, руїни, божевілля... І з другої — несподівано здобутий гріш і ввесь його чар, надія на оборону.

Ах, яке це все смішне, яке безмежно дурне!

От, до чого довів його гріш! Поставив

його сильно на ноги й кинув йому до розвязки загадку. Поставив його перед питання: сила слів і сила діл. Вибирай!

Вибирай... Так, як би то одно не вязалося тісно з другим! Як би то можна було заперечити ділами те, що колись твердими словами збудувалося! Або як би можна було слова покласти в основу супротивних до них діл і — знайти рівновагу...

Тут немає вибору. Коли мало б вийти тверде діло, мусить воно корінням своїм опертися об тверде слово, тверду думку. Тоді й у нього сила набереться.

А хіба ж не тверде було його слово?... Хіба ж не впускало воно непереможного коріння в мізки й серця оцих його розмовників? Хіба ж не укріпило воно їх думки й не повело її на ясний шлях?... Хіба ж?...

І яке ж тверде діло може за тим піти?... Яке?... Яке?...

А от, показують йому. Жадають. Знають, чого хочуть. Тільки він не знає, до чого прагне. І не знатиме! Пішов у розріз із своїм давніщим життям — мусітиме блукати по бездоріжжях...

Тепер повинен здатися на ласку й неласку оцих людей... бо нема в нього сили взяти їх за чуба...

А в тому буде його перемога! Бодай дещо з тієї бажаної гармонії настане в його душі.

Бодай на якийсь час оці люди зможуть примиритися з ним. Знайдуть можливість працювати з ним без помітування його ідеалами.

Відзискував певність себе, але не того сьогодняшнього Павла Заячківського, дідича села Стінки, тільки того доктора Павла, як його називали товариші, того молодечого, завзятого борця-ентузіяста. Починав на велике счудування слухачів притакувати їхнім виводам і заставив їх не-то дивуватись, не-то не довіряти йому. Із його мови виходило, що все ще може уладнатися. Можна поторгуватися і при добрій злагоді земля таки може перейти в їх руки. Йому ледви чи й треба тої землі. Правда, як схочуть мати його між собою, а він міг би стати їм нераз у пригоді, то він вдоволився б малим шматком землі на сад і огород. От, щоб жінка не нудьгувала.

Дізнав в одну мить приємного враження.

Притакували йому. Просили, щоб замешкав між ними. Аж смішно, як помінялися ролями! Він обіцяв їм, що не виїздитиме з села. Працюватиме в місті, а тут мешкатиме.

Зачали кінчити розмову. Сходили на кісьбу. Казав, що за половину не може їм дати. Доказував, скільки має втрати. Старші господарі признавали правду його словам. Жалували його. Молодші завзятці поступалися своїми жаданнями. Але доказували, що нижче третього снопа їм не оплатиться працювати.

Прибили руку на згоду. Завтра ставатимуть до праці.

І ось — кісьба в повному розгоні. Стеляться покоси... Люди працюють, відпочивають, жартують весело. Почувається гармонія. Завязується гарний настрій...

А він, Павло Заячківський, не може відшукати в собі людини зперед скількох днів, з учорашнього хоч би ранку. Чужий і їм, і ще більш чужий собі.

*

Вже сонце високо піднялось, як на поле вийшов Левко. Він не мав іще часу розмовитися з братом, не знав, як покінчилась у нього справа з громадою. Побачив з подвірря великий ряд косарів і не міг з дива вийти. Вчора так погано розійшлись, а сьогодня вже така завзята праця. Що це? Коли прийшло до згоди?

Павла вчора довго не було в хаті. Намагалися з Марійкою вгадати, куди він пішов — не могли додуматись. Були певні, що пішов на пораду до пароха. Вернувся пізно; вони вже спали. І сьогодня вранці схопився ще вдосвіта й пішов у поле.

Левко був дуже цікавий: що це? і як це?

Привіталися.

— Знаєш, я всього міг сподіватися, тіль-

ки не того, щоб сьогодня у тебе зачинались жнива, чи радше косовиця, — промовив Левко, показуючи на косарів. — Коли ж ти полагодився з людьми?

— Вчора увечері.

— Приходили ще раз до тебе?

— Ні, я ходив до них.

Левко розкрив широко очі, і вдивився в брата.

— Не розумію тебе.

— Чого не розумієш?

— Ти ходив до них? — процідив Левко.

— А що ж ти думаєш? Мала пропадати моя праця?

Левко здвигнув плечима.

— І як погодилися? — запитався по хвилині.

— За третій сніп.

— Що ти кажеш? Як же ж ти зможеш вийти на своє?

— Не вийду.

— Добре Марійка мовить: ти, як дитина.

— Прошу тебе, лиши мене моїй долі.

— Та я можу взагалі не цікавитися твоїми справами. Це твоє діло. Але здоровий розум наказує...

— Роблю, як можу.

Брати замовкли. До Павла підійшов косар і почав розпитувати дещо. Левка не цікавила їх розмова. Хотів піти, але наду-

мався. Коли Павло скінчив розмову, приступив до нього Левко й питається:

— Підеш снідати?

— Можу йти. Ходім, — промовив лагідним тоном.

Ішли польовою доріжкою. Не могли довго навязати розмови. Перший перебив мовчанку Павло.

— Є, бачиш, такі речі на світі, які для одних незрозумілі, для инчих зовсім ясні. Як тобі розтолкувати причини моєго вчинку? Не зрозумієш ти мене! Я, бачиш, зовсім у руках цих людей. Схочуть — зроблять, не схочуть — пропаде вся моя надія.

— Не можна якого примусу знайти?

— На кого? На них? А хіба ж вони мусять працювати на моєму лані? Всякий із них знайде собі роботу у себе. А до мене прийшли б під примусом, як уже збіжжя висиплеться! Та й хіба на довго стане цього примусу? Раз зроблять. А потім? А на другий рік? А як пустять із димом стоги, поскладані під примусом?

— Не можеш спровадити робітників?

— Ти думаєш, що нема в них порозуміння? Вони хочуть знищити пана, і то одні, як і другі.

— Як же ж ти хочеш господарювати при таких обставинах і при такому розумінні справи?

— Або я знаю...

— Оце й є, що ти не на своєму місці. У тебе є розладдя між твоїм радикально-соціялістичним сантименталізмом і твердою дійсністю, яку тобі визначує твій новий шлях. Життя не терпить такого розладдя, такої нерішучости. Коли хотів переводити в діло свої мрії, не вільно тобі було братися за таку важку річ, як земельний маєток. А коли зачав із цим, то забудь про свої давні фантазії. На роздоріжжі довго тобі стояти годі.

Павло слухав і мимохіть зітхнув. Тимчасом Левко, заохочений його мовчанкою, розводив далі свою річ:

— Я, взагалі, знаючи тебе з давніщих часів, здивувався, коли дізнався, що ти придбав собі маєточок. Ну, а ще більш здивувало мене, коли почув, що ти купив село. Але, думаю собі, стільки на світі змінилося за ці роки війни, що й ти з мрійника міг стати твердим реалістом.

І справді перше моє враження було, що ти твердою рукою вхопив своє надбання, й розвинеш його. Вчора ввечері я побачив, що назріває конфлікт, але мені здавалося, що ти побореш його. А ось бачу, що помилявся. Боюся, що не зайдеш далеко.

— Левку, може б ми перестали вести балачку на цю тему? Я переживаю тепер гіркі хвилі розчарування, роблю доволі небезпечні

досвіди — годі мені проявляти себе у кожному ділі зрівноваженою людиною. Треба мені великого спокою. Буду його мати — може врятую ще, коли не все, то бодай дещо. А не буду мати свобідної голови й ясної думки — можу провалитися. Пропаду навіки й страчу все, що маю.

Левко почув співчуття до свого брата. Він підозрівав його, що не все в ладі у нього. Не знав тільки, що йому загрожує. Зачинав із ним розмову вже вчора — не дійшло ні до чого. Не признавався. Питався в Марійки, який стан його фінансів, як мається справа з селом — і вона не багато знає. Хотів доконче вловити головну нитку, може дійде по ній до клубка. Став розпитувати:

То добре, що він обережний із своїми справами. Але все ж таки є хтось, із ким міг би поділитися клопотами. Коли на одну й ту саму справу гляне двоє людей, побачуть її всякий з инчого боку. Чого не догляне один, те ясне буде для другого. І навпаки. Повинен уже як не з ким ділитися своїми думками, то з Марійкою.

Павло заперечив рішучо. Вже з ким, як з ким, але не з Марійкою. Вона бідна занялася своєю працею, знайшла чи не все своє щастя в цьому житті і він мав би його руйнувати? Ні за яку ціну. Не вільно вкладати на неї обовязків, які не під силу її орґанізмові.

То треба тільки уявити собі: з чим він купував? Сто тисяч? А хіба ж це маєток? А тепер других сто тисяч винен старому дідичеві. А тепер банковий довг! А інвентар, засіви! А в добавку неурожай! Така сила всяких заплутаних питань, така неможливість спокійної їх розвязки... А Марійка того всього не знає. Вона жиє своїм життям і доки не знатиме, що його турбує, доти вона спокійна й щаслива. Нехай би він розкрив перед нею всю правду, вона погнулась би під її вагою.

Левко має инчий погляд. Дружина повинна все знати. Вона може не погоджуватися, але, знаючи все, хто зна, чи не обережніще буде поступати. А найважніще: раз вона знає все, — то вже нема небезпеки, щоб упав колись на неї несподівано удар.

То добре в теорії, — мовить брат. — Досвід показує що инчого. Орґанізм жінки за слабий, щоб витримати загрозу всіх можливих небезпек і ударів. Він дуже добре помириться з обставинами, приноровиться. Є вигідніще життя — добре, є менче вигідне — теж добре. Буде цілком скупе — і з цим жінка погодиться. Знайде собі раду. Не зможе тільки з одним примиритися ніколи — з непевністю долі.

Він знає, що розкриттям перед Марійкою всіх своїх непевностей він зруйнував би її

спокій, а з цим і її життя. А вже найважніще — відобрав би собі можність розплутувати помалу свої справи. Одним словом спровадив би на себе катастрофу скорше, ніж вона могла б звалитися на нього при найфатальніщому складі обставин.

Доходили до хати. Урвали розмову. Левка ні раз не заспокоїло розумування його брата. Але одно зрозумів, що тут далеко не все в порядку. Бачив, що Павло над пропастю. Хотів його рятувати. Кріпка постанова в цьому напрямку назріла в його душі.

*

Зараз після сніданку, коли Павло пішов знов у поле, Левко почав розмову з Марійкою. Став розпитувати її про ціну купна, про спосіб реалізації сплати. Про спільників і всі їх зобовязання.

Не багато довідався. Показалося, що Марійка дійсно не знає, як виглядає той її маєток. Вона знала одно: що її чоловіка не було від якогось часу ніколи вдома. Знала, що росте його маєток. Про це натякали їй знайомі. Балакали про велитенські суми. Павло ніколи не признавався. Запевняв в-одно, що не має ще сто тисяч корон.

Але скільки разів вертався із більшого

міста додому, привозив їй дорогоцінні дарунки. Теж не признавався ніколи до ціни. Одно вона знала, що йшли на те все тисячі. І знала, що він доволі обережний. Коли обдаровує її тисячами, то певно, коли не більшу, то не менчу квоту відкладає.

Нарешті купив село. В спілці. Певно, що самому годі було. Але в нього була в-одно думка спільників сплачувати й остатися, коли не на всьому маєтку, то бодай на половині. Мусів же ж мати підставу до такої балачки. Такого не кидається на вітер.

Добре. А як же ж мається справа з його довгами?

З якими?

Він же ж не заплатив навіть свого паю готівкою?

Не знала того. Це не її діло. Він повинен був думати про все.

Він здається думав сплатити грішми, що візьме за збіжжя?

Може й так.

Що ж йому лишиться з того збіжжя, коли третину дає за кісьбу? А де ж молотільники? Де ж нові засіви?

Марійка розвела руками:

Не вже ж дав третій сніп?

Це був для неї удар.

Чи справді Левко бачить яку небезпеку?

Ще й яку велику.

Почав викладати їй свої погляди.

Павло зовсім не надається на господаря. То треба би взяти когось, хто б зловив усе твердою рукою. Він не мав би нічого проти того, щоб погосподарювати трохи — доки війна. Замісць сидіти в окопах, волів би працювати тут. Але під одною умовою: щоб Павло ні до чого не мішався.

Він нехай відчиняє собі адвокатську канцелярію. Там може робити людям багато добра і то задармо, як собі схоче. Буде мати приємність у вислугуванні хлопам, це його річ. Ніхто не буде мати від цього втрати. Але тут — не можна марнувати підстав своєго істнування.

Марійка не дослухала. Вийшла з кімнати, ніби то до якоїсь роботи. На ділі втікла до своєї кімнати, бо давили її сльози. Як тільки заперлися за нею двері, здавлений плач бухнув із усією силою. Удар був завеликий.

Вона слухала нераз фантазій свого чоловіка і притакувала йому, а коли не погоджувалася з ним, мовчала. Це були в нього гарні думки, нешкідливі.

Нераз, коли вслухувалася в його палкі промови на вічах, потерпала, щоб не зявився жандарм і не повів його просто в тюрму. На щастя не сталося це ніколи. І коли він питався її, як подобалась її промова, притакувала йому, хвалила його. А в душі не

могла заспокоїтись. Ніколи не противилася йому, не показувала навіть своєї трівоги. Гідно достоювала йому на становищі дружини.

Коли відтак він нераз розщибався і вона відчувала біль з приводу того, що його немає ніколи коло неї, теж не дуже показувала йому своїх болів. А вже, як зачав шибати собою для гроша, мусіла погодитися із своєю долею. Він на всі закиди мав одну відповідь: для тебе й для дитини.

Казала спершу: не хочу.

Не помагало. Примирилася з долею. Потім почала вірити в його фантазії. Марив уже від довшого часу про купно села. Це видавалось їй зовсім нешкідливою мрією. І ось він нарешті купив.

Тепер вона вже твердо повірила в його силу. Захопилася цим маєтком. Всю душу вкладала в господарку. Здавалось, що зросла в тому, що це вроджене їй. Ніколи майже не могло бути инакше. І всі її стремління зверталися до одного: як найбільше, як найкраще, як найсильніще! І він ні в чому не перечив їй. У неї зродилася пристрасть. Захопила всю її душу.

Аж ось, коли вона вже не могла жити инчими думками, пробуджується. Усе її єство загрожене! Всі думки, змагання, всі її заходи можуть розвіятися. Це була б така страшна катастрофа! Не знає, як пережила б її.

Шматки думок, одірвані картини з життя то виринали, то щезали. А сльози перемішувались із усміхами радощів життя. І чим ясніщі картини насувались перед очі, тим болючіщий напад плачу розшарпував її груди.

Павло застав її в полудне в полунепритомному стані. Дивилась на нього й не відповідала на його запити. Нараз усією зболілою душею вилила на його голову потік сльоз, обвинувачень, жалів.

За кого він її має! Чим вона заслужила собі в нього на таке поведення з нею? Чому він не скаже їй усієї правди? Чого затаює перед нею неминучу катастрофу? Що ж це? Дитина вона, чи що? Чому він не признається, що все те ніби то щастя, то сама облуда? Дурить себе, дурить увесь світ, дурить її. Люди дороги не дають їй перейти. Завидують їй багацтва, щастя! А де ж те багацтво? Чому він не скаже їй, що вони банкроти? Що він має тільки довги і довги, й то такі, що їх сплатити не може?

Павло слухав і не розумів. Боліли його слова Марійки, бо знаходив у них свої власні думки і сумніви. Але звідки вона до цього прийшла? Що сталося? Він сам ще не спускається на дно, що ж вона хоче?

Пробував перечити. Та цим ще сильніще подратував її. Коли вже до того дійшло, то нехай бодай далі не обдурює себе й її.

— Де ж те щастя, що ти мені обіцяв його? — звернулася до нього з голосом роспуки й божевільним поглядом в очах.

Стояв і не знав що сказати.

— Чого ти мене обдурюєш? — благала його, вибухаючи сльозами, які заливали в-одно великі її очі.

— Хіба ж я тебе обдурюю? — мовить спокійно Павло.

— Обдурюєш мене, обдурюєш! Уважаєш мене за дитину, якій можна давати тільки цукорки, а якій не вільно показати твердої життєвої правди.

— Як же ж тобі показувати правду, коли ти ще далеко до правди, ще тільки уроюєш собі, що знаєш правду, і вже від розуму відходиш!

— Так, я божевільна! Я зовсім божевільна! Як ще не збожеволіла, то збожеволію при тобі. Чому ти летиш у пропасть і не скажеш мені того отверто, тільки рисуєш передо мною рожеві пляни, хоч знаєш, що не здійсниш їх ніколи? Пощо ти купував те село? По що ти топив у ньому всі свої гроші? Пощо відновлював ту рудеру, той двір, коли без того всього можна було обійтися?

— Для тебе. Для твого спокою.

Марійка залилася диким сміхом-реготом, який перейшов у спазматичний плач.

— Ха, ха, ха! Для мене? Для мене? Хочеш

мене тут поховати? Хочеш мене тут закопати живцем? Нащо мені того всього, як ти не зможеш заплатити довгу? Як тебе викинуть скорше чи пізніще звідси?

Павло почав нетерпеливитися. Йому дуже гірко було на душі, але не ждав такого вибуху від дружини. Це ж замісць скріпити його енерґію, підкошувало її в коріни. Він почав просити спокійно:

— Марійко! Лиши мене. Нічого ще не сталося. Я тільки зачав працювати. Ще нема найменчого висліду з моєї праці. Треба ще підождати, а тоді покажеться. Але дай виждати. Дай довести мені бодай перший рік до ладу.

— На що ти згодився на третій сніп? — крикнула Марійка.

— Ну, вибачай! До цього вже ти не мішайся. Я не мішаюся в твої справи, остав ти мене з моїми.

— От же ж не оставлю тебе в спокою! Не буду дивитися, як ти ріжеш себе без ножа! Мушу спинити твою руїну. Докосять сьогодня — досить того! Завтра або зроблять инчу умову, або нехай залишать роботу.

— Смішне!

Новий вибух плачу Марійки.

— Смішне! Смішне! Я вся смішна із своєю бесідою. Усе моє життя смішне, що я дозволяю тобі вести себе на шнурочку.

Робиш зо мною, що хочеш і потім: смішне! Але я не хочу бути довше смішна! Я хочу знати, що ти робиш, хочу мати вплив на те, що ти робиш! Я не думаю опинитися нараз без способу до життя. З великого того панства піти за прошеним хлібом. Чоловіче! Подивися до дзеркала: як ти виглядаєш. Тільки ніс тобі видовжився. Одного дня закриєш очі й лишиш мене на божу волю.

— Прошу тебе, Марійко, — мовить лагідно Павло. — Я не вибираюся вмірати — то раз. А по друге: роблю все, щоб забезпечити тобі будуччину. Зроблю все, що в моїй силі. Понад сили не зможу нічого зробити.

Марійка дивиться на нього, неначе б його вперше побачила. Із її уст пливуть спокійні, лагідні слова:

— Скажи мені, Павлусю, чому ти не одчиняєш адвокатської канцелярії? Чи є що кращого для тебе, як спокійне життя в містечку? Пощо ти вязався із життям, якого не знаєш, якого не розумієш, для якого не маєш відповідної енерґії й твердої руки? Скажи мені, чому ти все, що добре для тебе, відкидаєш, а берешся за таке непевне діло?...

— Бачиш, коли так будеш зо мною балакати, то можемо порозумітися. Я робив, що вважав за найкраще для нас. Покажеться, що годі, можна завернути. Можу одчинити адвокатську канцелярію.

— Але хто мені поверне мої сльози, хто нагородить мене за мій біль, за змарновані надії? Хто мені все те поверне? Пощо, защо я так караюся при тобі?

Попала знов у сльози. Павло знетерпеливився. Вийшов з кімнати. Перейшовся по хаті, не міг ніде знайти пристановища, пішов до саду. Там під грушею розвіював в-одно свої розбільні думки.

*

В такому стані відсутности духа застав його Левко.

Почав розпитувати його про діла. Хотів знати все ближче, може не так воно погано. Може як раз він тільки забився в сліпий кут і не всилі сам із нього вийти.

Павло не мав охоти сповідатися. Тяжко йому, та він бачить, у чому лихо. Дивиться на свої справи ясними очима. Поки що ніщо йому не загрожує. От, як би не було в нього домашнього розладдя, було б йому багато краще.

Не можна дивуватися Марійці, — оправдує його дружину Левко. — Вона скорше, чи пізніще прийшла б на все. Краще помалу вводити її.

Та тут уже не могли погодитися.

— Ти мені цього не кажи! — мовить Павло. — Я вже давно обсервую її вдачу. Не можна на неї вкладати завеликого тягару. Вона ж жінка.

— Не люблю таких застарілих поглядів. Жінка... жінка... хіба ж жінка що?

— Прошу тебе, Левку, лиши ти свою теорію. Я балакаю на основі досвіду. Жінка не може перенести на собі того, що перенесе мущина!

— Смішний ти!

Павло зденервувався. Почав балакати, вимахуючи руками:

— Я кажу тобі з досвіду, що жінка не має на стільки сил, щоб глянути небезпеці в очі. Чуєш? Ти ж бачив? Вона тільки здогадується, а що вже виробляла! Треба числитися з силою й видержливістю жіночих нервів! Жінка може дуже добре вести хатнє господарство, може в своєму світі дійти до перфекції. Може збудувати собі свій власний світ навіть дуже широкий і в ньому справиться з усіми супротивностями. Але не вкладай на неї того, що ти, як мущина, маєш зробити! Мізок жінки за слабий, щоб побороти всі труднощі ділового життя. Мізок жінки не до інтересів. Чуєш: не до інтересів! Чого вимагати від неї того, з чим ми самі ледви справляємося!

Трохи не кричав. Душа його наболіла

не від сьогодня. Уже нераз переживав подібні сцени, скільки разів хотів поділитися з дружиною своїми журбами. Побачив, що годі. Замикався. Випробив собі свого рода філософію поділу праці. Не вторкався в той світ, який полишив дружині. Дав їй у ньому повну свободу. Але з другого боку свої діла вів самостійно. Не тому, що не хотів втаємничувати її в свої справи — ні! Він не хотів завдавати її мізкові праці, яка була для неї ні до чого, бентежила її непотрібно, тривожила, примушувала непокоїтись в-одно. А та її трівога, ті сумніви відбирали йому силу.

— Жінка любить упорядковане життя. У неї мусить виходити одно з другого. Вона привикла робити певні висновки. І всяка хоч би найменча неудача затроює її життя! Ти бачив, скільки то жури приносить жінці невдатний обід, як вона терпить душею, коли квочка замісць сімнадцятеро — висидить тільки дванадцятеро курчат. А вже не кажу про те, як там впаде худобина! Це вже затроює жінці життя на ввесь місяць.

— А хіба ти не бідкаєшся над тим?

— Бідкаюся. Без сумніву, що бідкаюся! Але знаєш чому? Тому, щоб показати співчуття дружині! Щоб не показати їй, що те, що так дуже болить її, ніраз мене не зворушує.

— Неправду мовиш.

— Так. Неправду. Бо й мене це зворушує. І мене це болить. Але зовсім инакше. Я взагалі не люблю ніяких невдач, ніяких смертей, нічого, що псує нам настрій. Але це тільки хвилево впливає на мої нерви. Обернуся — й забуду. А забуваю, бо маю инчі діла в голові. І ще тому це мене не приковує на довший час, бо я маю в житті багато більше і сильно поважніщих неудач. Коли б я хотів брати собі до серця всяку дрібничку — на довго би мене стало?

Моє життя від якогось часу погоня. Погоня за життям! І в тій погоні в-одно перескакую всякі перешкоди: то горби, то рови. Гоню на осліп. Не маю часу дивитися й призадумуватися, чи візьму з першого розмаху всяку перешкоду. Лечу й перескакую. Й не оглядаюся. Не роздумую над цим, яка загрожувала мені небезпека. А ось тепер я заблукався. Із усіх сторін понавиринало стільки всяких перепон, що я, може перший раз у житті, замісць брати їх із першого розмаху, блукаю поміж ними. І в таку хвилю хоче прийти мені на підмогу дружина. Чи ти розумієш чоловіче, що це значить? Ти можеш уявити собі, яка небезпека від цього для мене?

— Я розумію одно, — мовить Левко, — бачу, що ти заблукався. І ще одно розумію, що тобі треба допомоги. Ну, нехай не Марій-

чиної. Але ж ти пошукай собі когось, хто б розібрався в твоїх ділах.

Павло похнюпив голову й мовчав. Нараз вириваються з його грудей слова-стогонирідання:

— Брате! Я можу причислити себе до найбільш нещасливих людей! Я за багато взяв на свої сили! Купив поле — завинив сто тисяч. Инчі вплатили по двісті, я дав тільки сто. Банк крім того двісті тисяч, але це мене не пече. Тільки ось що: я думав збіжжям з цього року сплатити як не всіх сто тисяч, то бодай частину. Задовжився на інвентар і засіви на триста тисяч. Чуєш? Я маю крім банкового довгу чотириста тисяч корон довгу, який маю сплатити в-осени. І на те все такий страшний неврожай!

Чи може бути гірше пекло для людини, як те ярмо, що я взяв собі доброхіть на шию? Скажи мені, як я маю вибристи із цього? Мені мізок сохне! Не знаходжу ніякого виходу.

Що мені Марійка поможе! Скажу їй усе те? Нащо? На те, щоб убити її відразу? Може ще щось зміниться? Може засіви не будуть такі вже страшно погані? Може ще ціна підскочить? Я ще надіюся на всілякі чуда — чого ж вбивати невинну людину вже тепер! Чого ж до всіх своїх страждань додавати ще одно: роспуку своєї дружини?

Чи розумієш мене, чому я замовчую перед нею всю правду свого положення? Чи можу зробити инакше? Ну... Кажи! Чого ж мовчиш?...

— Мовчу, бо мене застрашили твої слова. Я не думав, що ти аж так загнався в біду!

— Бачиш! Ти Марійку втаємничувати мені кажеш! Ти сам розкрив її тільки сумніви, не знаючи всієї правди — і які це мало наслідки! А ось, я дивлюся на тебе й бачу, що й ти, ти не можеш перенести спокійно того тягару, яким я поділився з тобою. Що ж це тебе обходить? Чи тебе це болить? А от бачу, яким обухом я тебе вгатив! Ну, розкривати це все Марійці?

— Ні.

— Бачиш?

— Сам не знаю, що казати...

— І чого то не в свої речі мішатися...

— Але й ти непотрібно вмішався в таке.

— Чи одно то людина непотрібно візьме собі на голову?

Що значить непотрібно? Стаємо в житті перед загадкою на кожному кроці. Перед знаком питання. Й беремося відгадувати. А вже, як зачепимося за неї, тоді вона показує нам своє лице. І чим більш воно для нас таємниче, тим більше нас потягає до себе. Як уже зачепимося за те невідоме — побачимо або користь, щастя... йдемо далі,

не знаючи, якиї ще тому кінець. Або побачимо небезпеку, загрозу своєму істнуванню, навіть життю — і тоді каємося: непотрібно!

Пусте. Все, за що зачепимося руками: потрібне! Мало того: конечне. Коли б ми не мусіли за нього братися, були б певно не бралися. Нема нічого непотрібного в житті.

Тільки або є в нас сила й спокійні нерви подоліти всі труднощі й тоді ми побіджаємо, або тої сили немає, нема здібностей, нема енерґії, нема витревалости, нема сили мізку й нервів і тоді — падаємо в боротьбі. А боротися мусимо. Це наше завдання, це зміст нашого життя!

— Тільки повинні знати, на що можемо собі дозволити, а нащо ні.

— Помиляєшся. Хто зачинає жити, мусить за все братися. Тільки в наслідках один ітиме бистро вперед, в-одно вперед, може до якогось часу, а другий розторощить собі лоб зараз при першому кроці.

— Чекай. Досить мені тих твоїх міркувань. Я хотів би зійти на практичний ґрунт, — мовить Левко. — Хочу помогти тобі.

— Ти?... Дуже тобі дякую за твою добру волю. Але боюся, що не справишся.

— Все ж таки я одно бачу: ти дав натягнути себе своїм косарям.

— Не бачив инакшого виходу.

— Дозволиш, що я з ними побалакаю.

Павло призадумався.

— Пощо? — мовить по хвилі.

— Може що виторгую.

Павло усміхнувся.

— Ну? Як думаєш?

— Не бачу потреби до нових переговорів.

— А чому ж не спробувати?

— Чоловіче! Хочеш — пробуй! Тільки вважай, щоб не навів на мене гіршого лиха.

Був такий, здавалось, безсилий, що в цьому моменті не мав змоги ні чому противитися. Відсував від себе все, що домагалося від нього якої небудь активности.

Плив за течією, несений на її хвилях...

VI.

Брати розійшлися. Павло пішов на поле. Не міг оставатися вдома. Не цікавило його й те, що робиться на полі. Ішов, щоб не сидіти на місці, щоб рухом розігнати свої гіркі думи.

Левко пішов у сад. Він почував, що жде його велика баталія. Хотів зібрати свої думки. Станув відразу перед питанням, яке мало розкрити перед ним шлях до кращої долі. Зачепився за перший початок адміністрації братового маєтку. Не признавався ні перед ким із своїми думками, навіть відкидав усякі пропозиції брата. Але на ділі він уже їхав сюди з такою думкою, щоб спершу помагати, а потім і від військової служби звільнитися для рільної господарки.

Згадка про військову службу попсувала йому настрій. Від самого початку війни на фронті оце вперше пощастило йому дістати довшу відпустку. Що ж з того? Минуть йому ті дні, що й не оглянеться. І знову вертайся. Він уже не має нервів. Яким чудом він досі остався в живих? Коло нього падалами десятк-сотками трупи, а він ані

одної рани не дістав. Як він завидував нераз тим, що їх захопив відломок шрапнеля й вони пішли лічитися. Пів року могли просидіти спокійно. А він в-одно й в-одно відчуває на собі небезпеку смерти. Коли б уже раз скінчилося, — упав, не чую, не знаю, пропало. Але то ні. І не візьме й дихати не дає. Шарпає нерви. Тримає в трівозі. Не дає увільнитись, збутися важкого тягару.

Як тут гарно, як спокійно живуть люди. Сонце — як тут весело світить! Який чудовий день! А що то почувалось у його душі там, на фронті, в таку днину? Скільки то зойків одбилося б об його уха! Скільки то закрівавлених лиць пересунулось би перед його очима! Скільки разів він замлів би із трівоги, коли налетіли б на нього з усіх сторін ґранати!

Чому ж так несправедливо поділила судьба між одних жах, трівогу, роспуку, дикі божевільні картини, між других соняшний спокій, щастя, вдоволення?

Він не може, не хоче, не сміє вертатися на фронт. Це вже довго не потріває, але чим ближче до кінця, тим ніяковіще йому стає. Має таке прочуття, що останній ґранат, що впаде на поле битви перед замиренням, скосить його. Забере йому життя, яке, мов на глум, вспів досі зберегти. Це прочуття не покидає його ні на хвилину.

Він до божевілля доходить, певен у тому, що надармо радується своїм щастям. Не має щастя, й мати не буде. Досі ніколи не мав щастя.

І що таке те щастя? Навіть, як би лишився в живих, про що рішучо не вірить? Що йому з життя, коли стратив найкращі свої літа? Змарнував молодечий свій вік і до чого дійшов? Став гіршим жебраком, ніж був досі? Куди не кине оком, бачить, як люди стають на ноги, доходять до маєтку. А він?

Почав тверезо дивитися на себе.

Відвик од праці. Почуває, що не зможе вже вчити тепер. З голови вивітріло йому все, що знав колись. Терпцю йому вже не стане вислухувати дитячих наївностей, не зміг би спокійно дивитися на невинну пустоту. Якісь такі чужі стали йому діти, школа, взагалі все, чим жив досі. Чує, що це вже навіки пропащий терен праці.

А поза тим? Чи ж не відвик од праці взагалі? Адже ж тепер не може рушитися кроком без свого слуги. Він привик ні про що вже не дбати, ні чим не журитися. Про все, що тепер за нього хтось робить, він мав би колись знов сам старатися. Він не може, не вміє, забув, одвик. Став повним неужитком з манєрами великого пана, з засобами нужденного старця.

І то в таку хвилю, коли всякий, хто хоче й не хоче, приходить до великих грошей. Ех, як би він тепер був на волі! Як би він міг був перебути московську окупацію так, як Павло! От, він показав би, до чого може людина дійти! Яка несправедливість: одні мали щастя, одні (як він) змарнувалися і мусять залишити всякі надії на свобідне життя.

Що тому Павлові з маєтку? Тільки б побільшувати його, а він стріляє дурниці. Ну, нехай хто подумає: третій сніп! А був би дав і половину! Такий дурень! І такому всміхнулося щастя! Ні, то крайня несправедливість. Павло хоче тепер, щоб йому помогти, щоб поправити те, що попсував! А за що? Яка йому буде заплата?

Правда, він міг би багато помогти братові. І що з того? Буде мати приємність дивитися, як Павло його заходами багатітиме? А що ж йому з того? Яке діло йому свої нерви розшарпувати для користи других? Красно дякую.

Ти, чоловіче, — переконує себе, — дивися, щоб ти міг станути на ноги! Нема філянтропії! Нема рації й потреби!

У його голові почали відживати великі його пляни, що їх надумував у тих довгих безсонних ночах, які провів на позиціях своїх на вершках Альп. Йому вбачалося

одно: після війни зачнеться на українських землях нове життя. До голосу прийде тільки той, хто буде паном гроша.

І в такі ночі снувалися йому картини великої могучости, коли він, як власник поважної фабрики, зможе займати своє становище в громадянстві.

Додумався до одного. Працювати як робітник, як учитель ґімназії, він не зможе. І за старий, і відвик, і забагато бачив прикладів, як усякі підлі осібняки нажили собі стільки маєтку, що працювати не будуть. А чому ж він, він, що досі працював, що за всю війну стільки настраждався, стільки намозолився, чому він має й далі працювати? Яка ж тут правда, яка справедливість? Який це поділ праці?

Він так собі міркує: працював я замолоду, хочу відпочивати. Але не буде ж він угинатися під чорною роботою і дивитися рівночасно, як панують, роскошують ті, що ніколи не працювали. Досить із нього: два роки був учителем, пятий рік на війні. Досить. Війна подвійно числиться — дванадцять років життя в чорній роботі — досить із нього. Тепер треба лекшого хліба.

Але як дійти до нього? Що він має в руках? Нічого, одним словом: нічого!

Ах, є вже щось у нього. Має звязки з великими фабрикантами в Австрії й Ні-

меччині. Всю свою увагу присвятив тому, щоб усякого офіцера, всякого жовняра, що мав який небудь звязок із фабрикою, приєднати до себе. При кожній нагоді в такому товаристві переводив розмову на теми фабричних відносин. І так пізнав із оповідань це життя, як би змалку виріс у ньому. Сьогодня він має всі найкращі секрети фабрикації чорнила, олівців і мила. Як раз таких продуктів, які у нас потрібні і яких виріб зовсім занедбаний. Всі найкращі рецепти має в кишені.

Вийняв свій записник і почав розчитуватися в ньому.

О, візьмім чорнило: чорне, синє, фіолєтне, червоне, зелене, звичайне, хемічне, копійне. Всі складники, всі приписи. Пробував уже в полі. Іде. Добрі рецепти. Тепер тільки фабрику, робітників і вже забезпечене життя.

Сказав би Павлові. Може й поміг би, а в тім, хто знає? Така дивна людина. Не вірить в його сили. Взагалі Павло здається нікому не вірить, тільки собі. Такий деспот. Не може зрозуміти, що хтось инчий зробить також добре роботу. Не тільки він!

Левко почув велику неохоту до брата. Він ніколи не міг із ним розмовитися, як йому бажалось би. Скільки разів зачинав бесіду, брат відсував його своїм холодом.

Правда, це було тоді, коли він може й не мав грошей, сам, каже, бідував.

Але ж і та його поміч, яку мав від нього на студії — що ж це таке?

Павло, що правда, нераз уриває й мовить: як би ти сидів був у моїй шкурі — побачив би!

Чи ж він міг змінитися за час війни? Коли було з ним тяжко дійти до ладу тоді, як не було в нього грошей, то що ж тепер, як він став робити маєток? То пропаща справа — вся та надія на Павла!

Ні, з Павлом він не добалакається ні до чого. До кого ж звернутися, коли до рідного брата не можна? На кого надіятися? Всякий скаже: твій брат має гроші. Чи ж можливо усякому розкривати рану свого серця, що брат — немов не брат йому? Що з братом він і стільки не може розмірковувати своїх справ, що із зовсім чужою собі людиною? Та й хто йому повірить? Павло має вже свій вплив. Його знають. І хто дасть віру обжалуванням брата в великій безсердечности?

А може?... Може він справді схоче допомогти? Побалакати б треба!

Левко зморщив чоло й став вглиблюватися в свої думки.

Йому здавалось усе, що найбільші труднощі — той досвід. Відпихала його необхідність теоретичних студій. Потім побачив, що вистарчить йому кермувати тим, що инчі за

нього випроблюватимуть. Коли дістав усі приписи-рецепти до своєї фабрикації, був переконаний, що запанував над усіми труднощами. Здобув собі теоретичне знання. Тепер до практичного переведення забратися!...

Гроші?... — почувся йому сумнів. — Чогось ніколи не вважав недостачі цього чинника непоборимою перепоною. Правда, воно далеко було до практичної праці. Тепер і цій справі заглянув в очі.

Спільники?... Треба поділитися з ними головним паєм своїх заходів. Безкорисно, без инчого вкладу з їх боку, як тільки такого, що дадуть гроші. Це просто безсоромне! Як може хтось до тої міри хотіти використовувати його?

Із цим він ніколи не примириться спокійно. Мусить знайти инакшу розвязку цього питання.

Ех, як би він міг станути самостійно на ноги! Почув би силу в собі і нікому не завдячував би свого добра. Не хоче й не думає бути нічиїм невольником, хоч би й рідного брата. Не хоче нікому завдячувати свого становища. Але, як же ж йому вийти з того сліпого кута? Як вибитися на вольний шлях сили, панування, могучости?

Є один спосіб — і він ніколи не спускає його з очей: оженитися. І тут можна й не можна. Міг би, як би хотів продатися. Один

анонс і вже оженився б. Та він усе ще не тратить надії, що зможе не тільки гроші взяти, але й жінку.

Згадка про подружжя насунула йому перед очі цілий ряд картин. Скільки то не пізнав він їх, тих жінок, за час війни! Скільки то не лежало їх у його обіймах! Але ні одна не полишила по собі трівкіщого враження. З хвилею, як уже піддалася йому котра з них, тратила для нього інтерес.

На подружжя він дивився з двох боків. Хотів знайти роскішну, сердечну, привязану до себе дружину. І хотів, щоб подружжя дало йому тверду позицію в громадянстві. Цих останніх не знаходив.

Е, ні, чому не знаходив? Навпаки і не одну! На жаль кожна з них за скоро знайшлася в найінтимніщих обіймах у нього. І в ту ж хвилю перестав брати її в рахунок своєго подружжя. Ніколи не зривав із нею. Ґалєрія портретів інтересних багатих дівчат росла й росла у нього. Писав листи рівночасно до трех, пятьох, десятьох. Коли доводилося знов заїхати до одної з них, він відновлював в безличний спосіб інтимні відносини, запевняв, присягав, заклинався в додержуванні вірности. Але женитись ні з одною з них не міг би. Добре — сьогодня він! А завтра? Те, що так легко здобувається — не має ні вартости, ні навіть принади. Він хотів знайти

жінку для себе, а не для молодого управителя своєї фабрики!

Все нещастя його в тому, що краса подражнює йому нерви. Не може пройти повз неї, щоб не захопити. А як захопить — перестає вона входити в його рахунок. Почуває себе нещасливим з того приводу, що ніхто йому не опирається.

Чи справді? А та Сербинка в Банаті?

Почув, як коло серця зробилось йому млісно. Спинився під деревом, опер на нього свої плечі й голову, зажмурив очі. Не думав нічого. А образ молодої Сербинки виринув перед його уявою у всій красі. Висока, гарно збудована, жива Венус, так вона вбачалася йому, коли стояла перед ним у своїй обтислій білій сукні. Крізь неї, як крізь серпанок, пробивалася вся краса молодечого, здорового тіла. В її обіймах була невисказана міць роскоші. Ах...

Дістав завороту голови. Як усе, коли згадував про неї, коли образ її виринав перед його душею.

А все ж таки поза невинні обійми й поцілунки не пішло далі. І до того не скоро дійшло. Скільки він не заходився... Ет... дурна гуска... А все ж таки, це одинока дівчина, яка не піддалася йому.

Що це?... Здурів?...

Починає приводити себе до памяти. А за-

місць, щоб отверезитися, підпадає в-одно під сильніщий вплив... спомину про неї. Згадує ті ніжні листи, якими вона від розуму його відводила. Краса, ніжність, божество... Туга й бажання його душі...

Вона рішучо його любила! І він не міг і не може ніколи спокійно думати про неї. Не всилі дивитися без потрясення нервів на її фотоґрафію. Це одинока людина, яка могла б стати товаришкою його життя.

Ех, коли б инакші відносини! Коли б він дійшов самостійно до маєтку, не завагався б ні хвилини. Але доки він залежний від евентуального подружжя, яке мало б стати містком на шляху до багацтва... Гарна, багата в красу, в скарби тіла й душі, багата в розум і багата в бідноту своєї урядницької родини.

Як гірко прийти на світ нуждарем, хоч би й обдарованим здібностями... О скільки ще гіркіще, коли збагнеш своїм умом, як то вигідно, як щасливо можна б жити, коли б не ті матеріяльні злидні! Яка страшна дісгармонія в житті, коли збагнеш красу й багацтво, роскіш і достаток, щастя й маєток, і перед тобою вони в-одно будуть увихатися, але ніколи вкупі, завсігди окремо. Коли одно покажеться, другого немає. І дивишся, шукаєш — надармо! Прийде це — того немає. Дістанеш те, а це вже стратить для тебе свій чар.

А все ж таки він мусить, мусить, мусить знайти те, чого прагне його серце і мізок. Мусить оженитися і багато й щасливо. Мусить заспокоїти всі свої бажання!

А поки що він нуждар. Не має нічого. Немає в нього навіть такої дрібнички, щоб зачинати від неї.

Ні! Так не буде! Він забирається до діла! Має латати братові справи. Має помагати спілці незнаних собі людей вибристи на чисту воду. Це повинно їх здорово коштувати. Задармо не думає нікому вислугуватися. Минули ті часи, як він помагав братові в його домашних ділах. Тепер він уже за старий. Треба квапитися, щоб не було запізно.

В одній хвилині розвинувся перед ним великий плян. Рішився забратись до переведення його з усією рішучістю.

*

Увечері зійшлися всі господарі, що косили на лані, у парку коло відновлюваного двору. Запросив їх Левко на могорич і на розмову.

Уже випили по дві чарки, закусили хлібом, всякий уже квапиться до хати. Спозирають один на одного, чого їх ще тримають?

Чому нема ще дідича, доктора Заячківського? Питають Левка, коли прийде його брат?

Не прийде. То він сам має з ними балакати.

Дивно їм. Чекають. Слухають.

А він починає викладати їм про рівновагу між вложеною працею й заплатою, між вложеними коштами у засіви й продукцією збіжжя та між прибутком, який принесе те збіжжя, коли його продасться...

Ще там щось таке балакає, але господарі починають уже дивитися за своїми косами. Хто вже закинув грабки на плечі й тільки чекає на догідну хвилину, щоб забратися... Коли чують: третього снопа не можуть дістати.

Як?... А згода?... — залунали голоси.

Дідич перечислився. А що не тільки він є власником цієї землі, инчі спільники — от, хоч би й він, — не погодилися на таку умову. Мусять переглянути її, ще раз перегодитися.

— Ми вас, паничу, не знаємо. Не маємо що з вами балакати. Чи як кажете?...

То Герасим Кабан сказав своє рішуче слово і звернувся прилюдним запитом до товаришів за порадою.

— Та таки так! Та так! Ая... — почулося з усіх боків.

Левко счудувався. Доволі неясно йому

стало. Такого гострого тону не міг ждати. Він сказав:

— Я, бачите, не знаю, як могло прийти до такої умови. Але я ніяк не можу згодитися на неї.

— Ми з паном доктором маємо діло!

— Зо мною також. Я в спільці з паном доктором.

— То балакайте собі з ними, а не з нами.

— Пан доктор не хоче вже з вами балакати.

— Про мене, та й про мої діти, — вкинув один із косарів і обернувся. — Ходім!

— Я маю зробити з вами нову умову. Даю вам шостий сніп.

Настала мовчанка. Косарі то на себе дивляться, то на Левка. Здавалось заніміли з дива.

Було це для них несподіване. То ніде не водиться, щоб так міняти умову. То, було, старий дідич, Жид, а вже, як сказав слово, — пропало!

— Нічого казати! Гарне в панів слово! — почувся виклик счудування.

Це був початок бурі. Почали лаятися, стали дорікати, гримати. Казали, що будуть косити далі і заберуть що-вечора свій третій сніп.

— Вам забагато давати третій сніп? А що з того снопа я намолочу — ви не питаєте?

Ці слова промовив Іван Чумак. Після його слів трохи втихомирилося. Дивилися на його хмарне лице і ждали, що він ще скаже. Коло нього стояли два хлопчики, один пятиліток, один шести років і дівчинка може восьми років. Діти так і дивилися на нього, а наймолодший сіпав його за рукав. Казав, що голодний.

— Пожди! — гримнув на нього Іван. — Ще наїсися. Заснеш, поки я злагоджу вечерю.

А, звертаючися до Левка, промовив зовсім не ввічливо:

— Чуєте, як скавулить? Голодне й їсти нема йому кому зварити. Мама покинула їх з великих гараздів, а мене не пускають до сиріт. Що їх там обходить, що жінка вмерла, що троє малих сиріт осталося! Ти сиди в окопах, до песьої мами! Пустили мене на вісім днів, та й що я зорудував? Не придбав до хати нічого. З чим їх лишу? Мені вже тиждень, як відпустка скінчилася. А я так стуманів від свого гаразду, що ані в думці мені вертатися. На кого їх лишу, оті сиротята? Але сьогодня-завтра прийде шандар і забере. Хто їх годуватиме? Не позагибають же вони, як ті цуценята!

— А що ж я вам можу порадити? — дивується його словам Левко.

— То то й є, що я міг би собі порадити, а ви не даєте. Нехай би я заробив той третій

сніп, то хоч що-то лишу сусідові. Та й можу вже проситися: беріть, рятуйте, поможіть, доки мене та кара наша, та собача війна, тримає.

— Ви так балакаєте, як дитина! Чи ж то ми маємо всякому помагати, хто потерпів від війни? А мені, думаєте, лекше?

— Він до того каже, — мовить Кабан, — що такі, як він потерпіли. Пішли на війну і нема кому ходити коло поля. Вмерла жінка — нема кому спріт доглянути, погодувати. А вам, пани, війна нічого не пошкодила. Села купуєте за війну. Нашу землю забираєте! То бодай платіть нам, як людям.

— Я знаю одно: третього снопа ніхто не давав і дати не може.

— Будете ще другий давати!

— Третього не дамо, щоб мало пропасти все на пні.

— Ми тримаємося згоди. Від свого не відступимо.

— То шкода бесіди. Нижче шостого — не буде роботи. А пропадатиме збіжжя, то ще побачимо, що військо скаже.

— Го, го! Ми вже таких мудрагелів бачили! Що то рахували на військо. Кому воно страшне, а мені ні. Бачив всіляке військо, і якось ніякого не настрашився... Ходім. Завтра стаємо до роботи і зараз таки беремо свої снопи. Десь мусить бути якась правда на світі.

Так закінчив розмову Герасим Кабан. Він обернувся і, не здоровлячи Левка, пішов у ворота. За ним почали розходитися инчі. Левко стояв хвилину ні в цих ні в тих, потім завернув до хати.

*

За ввесь той час переходив Павло сильну боротьбу в своїй душі. Бачив, що заломився у своїх змаганнях. З людьми погодився, бо инчого виходу не бачив. Стало йому ясно перед очі: коли не поступиться її не дасть того, чого жадають, то не дістане робітника. Пропаде вся його праця.

Та й ще вважав це потребою своєї душі. Шукав гармонії між словами і ділами, прагнув примирення між своїм минулим і теперішнім.

Тепер почував несмак у душі. Чого було завертати? Яке ж його слово? Сказав — пропало. Погодився, люди забрались до роботи — немає відвороту. Так повинна б зробити кожна консеквентна людина. А він показав себе несловним малодухом. Віхтем у чиїхсь руках.

Та й коли б ще так про нього подумали, то було б це недалеке правди. Ні. Вони напевно скажуть: захланний. Не може пере-

жалувати, що дав за третій сніп. Зриває умову. Людина, якої не варто шанувати. Яку треба знищити. Бо що вони не добрим словом його згадують — це певне!

Чого він такий слабосилий? Що доброго з того вийде, хоч би й поступилися одним снопом? Чи більша з того користь буде, чи гірша шкода з ненависти, яку мусить зродити спроба переумови? Який той Левко дурний! Як поверховно він думає! Як слабо розбирається в громадському ділі! Для нього марних скілька тисяч більшу вагу має, ніж гармонійне пожиття з громадянами.

Йому зрештою годі й дивуватися. Він тут ні при чому. Знає, що так колись було. Дивується, що тепер инакше. Але не розбирається в причинах, у зміні обставин. Не бере під розвагу всіх причин і наслідків. Його можна зрозуміти. Наївний хлопчина. Але він, Павло, він повинен був инакше подивитися на всю ту справу відразу. Це ж не було випливом хвилевої химери. Він добре передумав усе. І от, як збився з пуття! Аж соромно. Левко напевно ні до чого не добалакається. Шкода було зачинати. Піймає облизня. А його скомпромітує. Ще добре, як би скінчилося так легко. А як не схочуть далі працювати? Як і собі забажають перегоджуватися? Як візьмуть верх ті, що жадали половини? Що тоді?

Павло почув, як серце стало йочу товктись у грудях. Що відчував досі сором, то тепер напав на нього страх. Хотів бігти, спинити. Але зараз же спамятався. Там уже в них нарада. Бачив, як косарі йшли до двору. Заки дійде — справа вирішиться сяк або так. Нічого не поправить. А може пошкодити, коли покаже наглядно, що й він так думає, як Левко. Сталося, нехай діється, що хоче. Коли Левко загирить справу, він, Павло, буде примушений латати. Тільки, що той там набалакає? В якому світлі його поставить?

Дуже несимпатична історія.

А все через нерішучість! Як можна справді бути такою ганчіркою? Як можна, щоб мущина та не мав так ні дрібки твердої волі?

Почав призадумуватися над собою. Адже ж в останніх часах як про що, то хіба про надмір сили волі можна було в нього балакати. Доходив до самовідречення. Не їв, не спав, надлюські вчинки робив. І все те, щоб збільшити свій маєток. А ось нараз покидає його енерґія. Збивається з простого шляху, починає блукати бездоріжжями. Чому?

Не міг відповісти на це питання. Чому? Чому досі проявляв стільки рішучости?

Призадумався.

Що ж він робив? Їздив, купував, продавав, торгував. І що ж у тому дивного?

Такий час настав був. Що инчого міг робити? І для кого робив це? Правда — зиски і йому приходили. А инчим? Фірманам? Чи були б без його енерґії й завзяття заробляли люди стільки, що заробили? А вислід торгу? Для кого головна користь? Для всього населення. Був би він не дбав про це, було б не було того всього, що він доставляв.

Ага... Найважніще забув. Їздили ще й доки він став їздити. І яку ціну брали? Чи не втроє упала ціна, відколи він зачав через кооперативу продавати товари? От, де його сила! Він заробляв за свою працю, за свої клопоти, безсонні ночі, відморожувані руки-ноги. Але заробляв, дбаючи про те, щоб не допустити до лихви. Був у його праці моральний чинник, який держав його на висоті ідеалу праці в користь громадянства. Що в наслідок своїх забігів і він заробляв, це вже виплив такої праці взагалі, ну, і допомога Сапруна. Як би воно там не було, не мала його праця признак неетичности. Навпаки мала ідейний підклад. І це скріплювало його енерґію.

А сьогодня?

Він полишив працю для загалу, почав працювати для себе. І тут може далеко не такий жорстокий, як там був, а як йому гірко. То не штука було працювати в свою користь, маючи хвірточку на своє оправ-

дання! Але ти попрацюй для себе тепер, коли знаєш, що не знайдеш ніякого оправдання, поза охоту й потребу оборони своїх надбань! Тепер треба розкрити карти. Сказати—перестаю працювати для других. Роблю для себе й на себе! Все инче пусте! Брехня! Мушу свій інтерес мати на очах. Не спускати його з уваги. А ну, пане громадянине! соціялісте! Як погодиш затверджування й побільшування свого земельного маєтку з інтересом селян-робітників?

Насміхався з себе. Знайшов причину свого душевного роздору. Розумів, що мусить розрубати гордійський узол, бо розвязати його, без якої небудь катастрофи, не зможе. Побачив ясно, що при таких ваганнях не посуне справи наперед.

Крізь голову мигнула йому нова думка, яка видавалась йому дошкою рятунку: спілка! Адже ж і тепер він працює в спілці.

Зареготався у ввесь голос! Такого наївного викруту вже й йому було забагато. Адже ж ця спілка на те заснована, щоб добре сфінансувати землю. Одним словом, щоб можна було купити землю і щоб добре її можна продати. Це ж не є ніяка господарська спілка. Звичайна капіталістична спілка для можливо найлекшого і найкращого використування землі.

А з сьогодняшньою його справою ця

спілка не має ніякого діла. Адже ж тут іде про засіви. А це вже зовсім не спілкове діло. Це його власне підприємство. Це його тільки інтерес! Смішний він із спілкою.

Почував відразу до себе. Так мало шанував себе в цьому моменті, як ніколи ще до цієї пори. Зрозумів, що не має відваги подивитися на справу так, як вона в дійсности виглядає. Шукає викруту, хотів би знайти якесь оправдання. Бачив, що коли б міг покликатися на спілку, на громадське діло, не вагався б виступити твердо і з усією рішучістю проти визискувачів робітників-селян. Ось де головна сила його слова, його арґументації! Ні, такими викрутами вже тепер не зможе перебиватися крізь світ. То вже край усьому. Пішов на простий шлях визиску, треба мати відвагу йти консеквентно й без застережень на цьому шляху.

А як не зможе? Коли це противне його душі? Як йому треба коли не оправдання, то бодай вигляду такого оправдання, що він не тільки для себе працює? Не тільки про себе дбає!

Родина? Пусте. Те саме, що й він. Міг би малим вдовольнятися. Не треба аж до визиску кидатися.

А як би справді спілка? Як би він скинув із себе тягар, що ляг на ньому тавром ганьби?

Задумався глибоко.

Поки що — тяжко сказати. Вважає, що це єдиний можливий шлях. Але на разі — це ж немислиме!

Ні! Немислиме? Він же ж не є паном своєї волі. Сапрун, Токар... Ні. Вони на таке не підуть. Та й зрештою, що таке спілка була б? Чим вона ріжнилась би від теперішнього стану? Хіба, що він перейшов би на ролю адміністратора, або якого инчого управителя. Саме єство всього підприємства ні в чому не змінилось би. Уклад сил поміж панами спілки і слугами спілки був би той самий, що й тепер між ним і тими, що з ними в його імени розмовля Левко.

Нитка думок урвалася. Щось таке зачало припливати йому до голови, що не міг відразу розібратися, що це його бентежить. Спілка... члени... заробіток... праця для себе... Самі одірвані поняття.

Яка спілка?... Що це та спілка в-одно його трівожить? Досить йому вже тих спілок. Все це брехня, облуда! Спілка! Спілка! А виходить, що це тільки чисте рабівництво. Балакається про самопоміч, про спільну працю, спільне рятування одних одними, а на ділі: хто вложив гроші, має прибуток. Хто адмініструє, жиє достатно. А хто мусить купити, платить, як і всюди.

Був дуже прибитий. Не міг спокійно ду-

мати. Відчував, що його нерви починають рватися. Думки сходять на бездоріжжя...

Неправда! Вже те, що заложили кооперативу, тримають в однакій ціні все місто. Не можуть же ж купці набивати собі ціни, як це давніще робили. Коли з усієї спілки ця одна користь — добре й то. А що той, хто працює в спілці, мусить з неї жити, це також ясне.

Так. Але чому ж не робити всього по людськи? Чому ця спілка має стільки ворогів? Чому її уважають за розбишацьку спілку? Зробили ж вони вже великий крок вперед. Заложили її в трьох із Сапруном і Токарем. Це були її початки. Не минув іще місяць гарного розвитку, як приняли двадцятьпятьох спільників. Він не міг инакше зробити. І хоч як Сапрун пручався, він таки перевів свій плян. По трех дальших місяцях перемінили спілку двадцять вісьмох в кооперативу. Свої уділи по пять до десять тисяч поки що лишили, але порішили звертати їх.

Від цієї хвилі Сапрун уже не цікавився спілкою. Ах, як він йому докоряв! Як він його ганьбив. Не міг переконати. І не вспів спротивитися. Знайшов собі инчий спосіб заробітку. І він, Павло, помагав йому. Але крамниця почала розростатися. Має вже три тисячі членів. Все ж таки їх двадцять вісьмох рівноважать усіх инчих спільників. Ну, і яка це кооператива?

А тепер доходи спілки? Пятьдесять відсотків прибутку повертається спільникам. Що тому з прибутку, хто має десять корон. В цьому році прибуток перевищає паї. Значить за десять корон буде коло шість до сім корон прибутку. Але йому від десяти тисяч прийде таки шість до сім тисяч. От, це вже инча річ! Що скаже на це доктор Лисовський? А він же ж член спілки. Дуже цікавиться зборами. Допитується, коли будуть. Він знає, скільки хто має паю. Що він скаже на той прибуток семи тисяч?

Заячківський почув приплив крови до лиця. Він не від сьогодня веде боротьбу із Лисовським. Той йому в-одно закидає дерунство, обдурювання народа. Досі Павло йому все перечить. Воює словом: кооператива. Доказує, що загал народа зацікавлений в цьому товаристві. А що тепер?...

Лисовський правду мовить: підшиваєтеся під фірму кооперативи й обдурюєте людей! Правда він йому ще в-одно відгрожується: пропадете, як та багняна ростина, що вибуяла й мусить знидіти.

А може й у тому його правда? А що, як би тих двадцять вісім спільників схотіли потрясти основами спілки в критичному моменті? Ні, це нерозумно допускати до такої переваги скількох одиниць при такому великому числі членів.

Значиться, що треба зробити? Звертати уділи? Добре. А як вони приміщені в товарах? Виповісти — значить у першій мірі виповісти свій. Правда, гроші потрібні. Але як і прибуток незгірший.

Так. Тільки коли хоче бути чесний з собою, повинен сказати собі: годі так далі. Це не є ніяка кооператива! Це справді бандитська спілка, яка має на меті прибутки давати, а не помагати населенню. Перш за все повинні змінити статут в тому напрямку, що найбільше шість відсотків дається від вкладок, а один відсоток більше від паїв. Решта все, на просвітні, громадські цілі. Так. Але це значить вирвати собі з кишені пять до десяти тисяч корон в рік. Це треба собі добре усвідомити.

А все ж таки треба би вже раз зробити лад із усім цим. Пора б уже зачинати чесно жити.

Так! Так! А перш за все треба б зрозуміти, що третій сніп такого плохого збіжжя, де колосок шукає колоска, а зерно зерна, це не є велика заплата за увихання косою від досвітку до пізнього вечора. Треба б зрозуміти, що умови не зривається. Хоч би там і жінка ворохобилася, хоч би й брат рідний називав тебе божевільним!

Так. Не штука то сидіти тут і лаяти себе, коли тимчасом в твоєму імени йде там поганий

торг, ломання твого слова, лайки, кріпшає завзяття, яке й без того має вже досить сили, щоб підмінувати тебе!

Боровся із докорами свого сумління. Попав між перехрестні вогні самооборони.

Самооборони? А еґоїзму? А безоглядности задля забезпечення своєї матеріяльної позиції?

На думці в нього були всілякі модні назви самопомочі, праці в користь... жертви... загального добра. Що яке поняття налетить на думку, появляється на лиці усмішка. Насміхався з себе. Знав вагу всім тим фразам. Був свідомий своєї ролі й роботи. Почував себе дуже негарно.

Ох, який він був би щасливий, як би то вернулися йому давні часи, коли то він нераз із бідою бився, ні на що не міг собі позволити, але був спокійний. Ніщо його не займало, ніщо не трівожило, ніщо не шарпало його душі розбільними сумнівами. Яку ж ціну має тепер його маєток, коли він не має ні хвилинки спокійної?

Справді, як би знайшовся який вихід із цієї халепи, щоб з честю розійтися з тим, що йому не до лиця...

Усміхнувся гірко.

Де ж це можливе? Його сьогодня божевільним називають. Тоді відразу відставили б на Кульпарків. Ні. Боїться, що вже того тя-

гару, що його взяв собі раз на плечі, не збудеться ніколи.

Сидів без думки. Вслухувався в себе. Слухав, як жилчики бються у висках, як голову шматують...

Нараз вирвали його із задуми якісь кроки. Поглянув на вулицю. Це косарі верталися з двору. Щось дуже перечилися, чи відказували.

Сидів між кущами бозу. Ніхто не міг бачити його. Ще більше втиснувся в них, щоб і не догадувався ніхто, що він тут може бути. Сидів, свідомий великої своєї провини.

У такому стані огірчення й приниження застав його Левко.

*

Слухав, як брат переповідав йому всю свою розмову з людьми. Ні раз не здивувало його розчарування Левка. Того й надіявся, того й ждав. Було дитинство думати, що робітники погодяться, щоб переглядати умову. Була для них корисна, не мали потреби змінювати її. Збіжжя й так стане сьогодня-завтра сипатися, і — не поквап — пропаде.

Викладав Левкові всі свої сумніви й причини невдачі його заходів. Не можна поду-

мати собі инакшого виходу. То не дитяча гра в піжмурки. То з розумними людьми діло. Шкода було безчестити себе.

Левко нетерпеливився.

Він зовсім не вважає справи програною. Годі й думати було, щоб міг так відразу повернути все на инчий шлях. Треба, щоб передумали. Завтра, безперечно, прийдуть инакше балакати. А тоді він ще твердіще поставить питання. І як уже побачать, що не жарти, він стане годитися.

— Я боюся, що ти доведеш мене до руїни, Левку, своїм упором, — мовить Павло. — Не знаєш людей, не вмієш з ними балакати. Це вже тобі не ті часи, що до війни.

Левко мовить спокійно:

— А я тебе прошу: лиши мені вільну руку. Я ручу тобі, що виведу справу на чисту воду. Але під двома умовами. Перша: дай мені слово, що не будеш втручатися у мої торги з хлопами. Даси?

— Дуже мені тяжко. Але хочу мати спокій. Даю, але під умовою.

— А саме?

— До тої хвилі не буду втручатися, доки проволікання справи не загрожуватиме мені катастрофою.

— Значить?

— Три-чотири дні маєш на переговори. Після того я сам мушу вмішатися. Але знай,

що це коштувати мені буде не третій, але другий сніп. А друга твоя умова?

— Коли поведу справу добре, береш мене на спільника до своєї части села.

Павло розкрив широко очі, не розуміючи цієї бесіди. Брати мовчали хвилину. Була це дуже немила мовчанка. Мов ізпід землі добувся з Павлових грудей голос. Він питав:

— Як розуміти ту спілку з тобою?

Знав, що Левко не має ніяких грошей. Ніякого вкладу зробити не може. Паю вплатити не всилі. Яка ж спілка? На яких основах? Праця?..

Та ось Левко розвіяв в одну мить усі його сумніви.

— Я жадаю за своє посередництво двадцятьпять тисяч корон. Одначе я знаю, що готівкою тобі трудно буде виплатити, то ж нехай це лишиться як мій пай до села.

Павло похнюпив очі в долину. Не відповідав нічого. Ця мовчанка заставила Левка до дальшої бесіди.

— Тебе це здивувало? Ну, бачиш, тепер такий час настав, що годі бавитися в сантименти. Я хочу тебе рятувати, але мушу дивитися, що мені з того буде.

— А що ж я маю з того, що я тобі допомагав? — питається зломаним голосом Павло.

— Правда. Ти маєш деякі права числити на мою вдячність. І можеш бути певний:

як би це твоє село, я помагав би тобі безкорисно. Але то спілка. Яке мені діло до того, щоб рятувати спілку?

— Ти помиляєшся, — перечить йому Павло. — Спілка купила маєток, але засіви мої. Ти помагаєш мені поладнати справу з засівами. Ото ж мою власну справу, не спілки.

— Я знаю це. Але це як раз ти помиляєшся, коли думаєш, що справа засівів — твоя власна справа, а не спілкова. Від сякого чи такого поладнання справи сьогорічних засівів залежатиме справа всього вашого маєтку. Ти показав вчора слабу руку супроти робітників. Це був твій промах не тільки супроти себе, але й супроти спілки. Коли люди візьмуть третій сніп, думаєш, що схоче хто приступити до парцеляції? Думаєш, що повірить тобі хто з них, що ти маєш яке право на цю землю? Будуть певні, що вже прийшла хвиля, коли вони зможуть забрати собі твій маєток і поділити поміж себе. Тепер треба би показати їм твердий пястук. Тобі й незручно, і ти не всилі цього зробити. Зроблю це я. Але скажи, будь ласка, яке мені діло мішатися до чужих справ, працювати на те, щоб хтось мав з того користь? Хочеш — я буду далі укладатися з селянами. Але за те мушу мати відповідну заплату. Двадцятьпять тисяч — пай у селі.

Левко замовк. Висловив усе, що мав був

сказати. Ждав тепер, щоб брат сказав своє слово. А Павло — як би води набрав у рот. Ні не дивився на брата, ні не перечив, ні притакнути не думав. Курив папіроску і дивився перед себе, не бачив нічого. Не чув нічого. Не знав, чи є хто коло нього, чи це балакає з ним хто, чи це такі думки налетіли на нього. Став невражливий на те, що діється довкола нього.

Крізь його мізок пересувалися картини одна за одною... дивні. Він остається після смерти батька з Левком і ще молодшим братом та сестрою. Остаються без маєтку. Він на університеті. Брати в ґімназії, сестра в семінарі. На його голову падає ввесь тягар допомоги рідні. Працює над сили, щоб ніхто з них не відчував недостачі. Ні один раз не подумав над цим, яка буде йому подяка? Це був його обовязок. Доброхіть взяв його на свої плечі і по геройськи двигав його.

Небаром і мати закрила очі. Сестра стала вчителькою і помагала молодшому братові, але йому від того не стало лекше. Левко пішов на фільософію. Треба було ще більш помагати йому. Удержував його, як міг, і скільки міг. Ніколи не подумав про те, що мав би моральне право жадати колись звороту витрачених грошей.

А ось — недобре робив. Треба було по-

ставити справу ясно. Не почув би сьогодня такого цинічного жадання, як оце, що перед хвилиною схвилювало його. Був би панич почував себе до певних зобовязань. Не мав би відваги так спокійно розумувати.

Почував порожнечу в серці. В одну хвилину розвіялася в нього вся та братня любов, яку пестив на дні серця, як дорогий скарб. Коли б той Левко знав, скільки то радощів було в нього, коли побачив його? Як він зрадів, дізнавшися, що брат зможе скілька тижнів побувати в нього. Його приїзд розніжив Павлову душу. Захоплений своїми ділами, він почував, як не достає йому часу й нагоди пестити родинні почування. Нараз приїздить брат і він відроджується. Забуває про свої клопоти — розкриває своє серце для братньої любови.

І за те все такий удар! Трохи за сильний. Дуже несподіваний. Ніколи не міг би ждати його.

У його серці розсівся безмежний жаль. Не міг дивитися на брата, не то, щоб мав із ним умовлятися. Злегковажив його слова. Умів взагалі легковажити людей, які робили йому прикрість. Але так досадно не злегковажив ще ніколи нікого.

Відчув це Левко. На все був приготований, тільки не ждав такої гробової мовчанки. Сподівався, що брат здивується, обуриться,

не погоджуватиметься на висоту квоти. Приготовився на оборону свого жадання. Думав спершу настоювати на виплату повних двадцяти пяти тисяч. Коли б рішучо не міг добитися жаданих грошей, хотів поторгуватися, обнижувати свої домагання.

Даремно ждав на все. Мовчанка брата осмішила його. Не то, що не мав змоги доказувати слушности своєї претенсії — не міг взагалі балакати про цю справу. Не було як навіть пояснювати своїх почувань, коли задумав поставити таке жадання. Почував свою ніяковість і не міг реаґувати.

Ця мовчанка боліла його гірше, ніж найстрашніщий докір. Поставила його в ролі виновника, якому не дають змоги оправдати своєї провини.

Сиділи так, мовчки, довго.

Перший підвівся Левко і, не промовивши ні слова, пішов у напрямку до хати. Як тільки відійшов скілька кроків, почав посвистувати. Свистав, щоб заглушити стукіт своєго серця, щоб розвіяти румянець сорому із свого лиця.

А Павло дав тепер волю болеві своєї душі. Такий чорний став, як земля. Так йому брат заплатив. Аж тепер почув він всю силу удару і голова його додолу схилилася.

VII.

Перед хатою заторохтіла повозка. Заки Заячківський міг розглянутися, хто приїхав, заки вспів вийти з хати, вже станув у кімнаті Сапрун, а за ним увійшов Токар.

Їх ждали вже давно — Сапрун заповів був свій приїзд. Але ніколи може не приїхали б так не впору, як сьогодня. Заячківський почував повну невдачу своєї роботи. Вже два дні в нього не працюють на лані. Левко, хоч про це між братами не було вже більше бесіди, веде в-одно розмови з селянами; ці балачки не доводять ні до якого висліду. Павло слухає, як брат реферує його дружині свої заходи, як обдурює себе надією, що не сьогодня, то завтра він дібється свого, мовчить і журиться.

Хотів уже перебити пусту роботу Левкову, але почуває себе морально звязаним перед ним. Має враження, що, коли б нараз сам взявся за діло, могло б вийти так, що буцім то він не хоче дати тих жаданих двадцять пять тисяч за посередництво. Не вторкається в це діло, мовчить і гірко побивається.

І в такому настрої приїздить до нього Сапрун.

Він вперше навідується, відколи Заячківський замешкав у їхньому селі. Схоче заглянути скрізь, схоче побачити все. Нічого не можна буде затаїти перед ним. А ще Токар приїхав! Перше питання буде про жнива. Що він скаже? Чи признаватися? Чи викручуватися? Коли б тільки Сапрун — ще б пів біди: збув би його легко. Токаря не так. Він господар. Чого сам не догляне, то, як піде в село, розвідається.

От, принесло їх, як раз, коли їх найменче дожидався. Коли найменче рад би їх був бачити. Та вже пропало. Що треба буде сказати, зробити, те й скаже. Коли б тільки не викликати в них недовірря до себе...

На це він найбільш уважливий. Знає, що панував досі над людьми тим, що всякий вірив йому, знав, що діло, за яке він береться, мусить увінчатися гарним успіхом. Коли раз стратять віру в його силу, у його хист, не зможе він уже нічого провести. Може зачатися кінець його успіхів, його побід, його слави.

От, як би ще цей раз заховати перед очима спільників слабу свою сторону!

Почував себе трохи не злочинцем. Коли б їх якось так забалакати, щоб сиділи в хаті, щоб не заглянули, куди не треба. А важко

буде. Приїхали вранці. День великий. Годі буде вдержати їх у хаті.

Через голову пересувалося йому безліч плянів, як би то відвернути їх увагу від жнив і від того лану, що почали косити. Але всякий плян, що зявлявся в голові і давав надію, що підтримає його повагу, показувався у найближчій хвилині пустим, безнадійним. То треба би було звести їх із старим дідичем, то з людьми, і куди б не повернулися, мусять дізнатися про його невдачі.

А може вже знають? Може як раз тому й приїхали? Та ж то така небуденна річ! Третій сніп! Він годиться, а потім зриває умову. Про те, що він зірвав умову, люди може й будуть мовчати. А те, що він пішов на таку злагоду з людьми, ого! Те вони вже розтрубили на всі села! Хто зна, чи й у Токаря вже не жадають його ж робітники теж третього снопа, й на нього покликаються, на Заячківського!

Сиділи при холодному кислому молоці, на якому роскошувалася густа сметана. Хазяйка заходилася коло своїх гостей. Поставила перед них усе, що можна поставити на селі в достатному домі літньою порою. Примовляла до них, припрошувала. Левко собі сипав дотепи. Заячківський брав участь у розмові, але ні не знав, про що балака-

ється, ні не тямив своїх відповідей. У його мізку снувалися дві нитки думок: одна, якою намагався вловити розмову, що її вело товариство, друга працювала над тим, як би то врятувати своє становище.

То дивився перед себе, то кидав непевно очима на всі сторони. Хотів не затратити звязку розмови, й намагався продовжувати свої думки.

Коли йому щастила ця подвійна гра, то тільки задля того, що головний співбесідник, Сапрун, хоч брав участь у розмові, теж свої думи думав. Він і снідав, і хвалив господарство, й радів радощами Марійки, і Левка вислухував, як цей в-одно вплітав у розмову спомини з фронту — та при тому всьому розмірковував, як би то довести Заячківського до продажі всього маєтку.

Порішив у душі приступити до парцеляції. Тільки знав, що найнебезпечніще виставляти на парцеляцію частину: треба або все, або ніщо. А так, коли вирвати шматок землі, може як раз збутися найкращої земельки і потім роби, що хочеш. І як тут приступати до Заячківського з такою пропозицією! Він так розгосподарювався, такі в нього блискучі пляни (це видно із слів його дружини), відновлює двір, купує інвентар. Як тепер переконати цю людину, що стала вже розлюбовуватися в землі, щоб збувалася її? Якими способами

підходити до нього? Це не жарт! А тут треба доконче поставити на своєму.

Заманювати його в нове купно? Не піде! Жалко йому буде залишати свою працю. Стягати його знов до міста? Здається, пуста робота. Ще доки не приїхав сюди, не побачив на власні очі, як ця людина вже почала вростати в землю, міг дурити себе надією, що зможе зацікавити Павла цегольнею, ґіпсаком. Тепер уже нема в нього багато надій на успіх. І це найбільш його трівожить.

Коли купували, була в них розмова, що будуть парцелювати. Але чи все, чи тільки кожний із них свою пайку — того ясно не означували. Як Сапрун дізнався, що Заячківський їде на село, хотів здержати його; не міг знайти арґументів проти того його пляну, не спинив. Думав — побуде, побачить, знеохотиться. А цей туман (лаяв його з усієї душі) відновлює двір!

І як його тепер вирвати звідси? Як намовити, щоб залишив пусту роботу? Як довести його до того, щоб згодився на парцеляцію всього села? Він задумав задержати в своїх руках найкращий шмат землі коло двору. Не погодитися на це — значить піти з ним у розріз і то, можливо, до повного зірвання зносин: на боротьбу, може й на процес. До того не сміє допустити. Це підорвало б усі його пляни — настроїло б проти спілки

все село. Коли хочуть корисно залагодити справу продажі, мусять виступати перед селянами у як найбільшій згоді й гармонії. Тільки таким способом зможуть перевести парцеляцію в теперішніх відносинах. А нехай люди побачать, що є в них дві думки, всякий спекулюватиме на незгоду спільників.

А як би Заячківський схотів піти проти їх інтересів? Як би в нього зродилася думка, щоб захопити з часом ще один, або ще й скілька паїв? Як би він забажав піти проти парцеляції, як би пробував перед селянами обезцінити землю, щоб відтак сам міг тим лекше добитися від своїх спільників купна?

Е, ні! Це була б уже підлота. На це він неспосібний.

Сапрун намагався заспокоїти себе, але уперта думка не хотіла покинути його. Почував дивну трівогу в душі, великий несупокій. Прислухувався до розмови, хотів вловити відповідний момент, але не бачив нагоди. Мусів трівогу свою заховати на дні душі й поки-що пробував вести свобідну розмову.

Инакше почував себе Токар. У нього не було ніякого роздору в душі. Він їхав, що правда, з Сапруном, щоб поробити заходи до парцеляції, але як приїхав сюди, як повіяло на нього пахощами від його ж власної земельки, забув про все, із чим сюди їхав,

потонув усією душею в господарських питаннях.

Хазяйство доктора Заячківського захопило Токаря, як би його власне. Усе, про що йшла розмова, було для нього інтересне, всім цікавився, радів радощами-удачами, сумував журбами пані Заячківської. Промовила всіми голосами його хліборобська душа мужика-дідича.

І як їхав сюди, переконаний Сапруном, що треба продавати маєток, так тепер, слухаючи заходів і клопотів Заячківського, як їх малювала Марійка, пристав усією душею до цього пана-хлібороба. Дивився на нього з подивом і любовю, як на людину близьку до себе по душі. А на Сапруна кидав тільки від часу до часу непевний погляд зпід ока. Почав йому недовіряти. Чим більш набирав довірря до господаря Заячківського, тим обережніще ставився до Сапруна. Бачив у ньому спекулянта.

Сапрун малював перед ним великі користи, які принесе їм цегольня, ліс... Але то все не те, на чому він розуміється: це не земля! А Заячківський... цей пішов на добру дорогу.

Токар став розпитувати про господарку.

Як доїться їм корова, що вкупі купували на торзі? Показувала, що буде молочна. Але він боявся сказати, скільки може давати молока. То не все вгадаєш...

До вісім літрів?.. Мало. А жили в неї великі. На шиї шкура дрібонько поморщена. Шерсть шовкова. Казав властитель, що ввесь рік даватиме однаково молока.

Лагідна?.. То багато значить у господаря, що має тільки одну корову. Але в скарбі (промовив це слово із гордощами!) корова мусить давати бодай пятнадцять літрів, инакше не оплатиться.

Думають заводити молочне господарство? То треба буде лишати чимало поля на пашу й на пашню. Це велика річ у хазяйстві — молочне господарство. Треба би мати свою центрифуґу. Можна би ще з села брати молоко.

Йому перечать. То добре було перед війною, як молоко не було в ціні. Але тепер платиться так, що, коли б його як найбільше, не настарчать доставляти до міста. Ввесь подій висилають і ще не можуть заспокоїти зголошень. Хто б то під містом та переробляв молоко!

— Тепер, — мовить Токар, — що подаси на місто, те й розхватають. Якесь таке стало місто жадне їжі, що не нагодуєш. Платять, скільки не зажадай. Приходять купувати збіжжя. Не знаєш, що заправити. Скажеш собі так, от, щоб сказати. Може відчепиться біда. Ні!.. Виймає гроші й платить. Виведеш на базар безрогу, знов зацабаниш на сміх впятеро, як оноді за корову брав! Покрутить

головою, походить по ярмарку, понипає й дивися, вертається, та й уже й не торгується. Платить. — Аж дивно і смішно, — мовить, — які то люди стали голодні за ту війну. А вже, щоб докупитися корови або коня... Ані в гадці. За ті гроші, що я дістав би сьогодня за свої корови й коні, міг би давніщими роками купити великий маєток! Село купив би!

Вся ця розмова ні раз не була до вподоби Сапрунові. Він їхав сюди, щоб Заячківського відтягти від господарки й повернути його сили в напрямку великої торговлі та промислу. А Токар завзявся псувати йому діло. Нема в нього нічого кращого до бесіди, як захвалювати сільську, рільну господарку.

Мусить боронитися, доки ще не все страчене.

Із його уст полився потік вимовних слів:

То треба зовсім не розуміти відносин, щоб казати, що тільки земля дає тепер дохід. Немає під цю пору кращого прибутку, як від торговлі. Купиш у Відні або навіть у Львові товар і, не рухаючи його з місця, перепродаси на провінції фактуру, то візьмеш за посередництво вдвоє, в десятеро стільки, що перед війною за ввесь цей товар!

Або таке невеличке промислове підприємство, як цегольня... Що платив колись за сотню цегол, сьогодня дістанеш ту ціну за одну цеглу.

То не тільки місто голодне, то й село голодне. Тільки місто голодне на хліб, молоко, мясо, а село на ввесь товар, який купувало в міських крамницях. От, за хустки, звичайні дівоцькі хустки, що платилося перед війною одну корону, треба вже тепер дати півтори або й дві сотки корон. А нехай хто спробує дістати сьогодня десять таких хусток! Нехай їх перевезе! А все ж таки є вони в продажі, ото ж можна їх дістати! Хіба ж можна дивуватися, що за перевезення одної такої хустки лишається тобі сто корон у кишені? А перевези їх сотку! Треба заходитися з коровами, молоком, свиньми? Треба бабратися в гноях? Нехай би тільки всякий покористувався тим таланом, який дістався йому в руки!

Це ніби камінчик у його город? — закидає Заячківський.

Удар у стіл, а ножиці обізвуться! — замітив Левко.

Бо справді, годі зрозуміти, — мовить Сапрун, — щоб людина, яка проявила вже стільки енерґії в торговлі, не вихісновувала тепер нагоди. Замісць, щоб кинутися на бистру воду великої торговлі, закопується на селі.

Це добре для людини без ініціятиви, без сили волі, без гарту духа... То встаєш рано й дивишся на сонце й воно вже веде тебе всю днину за собою. І як то не соромно лю-

дині, що в неї голова, а не гарбуз, на карку, давати вести себе в такий цікавий час на шнурочку. Робити, що влізе в руки, замісць, щоб вишукувати собі працю під сили або й над силу. Тепер такий час настав, що, як тільки хочеш, нічого не буде тобі понад силу. Все зможеш подоліти, все переборешь. І чим більш ризиковне діло, тим сильніщу користь із нього матимеш! Але як хто задумав заплісніти, на це нема для нього ради.

— А я вам кажу, пане доктор, — звертається Токар до Сапруна, — що ви не розумієтеся нічого на господарці. Ви самі купуєте у мене пшеницю й платите, бог зна, які ціни, і самі того не бачите, що ви робите! Ви того не розумієте, що сьогодня, щоб тільки було що продати, то прийдуть і заберуть, і не треба нічим клопотатися.

— Вибачайте, пане Токар! Як би то казав мені таке який лежень, я не подивувався б йому. А скажіть мені, чому ви не вдоволяєтеся тим, що приносить вам ваше поле, тільки купуєте й перепродуєте в-одно коні? Не заробляєте ви на них більше, як на всій своїй господарці?

Токар усміхнувся.

— Бо то, бачите, пане доктор, я вже слабий чоловік. Не можу робити коло поля. Нехай уже инчі за мене згинаються на

ріллі. А я зароблю на себе тим, що куплю й продам якого коника. Ви це йно що недавно спрактикували, як то добре торгувати. А я вже старий коняр. Я вже змалку не міг пропустити ні одного ярмарку. Але давніщими роками було заробиш на тютюн та на чарку горівки, а тепер і на вино заробляєш і ще лишається.

— Не дармо то ви спряглися до одної спілки! — мовить Левко. — Дуже згармонізовані люди.

— А вже так якось дібралися, — усміхається Токар. — Але я таки не покидаюся свого. Хлоп нехай таки тримається землі. А ще тепер, коли пани та Жиди стали такі голодні. Правда, пане доктор?

Хотів доконче перемовити на свій бік Сапруна. Та цей не думав давати за програну. Для нього вся ця розмова була дуже невпору. Вона не тільки не підпомагала його замислів, але псувала їх, як не можна гірше. Як тепер виконати завзятий приступ на Заячківського?

Цей дурень Токар! Їхали сюди — Сапрун пояснював йому всі користи від нових підприємств. Здавалось йому, що переконав цього мужика. Думав навіть, що зможуть оба вкупі вдарити на Павла. А то от, що то мужик! Забалакав про землю й пропало все! І як йому вибєш з голови, що йому вбилося

в ту лепету клином. Пшениця йому очі заступила. Брав колись за корець десять корон, а тепер дають йому тисяч, а схоче, то й дві і три тисячі заплатять, бо з голоду загибають, і це його вже засліпило! „Місто голодне!“... І як з таким туманом було йому вязатися? Не краще йому було самому їхати? Був би побалакав із Заячківським на розум. А тепер цей бовдур навіяв стільки сантиментів своєю балачкою, що, справді, не знати, як тут до розуму промовляти!

Він порушився злісно в кріслі й почав сипати словами:

— Місто, місто голодне! Ви бачите тільки місто. А я ж показував вам, яке село голодне на всяку крамщину! Того ви не хочете бачити? Та й що тут порівнювати! Місто безперечно голодне! Але на добру справу скільки кому треба пшениці — дістане. Скільки молока треба—дістане. Що ж іще? Картоплі досита! Не бійтеся — не вигинемо з голоду. Нагодуємося!

А що ви зробите? Яку раду дасть собі село? Того не бачите, які всі крамниці порожні? Як у них нічого нема? А нехай зявиться хоч яке дрантячко, не розбивається за ним ваше сите село? Не платить на безголовя божевільних цін?

Та й що ви заробляєте на голоді міста? Платите дорого робітника, горюєте ввесь божий рік, а того вашого зарібку, як кіт на-

плакав. А місто сюди-туди повештається й не тільки нагодує себе тим заробітком, що злупить із вас, але ще й купило б вас!

— Правду пан доктор кажуть. То було платиш ґрейцарями, то Єврей обзирає кожний, чи не старий. А тепер, як розкриє гаман, то так, як сміття, в нього самих соток. Або навіть без гаманця скидає їх у кишеню, чисто, як сміття! То правда, пане доктор, що таких зарібків, як їх тепер має всякий купець, не було й ледви чи буде!

— Що не було, то не було! Але що будуть ще кращі, то я вас запевняю. То вже такий час настав. І хто не використає його, той останній дурень! Та й ще про одно не забувайте, пане Токар! Тих міст у нас, та й голодних людей у містах, хоч би й усі вони голодували, не багато. А вся наша сила — це села! Хто візьметься за те, щоб заспокоїти голод села, той страшний голод на крамщину, — той не буде каятися, що змарнував догідну хвилю.

Села і села і села! Оце наша сила! Оце поле до попису! Тільки не працювати на селі, але працювати для села! Не в землі ритися, але користуватися тим, що випорпають із землі ті, хто чого инчого зробити не всилі! От, де для нас праця, для мене, для тебе... для таких, як ми!

Звернувся з останніми словами просто до

Заячківського. Прошибав його поглядом своїх очей. Хотів силою своїх вимовних слів рушити цю людину, що так недавно ще підпадала вповні під його вплив, а тепер уже визволилася зпід нього. Заставляв на неї нові сіти, але почував усю слабосильність їх з огляду на тверду волю Заячківського, що пішов так рішучо на инчий шлях.

— Та й не тільки торгівля, — мовить далі, коли не було ні з чиєї сторони відгуку на його слова, — не тільки достава крамщини! Перед нами розкривається нове поле до праці: промисел! Як не захопимо його ще за війни і зараз по війні в свої руки, програємо багато! Правда, всього промислу ми не захопимо, не випустять його із рук ті, хто його тримає. Але ми можемо при всякій допомозі використати тепер зріст антісемітизму, й старатися бодай тут то там встромити свої руки коли не всюди, то хоч у такі промислові підприємства, які нам під силу.

В народа грошей безліку. От, дістати б ті гроші на промислові ціли! Це завдання гідне й найважчих зусиль.

Промисел і велика торговля! — наші гасла. Торговельні спілки, торгові централі, посередництво між Україною й Европою.

Від останніх слів Сапруна загоріли в Левка очі. Затронуто напружену струну його душі й вона застогнала:

— Мені аж дивно, як можна витрачувати стільки слів на обговорювання питання про торговлю, і майже не звертати уваги на промисел. Я вирішив одно: щоб мав запродати себе, мушу мати свою фабрику!

— Та... фабрику... Легко то сказати...

Сапрун звітрив противника і поставився до нього з легковаженням, на яке цей молодик заслугував. „Фабрику!“... То не штука хотіти! Коли б самим хотінням можна її здвигнути.

Левко відчув глибоко зміст і тон слів Сапруна. І в одну мить скипів усім болем своєї закріпощеної душі.

— Я розумію вас, пане доктор! Легко сказати — правда? Але, питаєте, де гроші? Я знаю, знаю! Легко то вам насміхатися над инчими, коли ви за той час, як ми кладемо свої голови, набиваєте свої кишені.

Сапрун усміхнувся цинічною своєю усмішкою:

— Ви ще не поклали своєї голови.

— Але ви кишені понабивали!

— То ще питання. У мене кишені бездонні.

— Прийде ще час, що ми станемо розраховуватися.

— Ви зо мною? А що ж ми собі завинили? Я бодай не є супроти вас у ніякому борзі.

— Ви в борзі передо мною і перед такими,

як я! Ми за вас груди свої наставляємо, а ви за нашими плечима поростаєте в пірря.

— Ви соціяліст! Дивне — військовий старшина...

— Я не соціяліст! Я маю такі самі амбіції й стремління, як і ви! Тільки я не маю вашого щастя.

— Ага... Ну, колись і до вас воно усміхнеться!

— Мусить! Я хочу цього і мушу дійти до здійснення своїх бажань! Не вдовольнюся менчим, як фабрикою чорнила й олівців.

— Незгірше діло! Що ж? Щасти, боже!

І рівночасно звернувся тим самим тоном до Токаря:

— Підемо побалакати з людьми!

Заячківський стрівожився:

— Чого? — питається.

— От, так... Може б зачали балачку про парцеляцію.

— Кого ж ви знайдете на селі? Всі в полі...

— Та я так. Може до священика підемо.

Годі було противитися. Вставали від стола й виходили з хати.

*

Сиділи у пароха на ґанку. Перед ними простиралися розлогі поля. Вони любува-

лися цею картиною, не добачуючи в ній здалека тієї мізерії збіжжя, що ледви добувалося із землі і зараз таки жовкло.

Широкі лани спілого збіжжя сумували. Стояли самітно. Не було на них ні душі живої.

Найбільш відчував цю німу мовчанку ланів парох. Його око привикло за всі ті роки, що їх прожив у Стінці, бачити під цю пору як раз найбільший рух на двірських ланах. Увихалися женці, лунали пісні, появлялися полукіпки. Ще не звикло око до цього вигляду, як уже рівночасно й плуги землю крають і до полукіпків підїздять вози та звозять їх до стирти.

А в цьому році один день тільки проявилося життя на шматку лану і в ту ж мить завмерло. Косарі, як на сміх, покрутилися, ще й не розмахнулися, як слід, і вже їх більш не бачив. Стоять шнурочки покосів, немов призабуті. Покинули їх люди й пішли. Даремно око пароха виглядає їх кожного ранку. Нема й нема. І хоч уже знав, що не буде їх скоро, все ж таки що дня, як вранці йшов до церкви, кидав цікавим оком на лан: „а може...“

„Нема“, — була мовчазна відповідь.

Думав, що прийде Заячківський на пораду до нього. Знав, що поради не може дати йому ніякої. Що посіяв, те й жни! —

сказав би йому. Та краще, що не приходив. Не було необхідне робити собі нового ворога.

Аж ось сьогодня прийшов. І не тільки він, але й Сапрун і Токар — три власники цієї землі. Ще й брат Заячківського. Сидять у садку, та балакають про погоду. Смішні люди. Мають тягар на душі і ховаються з ним. Він не любив таких ситуацій. Відчував великe напруження в них і денервувався. Був отверта людина, відносився до людей щиро, але й такої ж щирости й отвертости жадав від усіх. У кого їх не було, з тим не було в нього бесіди.

Вся їх розмова не цікавила його. Відповідав на запити, вкидав тут і там у розмову своє слово, але здебільшого мовчав і усміхався.

Нараз стали бесідники звертатися до нього з запитами, яких не міг збувати ні цим ні тим.

Як мається діло з парцеляцією? Чи люди вже закинули цю думку? Як спершу спалахнули були на поклик „купуйте!“, так тепер ніхто й не навідується!

— А панове хотіли б парцелювати? — питається Сапруна.

— А хіба ж ми на що купували? — дивується Сапрун. — У мене наприклад і думки не було ніколи инакшої.

— Справді? — питається здивований па-

рох. — Я мав зовсім инакше враження. Бачу, господарюєте, будуєтеся. Дідичі! Не був би вже й подумав, що тільки парцелянти.

Усміхався добродушно. Не можна було розібратися: по правді так думає, чи насміхається?

— Як ви, отче Лобода, могли припустити собі до голови таку нісенітницю, щоб я, доктор Сапрун, міг ходити за плугом!

На лиці Лободи то заблисла усмішка, то сховалася. То заграла, то щезла. Нарешті лице вкрилося усмішкою, зпоза якої добувалися уривані слова.

— Я то й думав, пане доктор, що це неможливе! Але раз купили маєток і не парцелюєте — починаю дивитися на вас инакше. Як на рільника, а не як на спекулянта.

— Я ані одно, ані друге.

— Правда, що ви на хлібороба не подобаєте, — мовить Лобода, усміхаючися.

— На хлібоззіда скорше! — вкинув Левко.

— Не треба вже шукати більших дармоїдів, як наші панове старшини! — відгризається Сапрун.

— Це правда, — мовить Левко. — Їмо дармо, ще й доплачують нам. Але й не маємо претенсій на назву хліборобів. От, пан Токар, то розумію: хлібороб.

— Я вже давно не роблю хліба! — мовить

згорда Токар. — Є в мене такі чорнороби, що роблять коло мого хліба. А я вже відпочиваю.

— Що кому до лиця! — усміхається Лобода.

Розмова почала знов ставати нецікава. Останні слова Токаря були для Лободи дуже несмачні. Та він не відповів на них так, як заслугував на це чванькуватий мужик-дукар. Не хотів потоптати свого обовязку господаря і тому не міг бути нечемний для гостя.

Після хвилевої мовчанки, яку спричинив Токар своєю заявою, Лобода мовить:

— Може панове позволите малин? Просто з кущів.

— Дуже радо! — крикнув Левко. — Де?

Лобода вказав йому кущі малин. Але крім Левка ніхто не рушився.

— Що ж буде, отче? — питається Сапрун нетерпеливо.

— Ніби з чим? — дивується Лобода. Вигляд його лиця був такий, немов би то він нічого не розумів, чого хочуть від нього.

— З нашою парцеляцією?

— Вже надокучило вам дідичувати?

— Ні, отче Лобода, я прийшов на поважну розмову, а ви берете мене на смішки.

— Боже борони! Ви ж мій дідич, колятор — і я мав би брати вас на сміх? А ну ж донька віддасться за попа і ви не схочете

дати зятеві презенти на парохію по моїй смерти. Дідич — велике слово!

Лобода не міг і не старався ні на хвилину зігнати свобідну усмішку із свого лиця.

— Жарт на бік! Я поважно питаюся вас, чи не схотіли б помогти нам?

— Яку ж то поміч бажали б панове дідичі мати від мене?

— Отче, чого ви смієтеся з нас? Які ми вам дідичі? Купили маєток — тепер хочемо розпарцелювати між селян. Поможіть нам!

Мовчанка.

— Поможете?

Усмішка на лиці Лободи є одинокою відповіддю. Дуже неясна й неозначена.

— Розуміється, всяка праця мусить винагороджуватися. Нема нічого даром! — захочує Сапрун свого співбесідника. — Ну, що ж ви на мою пропозицію?

— Важко буде, — промовив Лобода поважно.

Його слова були великою несподіванкою для Сапруна. Він поквапився зараз кинути запит:

— Чому?

— Чому?.. Бо нема купців.

— Люди ж хотіли купувати.

— Хотіли, але тепер, бачу, відхотілося їм.

— Ні. Не кажіть цього. Ви жартуєте.

— Зовсім ні!

— Чому ж? Чому?..

— Як вам то сказати: чому? Не хочуть, та й тільки всього.

— То й обійдеться! — вкинув грубо Токар. — Будемо самі, як каже Москаль, „паха́ти“ землю.

— Не будемо, пане Токар! Не на це ми купували, щоб ритися в землі! Мусимо продати! Мені треба грошей до инчих інтересів.

— Ви під щасливою зорею прийшли на світ, пане доктор. Я ще не бачив вас, щоб не мали якого інтересу! Спитай кого на сміх: що тепер робить доктор Сапрун? — зараз почуєш про ваш новий великий інтерес.

— Не бачите, отче, як пан доктор полисів від інтересів? — мовить Токар. — Скажіть, пане доктор, скільки вам років?

— Рік більше, як торік! — сказав за Сапруна Лобода.

— То правда! — засміявся Токар.

— Ей, лишіть дурниці! — нетерпеливиться Сапрун. — Мені не до жартів. Мізок мені сохне в голові, а вони граються пустими словами! Скажіть, чому не хочуть люди купувати?

— Сказати вам? — питається Лобода. — Я вам скажу: надіються, що й так дістануть землю.

— Я не розумію.

— А я розумію.

— Скажіть, прошу вас, отче, — мовить Сапрун, — чого наш народ такий підлий! Як тут, у цьому дворі сидів дідич, то двері в нього не запиралися від усяких ваших парохіян. Кланялися, просили, чи не зробили б ласку, та не продали помірка? А може б парцелювали? А може б це, а може б те? І самі нічого не виходили і нам підбивали ціну. А від коли ми купили, й пес не гавкне. Ніхто не навідається, ніхто не то не купує, але й не запитається: чи не продали б? Скажіть мені, будь ласка, як собі це пояснити?

Лобода увесь цей час усміхався добродушно. Він спершу був призадумався над словами Сапруна і, здавалось, шукав відповіди. Але знайшов її, видно, дуже скоро, бо тільки усміхався і ждав, коли на нього прийде черга. Коли скінчив Сапрун, він мовить:

— Як воно не дивно вам, пане доктор, але воно не те саме, що колишній дідич і що ви! Ви знаєте, що таке був колись для села дідич? Це якась така містична сила, що тримала все село в своїх руках. Хоч ти, чоловіче, як не давайся йому, то він таки прибере тебе до рук. І це відчував усякий. Щось було таємничого в тому дворі, у всій цій атмосфері двору, щось, що так скажу, середньовічне. Люди наближалися до двору з великою... ну...

— Повагою — схочете сказати?

— Скажім не повагою, але все ж таки з якимсь непевним острахом. Коли хто мав до двора яке діло, ніколи не знав, з якого кінця підходити, щоб мати надію виграти. Так, пане Токар? Ви знаєте, як то було з вашим бароном!

— Правду отець кажуть.

— Одним словом була якась перегорода між двором і селом, яку не так легко можна було перескочити.

— Бачимо ми, що сталося з цими дворами за час війни! — мовить насмішливо Сапрун.

— А от, ви самі підходите до вияснення того питання, яке зачепили. Війна роздерла ту перегороду. Народ зачинає инакше дивитися на той двір, який був містерією для нього. Пани повтікали, люди могли поділитися тими таємничими скарбами і побачили, що то дуже не таке вже таємниче. Той двір, який так вибуяв був понад усе село, нараз зрівнявся з ним. Війна порівняла людей чи з хати чи з двору, роздерла занавісу, за якою заховувався цілі віки таємничий образ володаря всього села. Чи не так?

— Як козаки спалили нашому баронові двір, — мовить Токар, — то я тепер не міняв би своєї хати за його палати.

— Е!.. Ще би ви заміняли, пане Токар!

Не кажіть! Ще з самої цегли його румовища поклав би десять ваших хат.

— Таки правда!

— А сад, а парк, а господарські будинки, млини, гуральня, а землі... Таки то маєток.

— Великий маєток! Нема що казати.

— Ото ж бачите. То не в тому річ, що йому двір спалили. Але то, бачите, розвіявся той чар, який заслонював вам очі, і ви не могли ізза нього проглянути, що діється там, звідки йде така переможна сила на все село, на всі села, на ввесь наш край. А раз розвіявся той чар, стали проти себе — люди.

Там одиниця, сильна, багата, могутня, але тільки одна людина, а тут сотні тисяч людей: бідних, обдертих, винищених, але сильних у своєму обєднанні.

І коли стануть змагатися з собою: одиниця із сотнями тисяч — і не буде того, що було досі, не буде тої таємничости, по чийому боці буде перемога? Коли ті сотні тисяч людей побачуть, що та одиниця нічим не дужча від них, нічим не вища, як тільки своєю землею, якої вся міць у руках тих сотень тисяч, чи зможе та одиниця виграти у нерівній грі?

— Може й так, може й не так, — мовить Сапрун. — Але ж я кажу не про передвоєнні відносини, а про сьогорічні: заки ми купили,

було сяк, а як ми стали власниками маєтку, тепер уже инакше.

— Ех, які ви нетерпеливі, пане доктор! Я ввесь час підходжу до того питання, що ви поставили. А ви хотіли б, щоб вам так зараз відповісти. Не можна ж було зразу. Тепер я вам уже скажу: така сама ріжниця, яка є між дідичем зперед війни і тим самим, але в сьогодняшню пору, коли не ще більша, буде між тим старим сьогорічним дідичем і вами, новими дідичами.

— Хто з нас ліпший, хто гірший?

— Не про це йде питання, хто з вас гірший, хто ліпший! Діло в тому, хто мав у собі більше тих останків колишнього маєстату, тої маски таємничости. Правда, старий дідич її стратив, але все ж таки він пробував задержати бодай познаку колишньої своєї могутньости. Инча річ, чи йому це щастило. Одному більше, другому менче. Але ви, пане доктор, ніколи її не мали! Чи не так?

Токар усміхається вдоволений. Він почуває свою силу через повне обезсилення доктора. При всій своїй інтімности з докторами він в-одно таки мав ясний погляд на те, як далеко вони стоять від себе. Аж ось чує дивну бесіду. Починає притакувати Лободі головою із усієї сили. Всією потребою й насолодою своєї душі. Мовчки притакує й посміхається.

— Що ви хочете цим сказати? — питається подражнений Сапрун.

— Пане дідич, я перш усього не хочу вас ображати.

— Який я вам дідич!

— Але ж ви справедливий дідич, пане доктор!

— Ну, добре, добре...

— Ото ж, пане дідич, я хотів вам сказати, що, заки ви стали дідичем, ви були дуже поважаний пан доктор Сапрун. Тільки пан доктор Сапрун зробив ту одну необережність, що не усвідомив собі відразу, що хоче стати дідичем.

— Звідки ви це знаєте?

— Бо як би пан доктор Сапрун був знав, що хоче бути дідичем села Стінки, був би вдумувався заздалегідь у психіку майбутнього дідича села Стінки, був би розглянув свою майбутню соціяльну позицію і був би може старався не робити дечого такого, чого не зробив би ніколи старий дідич села Стінки.

— Я повинен би образитися після ваших слів, отче парох.

— Я застерігся, пане дідич, що я не хочу й не думаю навіть ображувати вас. І ви мусите приняти це до відому, коли маємо дискутувати теоретично.

— Добре, добре! Але до чого ж уся ця бесіда?

— Можемо її закінчити, коли вам немила.

Тепер вмішався в розмову Левко, що вернувся із кущів малин, підійшов до товариства і прислухувався вже довшу хвилю до розмови. Він каже:

— Навпаки. Прошу, продовжуймо цю прецікаву розмову. Може й я дечого навчуся. Я, бачите, хочу стати великим фабрикантом. А з ваших слів бачу, що ви могли б дати не одну добру пораду.

Лобода подивився на нього, прижмурив очі та став довго вдивлюватися в його лице. По хвилі, не відриваючи від його очей свого погляду, став в голос немов із собою розмовляти:

— Хочу і можу, бажаю і буду... це такі далекі від себе поняття, що на основі самого хотіння не можна ще нічого сказати. Вже певніще схоче бути той, хто може, ніж зможе той, хто хоче. Але й — хотіти... це теж певна цінність, якої не можна відкидати без застереження.

— Ви, отче парох, не маєте до мене довірря?

— Ах, то про вас бесіда?.. Не знаю вас, пане сотник, настільки, щоб висказуватися про вашу силу, енерґію, спроможність...

— А все ж таки ви дуже інтересна людина.

— Типовий сільський піп. Та все ж таки й я дякую вам за признання. Та ще й та-

того світового чоловіка, як воєнний пан сотник.

— Ні, отче, ви смієтеся з людей! Просто в очі!

— Крий мене, божа сила! Ані мені це в гадці. А зрештою — що ж мені лишається на світі, як з веселими людьми жартувати весело?

— Вертаймо до наших дідичів, отче парох!

— Не штука вам вертати, пане фабриканте! Пан з паном! А при чому тут я? Бідний сільський піп. Ображу дідичів, пропаде презента для мого зятя.

— Де, де!.. Ваша донька має ледви десять років.

— Буде ж колись мати й двадцять. Треба, бачите, думати про старість і про будуччину. От, як би пан доктор Сапрун був думав про це, що схоче колись стати дідичем, не був би він так популяризувався з тими ж таки селянами, які не можуть помістити собі сьогодня в голові: як, пан доктор — наш дідич? Адже ж дідич — то було в них щось такого таємничого! А пана доктора вони так добре знають! Їздили з паном доктором на одному возі, ночували вкупі в жидівських коршмах, їли з одної миски. Як треба було підпомогти пхати віз, пан доктор разом із ними наставлював свої плечі, щоб віз потрутити...

— Ви мене за це докоряєте! — обрушується Сапрун.

— Ані мені це в думці. Тільки не дивуйтеся, пане доктор, що селяне не хочуть признати вас своїм паном. Ви ж їх товариш! Ваш же предок не стояв над їх дідами з канчуком! Пане доктор! То є щось, що мусить тримати людей у певній віддалі, коли та віддаль має бути задержана!

— Я демократ!

— На словах.

— На ділі!

— Ну, пане демократе! Коли ви на ділі демократ, то ходіть до нас, ставайте за плугом, або коло машинового плуга. Нехай люди бачуть вас при роботі з собою. Платіть людям за їх роботу стільки ж, скільки й собі ви берете. Порівняйтеся. Станьте в одному колі з демосом, а тоді самі ваші діла засвідчать про ваш демократизм.

Але ви хотіли б в імя демократизму дістати ту маґічну силу, яку мав колишній пан життя і смерти над своїм крепаком. Щось тут мені не сходиться.

— Хіба ж старий дідич ходив за плугом? — питається цинічно Сапрун.

— А хіба ж ви чули, щоб коли який дідич признавав себе демократом? То був пан!... Аристократ! З канчуком! З нагайкою. За плугом не ходив, але їздив конем по полях.

То чулася його сила, його рука, око... Без того то не піде, пане доктор!

А ви, не знаю, вибачайте за сміливість: чи знайомі із спортом їзди верхом?

Левко усміхнувся.

— Ні?... Трудно. То треба або працювати з хлопом, або стояти вище від нього бодай на висоту коня...

— Ха, ха, ха! — реготався Левко.

— Ви хотіли б вдоволитися тим, щоб ту земельку добре продати?... Га — та й це ідея! Але не дивуйтеся, коли вас люди добре розуміють. А знаючи вас наскрізь, кажуть: якось то буде! Земля чи сяк, чи так — буде наша!

Заячківський слухав останніх слів з великим зацікавленням. Йому здавалося, що розгадав уже ту загадку, яка заскочила його перед скількома днями. Чи не панотець помагає людям торгуватися за третій сніп? Нема в нього на це найменчого доказу, але він чогось майже певен тепер у тому після знаменних слів про рівність платні, то що.

І в одну мить похололо в нього на душі. Побачив, що боротьба буде нерівна. Коли за селом стоїть парох — то проти них усіх він сам один. І як той Левко міг попсувати йому так усе діло. Тепер уже, ледви, чи можна буде направити.

Дивна сполука вражінь і думок привела

й Лободу на цю тему. Він питається Заячківського:

— Що ж то, пане доктор, урвали жнива? Ще зелене жито?

— Ви хіба не знаєте, отче парох, яка цьому причина?

— Чував щось. Та не знаю докладно. Ви щось погодилися були з людьми, потім стали перегоджуватися... Не знаю про це ближче.

— То переходить усяке поняття!— мовить Левко. — Давай їм третій сніп. І брат дав. А тепер вони не підуть инакше, як за половину!

Заячківський похнюпив голову. От, і виявилося все, що хотів заховати. Яка страшна необережність! Чому він не перебалакав із Левком. От, і проговорився.

— Що? Ти дав третій сніп? — дивується Сапрун.

Мовчанка.

— Кажи! Це правда?

— Правда, — мовить за нього Левко.

— Ото, зарізав себе й нас! — сплеснув у долоні Сапрун. — А хто ж тобі після цього схоче купувати поле, коли воно й так уже громадське! От і маєш господарку! Якого то біса було пхатися на село! Пропало все діло!

— Позвольте, панове дідичі, що я вмішаюся, — мовить парох. — Це не моє діло, але

коли вже зачіпили за цю тему, то й я вискажу свій погляд. Пан доктор Заячківський більш послідовний, — ніж ви, пане доктор Сапрун.

— Не бачу тієї послідовности.

— Це — послідовність з конечности, отче парох, — оправдується Заячківський.

— Хіба, що так! А то я инакше про вас думав. Такі то ви всі соціялісти?

— Хто — соціялісти? Ми?... — обурюється Сапрун.

— Ну, ви, пане доктор, може ні, але пан доктор Заячківський.

— Він — соціяліст?.. Але ж то ви людей добре знаєте!

— А все ж таки я вірю своїм ухам — то раз! А те, що чую, вмію, так мені бодай здається, що вмію оцінювати — це вам друге! Я був свято переконаний, що пан доктор Заячківський — соціяліст. Ділив у промовах панські лани — правда, чужі. Давав людям третій сніп — теж із чужих ланів. Я був певен, що він переводить у діло свої слова. Та й люди, здається мені, так його розуміли.

— Ха, ха, ха! Ото тебе вгатили! — регочеться Сапрун. — От, тобі соціяліст! Та ж він такий чистокровний, расовий шляхтич! Та ж це типовий февдал, навіть не буржуа! Доктор Павло Заячківський соціяліст! Ні, це велика помилка.

— Ага! Розумію! — дивується Лобода. — Так це була велика помилка все те, що проголошував нам з ентузіязмом на велитенських вічах пан доктор Павло Заячківський!.. Розумію... Аж тепер розумію!..

— Ні, отче, ви не розумієте, — бороніться Заячківський.

— Я таки розумію... Але чи зрозуміють це наші селяне?

Токар кидав трівожно очима то на Лободу то на обох докторів. Він чув усілякі розмови панів. Чув навіть, як пани лаялися перед селянами. Але цієї розмови він не міг розжувати. Не знав, де правда, а де насміх, не міг збагнути, чого надіятися йому від висліду цієї розмови: щасливої розвязки заплутаних справ, чи великого нещастя.

І слухав усього уважно, і, бачилось йому, розумів кожне слово, а от, нарешті, затерлися поодинокі враження й виринає перед ним якийсь загадковий неясний йому образ.

— А все ж таки це вершок нахабства жадати другого, а навіть третього снопа!

— Я сам пішов би косити за другий сніп! — мовить Токар, — хоч у себе ніколи не кошу.

— На це ж ви й дідич, пане Токар! — усміхається до нього Лобода.

VIII.

Приятелі ходили поденервовані по кімнаті. Дожидалися Токаря. Післали його на село, щоб розвідав, як і що. Він ближче підійде до людей, лекше порозуміються. У Сапруна було багато надій на те, що Токареві пощастить зломити упір селян.

Довго не приходив.

Заячківський не сподівався нічого доброго з того його ходу. Що йому скажуть? Не куплять, робити не будуть. Коли б ще чого гіршого не нагородили. В селі кипіло. Про це вже знав. Відгрожувалися. Не з такими справлялись і з ним дадуть собі раду. Краще було не посилати Токаря. Але чи ж міг спинити? Взагалі ставилися до нього з повним недовіррям. Бачив із кожного слова Сапрунового, що дуже розійшлися.

Було йому байдуже. Дійшов до такого, що починав не зважати ні на що. Що старався досі затаїти, зберегти, як свою таємницю, мусіло тепер дійти до відома всіх спільників. Він став над берегом руїни і почав уже хилитися в пропасть. Ніхто йому помічної руки не подасть, ніхто не зарятує. Піде коміть головою.

Ну й піде. Чи скорше, чи пізніще ждало його це. Був неоглядний, тепер має спокутувати свою необережність. До чого може докотитися? Нехай аж до того, звідки зачинав, із чим починав добиватися маєтку. Нехай усе стратить! Потратили ж люди більше. Все майно потратили, навіть життя. Він поки що може стратити свої надбання. Ну і всі свої надії...

Аж дивувався сам собі, який він спокійний. Як холодно може роздумувати про свій упадок. Дуже це страшне, але тільки до того менту, коли примиришся із своїм лихом. Що ж більше? Не маю й не матиму нічого! Гаразд. Коли вже так, то нехай хутчій наближається катастрофа.

Припадком кинув оком у дзеркало. І злякався сам себе. Такий чужий вираз лиця був у нього, такий спокійний і рішучий, такий ледяний. Усміхнувся — хотів оживити лице, віднайти в собі колишнього себе. І в ту ж мить залишив цю спробу: усмішка вийшла пісна, зболіла.

Підійшов до Сапруна, питається:

— Що ж ти так задумався?

— Журюся.

— Який хосен тобі з того, що будеш журитися?

— Не можу ж радіти.

— Смішний ти. Хіба ж немає нічого посереднього?

Сапрун дивився на нього допитливо.

— Між радістю і журбою є ще спокійна рівновага, — мовить Заячківський.

— Не вже ж ти аж так глибоко упав?

— Як це розуміти?

— У мене прийде спокій і рівновага тоді, коли вже ні радіти, ні журитися не зможу. Коли перестану жити, творити, розвиватися. Коли не зможу вже хотіти, не схочу стреміти, перестану змагатися. Коли не могтиму падати й зриватися, — одним словом, не зможу вже відроджуватися. Ось, тоді настане в моїй душі спокійна рівновага. Це найстрашніща загроза для мойого розвитку. Її мушу найбільш старанно оберігатися. А ти вже піддаєшся цьому вістунові смерти? Не хочу вірити тобі. Це хвилевий песимізм. Тому й жалувати тебе не буду. Краще вилаяв би тебе, може б ти стямився!

Заячківський мовчав і роздумував над словами товариша.

— Подумай тільки: яке щастя усміхається до нас, розуміється, коли зможемо викресати із себе стільки енерґії, щоб продати Стінку. Напихається мені в руки новий маєток — половину дешевший і вдвоє стільки корисний: стільки ж морґів, що й тут і з того половина ліса. Я вже їздив із директором будівляної експозитури. Казав мені, що дістав дозвіл закупити матеріял на місці, на-

віть на пні. Дістане відділ полонених для лісових робіт, вирубає й оброблюватиме сам цей матеріял. Оглянув ліс і сказав, що дуже пригожий. Ти розумієш, що це значить?

І не дорого обійдеться нам. Думаю за сто тисяч куплю пана директора і він зробить з нами контракт, заки ще купимо село. Розуміється умовний: купимо — впишемо дату і контракт важний; не купимо, порвемо на шматки і спокій душі. Просто ідеальні вигляди.

Кажу тобі: як би ми випустили з рук цей інтерес, я не пережалував би до смерти. А як би з твоєї вини, то або сам стріляй собі в лоб, або я тебе виручу.

— Пуста твоя бесіда! — бороніться Заячківський. — Ти мене не обвинувачуй. Я тут ні при чому. Ти краще пробуй сам справитися з ділом.

— Ти думаєш, що я такий уже крайній дурень? Не їздив уже до Львова?

— Ну?

— Як раз тому мусів приїхати до тебе. Казали, що не можуть анґажуватися так сильно для одних і тих же людей. Що ті ідіоти розуміються на інтересах! Для них усе одно: поле, піски, каміння. Вони числять іще на морґи і рахують, скільки хто має довгу.

Тумани! Вони не мають до нас довірря.

За багато, кажуть, кусаємо, не зможемо стравити. Яка запорука, що експозитура купить ліс? Подумай собі! Як ти такому туманові виясниш, що це вже твоя річ подбати про це?

Його річ — скільки поля й ліса і яка ціна? Чи є покриття? А він хоче мене контролювати, чи я вмію сіяти, чи я знаю, що таке пшениця, жито, будівляний матеріял, чи... ей, мало тобі ще того!

Виходить, що як не продамо Стінки, й як ці тупоумці не переконаються, що ми сплачуємо довги, нового кредиту не дістанемо. Вони, кажуть, і так перевищили свої повновласти. Це страшна морока з такими дрібничковими людьми забалакати про діла.

— Чого ти такий непосидющий? — питається з жалем Заячківський. — Ну, купили маєток — працюймо на ньому. Не йде з продажем, берімся до господарки. Мусимо переждати якийсь час, доки не порушимося з мертвої точки.

— Ти, бачу, теж чи не стуманів тут до чиста! Як можна думати, що, риючися в землі, ти зможеш розвиватися. Я не розумію тебе! Чого я ще обдурюю себе, що з тобою можна дійти до ладу?

Він виняв портфель і добув з нього папір, зложений у двоє.

— Читай.

Заячківський перелетів папір очима і став реготатися.

— Чого ж ти смієшся, божевільний?

— Ти продав триста ваґонів ґіпсу?

Вибухнув наново сміхом.

— Чекай, — мовить отямлюючися, — може я не добре зрозумів? Дай, я ще раз прочитаю. Ні — не помиляюся. Що ж ти зробив, чоловіче? Де ж ти маєш той ґіпс?

— В своїм ґіпсаку.

— А де ж той ґіпсак?

— Хіба ж ти забув, що ми купили до спілки ґіпсак?

— Ґіпсак? Але ж ми купили чверть морґа поля, на якому стояв колись ґіпсак, і з якого сліду тепер нема! Ти називаєш це ґіпсаком?

— За місяць буде там ґіпсак, чи ні? Як думаєш?

— Ну, нехай би! А де ж ґіпс? Ти продав уже триста ваґонів ґіпсу, не маючи ще ґіпсака, не маючи матеріялу на нього, не маючи льокомобілі, вугілля! То ти зовсім збожеволів.

Сапрун не перебивав потоку слів товариша. Мовчав і усміхався. Коли Заячківський скінчив, він почав викладати йому свій погляд:

— Не маючи запевненого збуту ґіпсу, не маю потреби заганятися в будову ґіпсака.

Коли ж я списав контракт на доставу триста ваґонів і забезпечив собі цілорічний збут ґіпсу, я купив льокомобілю. Вже їде. Чуєш? Скочив до Ланчина і закупив будівляний матеріял. Теж уже їде. Завтра буде у нас на станції. І теслі теж у дорозі. Розумієш? За тиждень будинок буде під дахом. Завтра висилаю підводи по черепицю до Коломиї.

Ти бачиш тепер, як я роблю інтерес? Вугілля замовлене, все наладжене. За місяць відійде перший ваґон ґіпсу. Навіть паперові торби задатковані. Ти знаєш? Не можна було купити инчих, як тільки паперові, по короні штука.

— А все ж таки я подивляю твою відвагу.

— Яку? Що я будую ґіпсак, маючи забезпечений відбір ґіпсу? Ти думаєш, що це даром мені обійшлося? Двадцять тисяч хабаря мусів дати. І знаєш, хто взяв?

Кинув назвище.

— Невже ж? — здивувався Заячківський.

— Був би ти коли подумав? Взяв і не зацокався. Але ж я не граюся в піжмурки! Нащо мені ґіпсака, як нема що робити з ґіпсом?

— І на чий же це рахунок?

— На мій, твій, усієї нашої спілки. Всі вже знають і руки затирають на радощах. Тільки ти тут плісніеш!

— Скажи мені одно: з яким ти лицем

міг продавати ґіпс, не маючи ґіпсака? А як би так схотіли побачити пробку?

— Хто? Наші урядовці? За багато глуздів ти хотів би в них дошукуватися...

Заячківський не міг примиритися із цим.

— Мені ця історія не міститься в голові.

— А я тобі кажу, що в нас усі важніщі інтереси як раз так залагоджуються. Купують, платять згори, і на ті гроші будується фабрика. Потім продовжується речинець достави і т. д.

— Все ж таки це завелика відвага!

— Не більша, як кидати в-осени зерно в землю з тою надією, що нарік у літі відбереться його ще й з прибутком. А роблять же ж це міліони людей. І ти хочеш пускатися на таке. О, бачиш!

Заячківський не перечив. Він іще раз переглянув контракт. Розпитав про ціну дерева, льокомобілі, про приблизні кошти будови ґіпсака і в одну мить зрозумів, який великий інтерес наростає їх спілці. Уже ніраз не противився. Похитав головою й сказав:

— Що ж?.. Роби, як знаєш!

— Ні! Мені цього мало. Ставай помагати мені! Я сам не розірвуся. І часу не маю і грошей не стає. Мусиш помогти мені увільнити гроші з цього заклятого села. Скажи мені, що ми тут маємо? Ні ліса, ні гуральні

— і навіть парцеляція не йде! Треба зробити все можливе, щоб знайти охочих до купна. Не з цього села, то з сусідніх. А мусять знайтися!

І в ту ж мить, пригадуючи собі, мовить із запалом:

— Ага, знаєш, ще один інтерес.

Почав оповідати товаришеві, як то той сам директор експозитури піддав йому плян вибудувати на їх полі цегольню, більшу від тої жидівської, під умовою, що держава буде користуватися нею десять років, а після того перейде цегольня на їх власність.

Розуміється, не було в них двох думок що до того, що інтерес знаменитий — одно тільки: десять років не рентується. Але яка це вартна річ, така цегольня. Зрештою, маючи право власности на неї хоч би й за десять років, можуть продати її й сьогодня...

Обдумували, як би то по змозі найкраще підійти до цього діла, щоб, можливо, найскорше сфінансувати його. Снували рожеві пляни на недалеку вже будуччину.

*

У Тимофія сходилися господарі. Вони заходили до нього що-вечора побалакати та поміркувати про те, що їх боліло. Знали, що

не сьогодня, то завтра, то післязавтра зайде до них і молодий дідич. Порішили поставити йому на цей раз дуже тверді умови: другий сніп. Инакше не підуть на роботу.

Заходив до них Левко. Брали його на смішки. Ані в гадці не покладали собі, щоб із ним робити, яку б то не було, угоду. Дуже їх образив. Допік до живого. Доктор не такий. Він прийшов був до них, побалакав, як з людьми, погодилися. А цей молодик наварив каші. Що він знає, яка то тепер може бути бесіда між господарями і паном? Та й ще не любили його за його військову певність себе. То тобі, паничу, не окопи, де ти приказуєш, а не послухай, то й розстріляти тобі не тяжко. Та й там уже не дуже то рахуються з такими панами. І там, на фронті, він смирніщий, ніж тут захотів бути.

Найбільш проти нього виступали ті, що повинні були стояти тепер в окопах; вони прийшли на відпустку, передяглися в полотнянки і вже не знати по них, що вони вояки. Але одного не могли позбутися — того страху, що ось то їх можуть несподівано застукати жандарми, або може зявитися в селі відділ війська, оточить в ночі село і всіх їх повиловлює.

А ось, заки ще прийде на них така кара, приїхав старшина в їх село і починає старшувати над ними. Чим певніще він пово-

дився супроти них, тим більший обхоплював їх страх, і гірша злість їх брала. Зміркували із його слів, що знає вже про дезертирів. А що, як не погодяться і він схоче їх відставити на фронт? Ех, заки до того прийде, може йому ще дуже куцо обійтися. Нехай їх тільки не доводить до краю. А то ледви, чи вийде звідси.

Все, як він зявлявся, почувалося в одну мить якесь напруження в хаті. Ішли шепоти, на лиця присутніх виступали зїдливі усміхи. Дехто більш полохливий виходив зараз із хати. Левко пробував зачинати розмову: вона рвалася. Не оглянувся, як остававсь із Тимофієм та й ще двома-трьома господарями.

На його запити: „що буде?“ — чулися відповіди:

— А що ж я? Ніколи не робив у дворі і тепер не піду! — мовить Тимофій. — Я тут ні при чому. Коли б мені сил стало своє зібрати. От, натрудився чоловік, намозолився, а тепер хиляйся та й збірай по колосочку. Може хоч насіння вернеться. А яка то тяжка праця! Скільки то часу йде, щоб повизбирувати ту мізерію.

То, було зайдеш з косою — гей, гей! Покоси ж то кладеш, покоси! Аж серце радується. Глянеш увечері на свою працю та й на радощах забудеш, що й спина болить! А тепер що? Махаєш косою, неначе бучком

у повітрі та й ні перед тобою, ні за тобою! Та й удвоє стільки часу треба, щоб те все привести до якогось ладу...

Ой, не буду я, паничу, працювати на других. От, коли б мені хто поміг, може б упорався із своєю мізерією при божій та людській допомозі.

Тут уже бачив Левко, що пуста його бесіда до тих, що остались у хаті. Якийсь старий дідок і собі докидає:

— А хіба ж то мені вже мої роки дозволять косою вимахувати? Старому дідові коли б подав хто мищину молока на піч, то ще би з нею упорався. А коси то таки вже не двигну.

Він смішний був із своєю бесідою. Сивий, поморщений на лиці, пригорблений, ледви суває ногами за собою. А береться балакати про кісьбу. Хіба ж то до нього приходять! Чого він взагалі тиче свого носа в таке діло?

Але обзирається по хаті — пусте! Ще двоє старих і більш нікого. Чого ж йому тут довше сидіти. Та ось чує:

— То, паночку, було вам до тих балакати, що були тут перше. То вам косарі! А ми що? Старики, дідугани... Хіба ми вам до чого здатні? Уху, уху...

Старий закашлявся і всім стало ніяково.

Левко мовить:

— Та то таки правда, що сьогодня ні до

чого не добалакаємося. Може б ви, Тимофію, порозумілися з людьми. Час минає.

— А що ж я, паничу? Прийдіть завтра. Будуть люди у мене. Знаєте, як то народ до каси сходиться що-вечора. Прийдіть. Може собі побалакаєте.

А на другий вечір така сама бесіда. Спершу смішки, потім, коли доходило до поважної розмови, викрути, мудрішки, а то, дивися, людей уже нема. Остається Тимофій і дві-три жінки, або кількох старих дідів.

Левко вже побачив, що у людей змова. Та він не тратив іще надії, що зможе таки переломити упір. Хотів піти до старости на пораду, але роздумав. Йому самому незабаром скінчиться відпустка і він не думає вертатися на фронт. Не треба звертати на себе уваги. Може, думає, і без того залагодиться цей спір.

А тимчасом дні минали. Жито почало вже ставати небезпечне. Тут уже й пшениця доходить, а жито не кошене. Ще день два й стане сипатися. А нехай піде дощ, зросте на пні. Уже хотів заявити братові, що не вторкається в це діло — нехай сам дає собі раду. Бачив, що Павло й так уже не числить на його допомогу. Не розумів тільки, чому не рішається робити сяк або так. Аж ось і приїхали спільники. Левко відітхнув. Знав, що тепер спаде з його плечей важкий тягар

посередника. А то досить його надавився. Не думав він, що то з селянами так тяжко добалакатися до пуття. О, твердий народ!

Сьогодня вже не вибірався до Тимофія. Знав, що піде туди Токар — не хотів йому псувати діла. Нехай він поведе справу. Ближчий же він до них, ніж Левко, Павло, ніж усякий інтеліґент.

Уже почали сходитися господарі, як відчинилися гостро двері й увійшов у хату Токар. Переступив поріг і, не скидаючи капелюха з голови, крикнув:

— Слава Йсусу Христу!

— На віки слава! — відповіло йому скілька голосів.

Підходив до одного, другого, подавав усім руку. Здоровкалися. Господиня, до якої прийшов на кінці теж привітатися, підійшла до ослону і змела його на покутті своєю запаскою. Просить його сідати.

— Що ж то, панове господарі, бунтуєтеся? Робите бунт у селі?

Він сказав ці слова із усією досадою, на яку міг здобутися. Хотів запанувати не тільки змістом своїх слів, але і тоном над громадою.

— Який бунт, пане Токар? — питається облесливо Кабан.

— Як то який? Бунт... справедливий! Не хочете помогти панові зібрати збіжжя! Це ж не бунт? Державі треба хліба! Військо голодує!

— А чому ж ви, пане Токар, не привели з собою робітників із міста?

— Хіба ж у вас людей мало?

— Питайтеся!

— Тут нема що питатися! То так не може бути! Жито не сміє пропадати.

— Ви може стали в пана доктора за окомана? — питається його Чумак.

Дехто усміхнувся.

— А йди ж ти, Іване! Хіба ж ти не знаєш, що пан Токар також наш дідич?

— А я й забув. О, бодай тебе з такою головою!

— То тепер у нас дідичів, що й не розберешся!

— Ліпше для них. Як постають на лані пани, то й наймитів не треба буде!

— Та воно правда. Лекше буде панам, як перетрясуться, лекше й людям.

— До чого ви, пани, таке пусте бесідуєте? — питається Токар.

У його голосі вчувається делікатніщий тон. Зміркував, що ніраз їх не заскочив, навпаки, вони його стали брати на сміх. Хотів перейти на инчий спосіб. Мовить далі:

— То не жарти, панове господарі. Шкода святого дару божого. Ви ж якісь господарі. Не болить вас серце, як хліб божий марнується?

— Мед би пити вашими устами, пане

Токарю. Ще й як марнується хліб! Та яку ж ми на це можемо дати пораду? — питається Чумак. — Чи то одно на світі марнується? От, моя небіжка змарнувалася. Не діждалася мого повороту й переставилася на той світ від наших гараздів. Кинула мені троєчко діточок на божу опіку. Вони тут, біднятка, марнуються, а я там голову свою наставляю ні за песю маму! Що то сьогодня не марнується. Ввесь світ пішов на таке, що має змарнуватися!

— Ваша правда, Іване! — мовить Токар. — Але від тої вашої долі ні я, ні пан доктор вас не врятуємо. Це одним ходом йде, а те другим. А вже таки, бігме, гріх, щоб збіжжя пропадало на пні.

— Правда, що гріх!

— Ну, а чому ж ви даєте йому змарнуватися?

— А хіба ж воно наше? Хіба ж ми йому господарі?

— Я чую, що ви поставили неможливі умови: третій сніп!

— Ви не добре чули, пане Токар: другий сніп! — мовить Іван Чумак.

— Другий?... Ви з глузду зсунулися?

— Мені бачиться, — мовить Микола Підвербний, — пан Токар забуває, що це йому не маґістрат, і що він нам тут не делеґат!

— Ба, на що вам делеґата, як він вам ді-

дич! Ми всі з глузду зїхали, тільки він один розумний. Гей, га! То було колись, пане Токар. Але вже не вернеться!

Токар почав уже бентежитися. Він нагадав собі в один мент, що і в своєму містечку він уже не те, що був. І там, як би не те, що багатирі подали собі руку й помагають один одному, не дістав би вже так легко робітника, як инчими роками. Згадав, як уже допікають йому ті, що то давніщими роками не сміли при ньому рота відчинити. А тут він прийшов на чуже село. Став балакати з людьми на свій лад, і попікся. Вискалили до нього зуби. Попробує инакше:

— Чекайте, товариші! До чого вся та бесіда? Ми ж не вороги собі. Я не буду за паном тягти. Який я вам дідич? Що пани не мали грошей і позичили в мене, та за те взяли мене до спілки! Це ж докторове збіжжя. Що воно мене обходить? Хочете, косіть, не хочете, бог вас бери! Ваше діло. Я думаю — от, спробую. Може погоджу вас. Не йде — я з своїм назад.

— Отак би вам було відразу сказати. Та й не було б у нас ніякої неделікатної бесіди.

— Ви, товариші, в сіраках, я в сірацi — чого нам не зійтися думками?

— Та воно так: ми в сірацi, але таки ви гайта, а ми вісьта. Ви вже більш до панів, а таки від людей,

— Та й не від сьогодня.

Токар почервонів. Його від довшого часу вже докоряють за його службу панам. До війни він собі нічого з того не робив. Ніхто не посмів сказати йому цього в очі. І він не дбав про це. Чув нераз: „хрунь!“ Але то, як би не до нього. Були Москалі. Він прийшов до голосу, вже не як панський попихач, але як громадянин. Його вбивали в амбіцію. Вернулася Австрія і з нею польські пани — він не знав, що робити. Тримався своїх нових приятелів і старався не розривати з Поляками. Ходив поміж дощ. Але, як міг почути натяки на своє минуле, червонівся. І тепер хотів не довести до того. Мовить:

— От, люди, як люди. Балакають, що припліве на язик. Що мені пани! Купив шматок землі — і сьогодня вам продам. І заробити не хочу. Дайте те, що я заплатив і беріть...

— А спитали ви, чи буде в нас чим заплатити?

— Та й нащо квапитися? Підождемо. Може впаде в ціні...

— Буває й так. Покличемо землеміра і він нас поділить.

— А самі ні? Го, го! Так вам народ розмірить що кому, — що раз любо!

— Та воно так: зложимо всю нашу земельку до купи, то вже побачимо, що в кого

є, а чого кому не достає. Та якось будемо радити, щоб у нас ніхто не вийшов покривджений.

— То ще землеміра підплатиш: то цьому вріже, а тому надточить. А вже як усякий буде заходитися коло своєї справи, то нікому не буде кривди.

— Ну, а так, як думаєте, що буде з тим, що я виложив свої гроші? — питається Токар, збентежений цією бесідою.

— Бог вам поверне на здоровлю, та й на щастю ваших дітей.

Токар сидів прибитий. У них теж заводилися такі бесіди, що не сьогодня — завтра будуть ділити баронські лани. У цих балачках і він брав живу участь. Там такі лани, що й він мав надію притулити собі шматочок землі до свого города. Як раз межував із його городами найкращий пшеничний лан. Не міг собі уявити, щоб усім своїм впливом не виторгував собі шматка, хоч би довелось і підплачувати земельний комітет! Аж ось побачив на своїй шкурі, що таке поділ! А як не стане для всіх порівну баронського й до його поля стануть добіратися?

Слухав і затремтів душею. Перш, чим підуть баронські лани до поділу, пропаде його земля в Стінці. І не поможе йому ніяка сила! Це стало йому таке ясне, як білий

шлях у божу днину. А він ще задерся сьогодня з людьми. Чого? Пощо?...

Старався втекти звідси, як змога скорше.

*

Пізно ввечері відїхали Сапрун і Токар.

Відїхали в дуже поганому настрої. Їх завдання, здавалось їм, було в тому, щоб спонукати Заячківського до парцеляції. І не так Токареве це було бажання, як Сапрунове. Тепер побачили оба, що не в Заячківському головні труднощі, але в обставинах, які з приводу необережности Павла, а ще більш його брата, дуже то вже ускладнилися.

Сапрун був майже певен, що не було б багато заходів, щоб довести Заячківського до продажу села. Коли б тільки знайшлися купці! Сторонні не схочуть, а свої не стануть купувати. Парцеляція не піде легко. Це вже ясно було.

Що ж робити?...

Годі закласти руки й ждати. Не діждеться нічого. Але й придумати вихід теж не легко. Треба спокійно розмірковувати.

А покищо велике розчарування.

— Біда, пане Токар!

— І то ще чимала! — мовить Токар.

Він теж стрівожився. Але не брав собі

цієї справи так глибоко до серця, як Сапрун. Йому не квапилося з продажем. У нього була задушевна мрія стати дійсним дідичем. У цьому році якось не мав охоти купувати засіви. Не він сіяв, то й не мав великого довірря до чужої праці. І добре вгадав. Рік препоганий. Тільки не знати, чи не попсує йому доктор своїм поводінням справи на будуче. Дуже вже мягкий. Так при ньому народ роззухвалився, що не знати, як воно буде нарік. І не добре було вплутуватись у сьогорічні засіви, і, хто зна, чи не поганіще сталося, що лишили так доктора Заячківського. Досить, що не гарно воно виглядає. Треба буде дуже пильно розглянути питання з усіх боків, щоб не провалити всієї справи.

Їхали далі мовчки; всякий з них свої думки снував. Шукали, який би знайти вихід, роздивлювалися у всіх способах порятунку.

Завтра ввечері мали зїхатися у місті на пораду. Скликали всіх спільників, щоб вирішити, що їм тепер робити.

— Знаєте, пане доктор, — мовить Токар, — пан доктор Заячківський пропаде з сьогорічними засівами.

— Відай.

— Я таки бачу, що пропаде. Заплатив дорого. Де ж таки, злупив з нього Єврей здорово! Скільки він порахував собі за оранку! Це ж рабунок.

— Міг не давати. Чому не порадився в людей?

— Радився. Та що було йому радити? То таки правда, що все дорого платиться. А вже, як не вродило, то була очевидна втрата. А ще як тепер дасть третій, або й другий сніп...

— Не балакайте дурниць!

— Шкода, що ви, пане доктор, не пішли до людей. Були б ви знали, який тут тепер народ. Я ще буду пробувати доставити панові докторові наших робітників. Може й за четвертий сніп підуть.

— Поможіть йому. Бо й собі і всім нам цим поможете.

— Я тільки боюся, що наші люди не схочуть. А чого доброго, то й у себе підіймемо ціну. То — як зараза. Нехай тільки піде звістка, що в Стінці жадають третього снопа, ану, чи дістанете тут дешевшого робітника.

— Як скрізь буде однакова ціна, то ми на тому нічого не стратимо.

— Ви не стратите. Але я не сказав би так про себе. Як би мені поставили таку ціну, то пропадай із полем, із збіжжям, з усім своїм добром. Краще вже не зачинати. Пан доктор якось вилабудається.

— Що буде з тим, що ми мусимо продати, а купців нема?

— Й не буде. То вже вибиймо собі це з голови. Тепер такий час, що треба пере-

ждати. То хто вертається з фронту, всякий одно торочить: нехай ми покінчимо з війною, зараз будемо кінчати з нашими багачами. От, що їм в голові. Доки війна не скінчиться і доки не побачать, що їх погрози нікому не страшні, доти у всякого буде ще надія: дістану! Наділять землею!

То вже треба виждати, аж розясниться народові в очах, що пуста його забаганка. То добре сказати: наділять! Але то так забрати рабунком, що не твоє...

Токар за один вечір проглянув усю небезпеку тих фантазій, які й його дуже легко захоплювали. Будуть ділити! При тому слові він ані й не міг уявити собі, щоб то ділили і йому не попало хоч тих марних десять морґів. На це ж він мав якусь силу між своїми людьми. Не було багача, щоб він із ним не був посвоячений. То брат, то сват, то кум, а вже як не що, то десь діди та прадіди кумалися. І що де не робилося, він міг числити на допомогу всіх тих, що мають якесь слово в громаді.

А та біднота? Хіба ж воно мало коли яке слово? Певна річ, що й їх ніхто не схоче скривдити. То як пішла бесіда про те, що будуть ділити панські лани, всякому було ясно, що й тим халупникам, тим панським наймитам треба буде щось дати. Але то й пять морґів такому за багато. Не мав ні-

чого, а нараз дістане яких чотири-пять морґів! Мало?... А що ж він і з цим зробить? Та то не має ані плуга, ані коней, навіть зерна не має! От, господар — це вже инча річ. Хто сорок морґів обсіває, той і пятьдесяти дасть раду. Ще й лишиться в нього насіння. А треба буде прикупити пару коней — є на чому годувати! Господар — тверде слово!

Вони так і ставилися в своїх розмовах до цього що раз голоснішого питання про поділ панської землі. Токар ще недавно про це балакав із сусідами. Вже мав своє село, а ще ділив баронське і про себе не забував. В-одно той шматочок коло города!

Аж ось сьогодня прояснилося йому в голові. То як стануть ділити, то перш усього заберуть його пай у Стінці. Сьогодня голосно про це балакали йому в очі. І ще одно зрозумів. Не він і не такі, як він, будуть ділити між себе, але ті, що нічого не мають. А вони вже инакше розпають ту землю. Не казали, що будуть роздивлюватися, скільки хто має і що кому ще треба причинити? А коли й у них так схочуть поміряти всякого та порівняти?

Ні! Цього не буде! Нехай би йому чия нога станула на його землі! Сапа не сапа, сокира не сокира, люшня не люшня — однаково! Гатить у голову всякого, хто пова-

жився б ногою поступити на його землю. Не на те потом і кровю обливали її його прадіди й діди, його батько і він, не на те всі вони від прадідів до правнуків не досипляли, не доїдали, жили свої висотували на цій землі, щоб її тепер віддавати голоті, що то або ніколи землі не мала й не знає, яка їй ціна, або як і мала, то пропила, протратила, коли вже не самі вони, то ще їх батьки й діди! Не штука то тепер закусувати зуби на чужу кервавицю. То всякий був би ласий на даремщину. Але ти спитай його перше: чому ти, любо, не маєш землі? Де твоя земля ділася? Що ти робив із своєю землею тоді, як я в-одно свою побільшував?

То ще не знати, чи ти вмієш давати землі порядок? А ну ж ти сьогодня дістав, а завтра пропив, після завтра продав? А що тоді? Не схочеш ти тоді й до мене добіратися? Чому ні? Коли раз закушає, чому ж не спробувати?

Такі міркування дуже протверезили Токаря в його надіях на поділ баронської землі. Але він не міг іще прийти до правдивого висновку в цій справі. Знав, що тут щось не в ладі, але не міг би переболіти того, як би прийшлося тратити той пшеничний шматок під носом. Та ще як би йому всадився який ворог під бік! То хоч продавай хату та й забірайся до Канади.

У його голові счинився якийсь заколот. Всі його такі ясні бажання й надії за одним замахом затемнилися. Щось помішалося йому в голові. Але він не міг ще відразу упоратися з усіми питаннями. Блукався на бездоріжжях, як узагалі блукався завсігди, коли наскочив у житті на якусь нерозгадану загадку.

Він не дуже то й клопотався цим. Знав, що помалу проясняться його думки. То треба й самому поміркувати, і з сусідами перебалакати.

А може з доктором?

Ей, ні! Це купець! Це вже з такої родини! Тато різник був, та й син, хоч доктор, таки найбільш цікавий до купецтва. От, як би в купецькому ділі, він дав би йому добру пораду. А на землі — хіба ж він розуміється? Шкода, що доктор. Треба піти до Лисовського. Той і старий адвокат і попівський син. Все таки блище до землі!

За тими думками й не оглянувся, як вїхали у вулиці містечка. Незабаром спинилися коло хатчини, де мешкав Сапрун.

*

Вже давно відїхали Сапрун і Токар, а в хаті Заячківських ніхто не вставав від

стола. Як сиділи за чаєм, так і продовжували мовчки своє заняття. Це давало їм змогу не розбалакуватися про справу, яка їх усіх бентежила.

Павлові було ясно: нехай його хто зачепить, то прийде до страшної бучі. Хотів встерегтися від неї, бодай сьогодня, коли найбільш була розворушилася його душа. Те, що переповів йому Токар, було страшне. Пішла між ним і між селом війна і то гостра, завзята. Найгірше для нього, що не з його вини. Хоч і він тут завинив. Раз він дав свою згоду, мусить тепер приняти на себе вину.

Як вранці стрівожився був приїздом Сапруна, бо боявся, щоб не побачили всієї правди, так тепер, коли вже все проглянули наскрізь, хотів їх був як найдовше задержати. Врешті поїхали і забрали з собою його оборону. Тепер він стояв сам і мав проти себе дружину і брата.

Коли б вони тільки схотіли зрозуміти увесь біль його душі!

Не думає. Мовчанка дружини не віщує нічого доброго. Найрадше встав би і вийшов би з кімнати. Не хотів так виходити без слова розмови. А знав, що розмова не буде весела.

Нараз почалося.

— Що ви там маєте завтра радити? —

питається дружина, дивлячися на нього сполоханими очима.

— Я сам іще не знаю, — викручується.

— Будете продавати?

— Не думаю.

— Чого ж приїздив Сапрун?

— Ти ж чула.

— Та що я чула? Я мала коли прислухуватися до всіх ваших балачок? Зрештою хіба ви сиділи в хаті! Ввесь день ходили й вели всілякі розмови і я маю те все знати, що ви там врадили.

— Кажу тобі, що більше сам не знаю, як ти. Сапрун хоче продавати, Токар ані слухати про те не хоче. От, і все.

— А ти?

— А що ж я? Хіба ж ти не знаєш?

Марійка почала підносити голос:

— До чого вся ця бесіда? Що я маю знати? Знаю одно: жито вже зачало сипатися, а тобі ані в гадці, щоб його косити.

— Марійко, й ти можеш таке мені закидати?

Вразили його дуже слова Марійки. Скільки він не зазнав жури ізза того жита, скільки чорних думок він не передумав, скільки болів у своїй душі він не переболів — і за все те такий безжалісний закид!

Він привик уже до того, що думки його й Марійки дуже часто розходилися. Він

снував свою нитку думок і доходив до зовсім инчих висновків, ніж Марійка, яка й повела свої думки инчим шляхом. І нараз почали розбалакуватися і побачили, що ведуть розмову на двох чужих собі мовах. Тоді він мусів або змовчати, або уступити. І все залагоджувалося непорозуміння. Та й ще до одного привик: що Марійка ставила до нього дивні та чудні вимоги. Але те, що тепер почув, було для нього великою несподіванкою. Вона мовила:

— Чи ти зробив хоч один крок, щоб зарадити собі? Був у старости й ходив до військової команди? Вони ж мусять дати тобі допомогу! Адже ж сяк, чи так — усе збіжжя зареквіроване. Твоє збіжжя списали ще на пні і ти мусиш доставити його до експозитури. Ніби то хтось повірить тобі, що жито висипалося на пні? Тебе ще заарештують, бо скажуть, що ти продав усе жито! Чоловіче! Спамятайся! Ти ж підеш під суд і попадеш у таке нещастя, яке тобі не снилося. І він замісць, щоб кинутися й шукати порятунку, сидить у хаті, і дивиться, як мужики в живі очі сміються з нього.

Вона звертається до Левка:

— Скажи ж ти, Левку! Не моя правда? Можна ж доводити себе так добровільно до такої страшної руїни?

— Я вже давно казав, що треба шукати допомоги у властей, — притакує Левко.

— Чуєш? Стороння людина, нічим незаінтересована, от що тобі радить! Він же ж брат тобі! Не даватиме тобі лихої поради.

— Я вже раз послухав його, — мовить Павло.

— Ти міг мене не слухати! — здвигає плечима Левко.

— Сьогодня це кажеш? Як побачив свою помилку? А що ти тоді мені насипав?

— При твоїй пасивности годі тобі чим небудь помогти! — оправдується Левко.

— Ти вмів купити село! — майже кричить Марійка. — Вспів вивести мене сюди, показати мені... рай!

З насміхом:

— Ти ні про що не снив, як тільки про рай для мене!

Її голос переходить в огірчення, обурення:

— А кинув мене в терпіння гірші пекельних мук. Що я маю з того, що рік свого життя вложила в таку страшну працю і бачу, що все те було надармо! Чому ти не проявиш тепер такої енерґії, з якою купував цей маєток? Чому в останній хвилі, коли ще можеш рятувати себе, не згадаєш на всі ті обіцянки, що їх мені поробив? Чому не рятуєш себе й мене?

— Як? — поспитав глухо Павло.

— Як? Ти ще не знаєш? Був у старости? Ні! Був у військового команданта? Ні! Ходив до жандармерії? Ні!

— До жандармерії не піду, бо це не її діло. А коли б мав піти до старости, або військового команданта, то мусів би зараз продавати село.

— То продай! Продай, коли не можеш дати собі ради! Пощо ти купував його, коли знав себе? Як знав, що ти такий нездара? Ти вічно живеш фантазіями, вічно блукаєш у світі мрій! І потім хочеш, щоб життя постелилося тобі під ноги. Досить мені вже твоїх фантазій! Я хочу реального щастя, а не якихось фантомів, які ти собі вимрієш і хочеш мене ними задурювати, хоч знаєш, що вони не здійсняться ніколи! Досить мені вже того всього. Я жду від тебе, щоб ти зажадав завтра допомоги властей.

— Якої?

— Такої, щоб приневолили мужиків зібрати збіжжя.

— Я цього не зроблю, — промовив твердо Павло.

— Мусиш!

— Я цього не зроблю!

— То Левко зробить в твоєму імени.

— Не зробить.

А звертаючися до Левка, сказав:

— Не смієш! Чуєш?...

Встав і вийшов з кімнати.

*

Він знав, що тепер там у хаті знов прийде до вибуху плачу, до дуже розбільної сцени. Але не мав сили зарадити цьому. Так було йому гірко на душі, що не міг заспокоювати дружини.

І чим?

Одно, що могло б хоч дещо заспокоїти її, це було б запевнення, що вволить завтра її волю.

Усміхнувся гірко на саму згадку цього бажання дружини. Вволити його — значить зараз втікати не тільки з села, але й з повіту. І як вона цього не розуміє? Чого вона так засліпилася певністю в свою силу?

Ні, це Левко! Це його робота. Його певність у свої сили і ще більш у допомогу військової власти. Який смішний розрахунок. Може й виграв би на ньому на цей раз. А що після того? Як можна бути таким наївним!

Але не так Левкова у цьому провина, як його власна. Що ж можна жадати від цієї недосвідної людини? Доброї поради? На якій підставі? Адже ж він молодиком пішов до

війська і там, як що, то тільки викривив би свої найздоровіщі погляди, коли б був мав їх! А вже, щоб він мав знати теперішнє село, коли він і передвоєнного не міг ще пізнати?

Павло почував свою велику провину, що не проявив у рішучому моменті досить сили волі. Як він міг уступити із занятої остаточно позиції? Не рішився ж він так на осліп. Добре зміряв усю глибину своєго вчинку, знав на яке йде і знав, чому на таке йде. Вибрав, бачить тепер, можливо найкращий шлях. Уже був би по жнивах. Копа менче — копа більше — що воно в його рахунках? Чи поможе йому? А була б у нього гармонія з людьми і був би спокій у душі.

Що йому поміг Левко? Викопав прірву між ним і людьми, показав свою еґоїстичну душу і, найважніще, схвилював Марійку.

Згадка про те, що там у хаті Марійка заливається сльозами, зворушила його. Як він її глибоко любить, яка вона необхідна для його життя, як просто не може подумати собі життя без неї. А від якогось часу працює тільки в тому напрямку, щоб витискати в-одно сльози на її очі, щоб смутком засновувати її душу. Чим більш душа його рветься до неї, тим далі відпихає її своїми вчинками від себе.

Постать Марійки стала йому нагло перед очима душі. Така гарна, така роскішна, принадна така. Усміхнена, упоєна... Він простягає до неї руки і в ту ж мить отямлюється. Згадав, як вона там у сльозах побивається. Хотів іти до неї: вговорювати, погодитися на всі її бажання, щоб тільки заспокоїлася, щоб розяснила своє личко, щоб очі її засміялися до нього. Щоб вона кинулася йому в обійми, руками своїми роскішними обняла його шию.

Почув таку непереможну тугу до неї, як у найкращі хвилі своєї молодости. Пересунулося по його лиці тепло її віддиху, упоюючий запах її тіла. Заворот голови затуманив його на хвилину; трохи не впав на землю. Попав в одчай. Знав, що даремні його бажання. Марні були б усі заходи його, щоб усміх викликати на лиці дружини. Не то, щоб вона могла пригорнутися до нього так свобідно, така віддана йому, щоб пестощами своїми могла обсипати його.

Даремні бажання. Це таке ніжне створіння, що мусить почувати себе вповні щасливою, щоб щастям могла його наділювати. Найменча хмарка на лиці, найдрібніща журба, і вже вона не всилі відзискати свобідного настрою — довго, дні цілі! Не то такий удар, як тепер звалився на неї. Це ж не дрібничка: не то, що спинюється у своїй

праці, яку полюбила, не то, що розвіваються всі її надії — вона почуватиме сором перед тими, що завидували їй великого добра, щасливого життя. А найважніще, що вони справді перед руїною.

І коли б не те, що він надбав сяке-таке майно, не була б вона і думала зміняти давного способу життя: була б вдовольнялася повільним розвитком свого хазяйства. Тепер вирвалася з тісних рам, почула в собі силу до наглого розмаху і от — падає, торощиться, розбивається на ні нащо.

Яке це страшне мусить бути для неї! Він сам — і то не може знайти рівноваги в своїй катастрофі. Взагалі ніхто не був би всилі зрівноважитися, падаючи так коміть головою. А що ж від женщини жадати, та ще й такої ніжної, як його дружина!

У його душі почувся приплив жалю до себе самого, що так мало вважає на своє щастя. Одно він зрозумів: без спокою і щастя дружини він не буде щасливий. А працює, відколи може затямити, тільки над тим, щоб потрясти основами їхньої рівноваги.

Давніще, замолоду, як тільки побралися, він знав одно: громадську роботу. Захопила вона його так, що ні дня, ні ночі, ні будня, ні свята не було для нього. Кликали — йшов. А не кликали — він сам вишукував собі

працю, ще й инчих закликав до неї. А дружина сиділа вдома, дожидалася його і в-одно журилася. Коли він почував себе найсильніщим, найбільш щасливим, вона попадала у нервовий розстрій із трівоги, щоб його не стрінуло яке лихо. Боялася, щоб його не заперли в тюрму, боялася, щоб вороги не збавили його хліба, а коли вже не що, то трівожилася: ану ж перестудиться, занедужає, попаде в грудну недугу й піде з цього світа — марно, без потреби, без найменчої користи.

І що помагало їй, що він розважував її — не може инакше, мусить так. Коли б усі хотіли сидіти вдома, хто ж працював би над розвитком життя?

А чому цей? Чому той? Чому... тут перечислювала ввесь гурт їх знайомих, яких ніхто не бачив на вічу, які ні разу не були на селі, в читальні? Які жили тільки для себе і своїх родин?

Казав: так і так... Вони сякі, вони такі... А він не може так. Відчував би погорду до себе.

Але які їх жінки щасливі, що мають добрих чоловіків? — була відповідь.

Був безсилий.

Казав: ходи зо мною, їдь зо мною...

І справді раз-двічи пощастило йому вирвати її з хати. Поїхала з ним. Яка свобідна

була тоді в нього голова. Їхав на село і не потребував увесь час своєї їзди думати в-одно: що там Марійка? Чи не плаче вона? Чи не стріне мене ввечері хмарна, як ніч? Не потребував зараня квапити додому. Міг засидітися до пізньої ночі. Але... незабаром або не могла, або не почувала себе в силі, або, як казала, не хотіла йому завадою бути. Хотіла задержати його при собі, а він виривався...

І так пішли їм місяці... Так перші літа їх подружжя їм минули.

Потім прийшла війна і погоня за зарібками. Ах, яке це страшне було! То аж згадати не можна того ще й тепер спокійно. І знову минали місяці й роки і вони старілися душею. У нього жадоба, скільки змога збільшити надбання, витискала карби холоду й тверезого рахунку на мізку. Присипляла мову чуття, прогонювала з душі всю ніжність. Були такі дні, що він і не глянув на дружину, не то, щоб мав завважати, що вона жиє, що вона бере участь у його житті, що дожидається від нього щирости, сердечного тепла... Це все таке далеке було від нього...

А те так старіло душу дружини. І коли для нього настала яка радісна хвиля, спокійна і він оглянувся довкола і добачив біля себе Марійку, підпливала до його серця

хвиля ніжности, сердечности... І на превелике своє здивування відчував якийсь холод у її словах, у її рухах... Починав розуміти, що відчужилися досить сильно і в-одно відчужуються більше і більше.

Тоді він зачинав працювати над тим, щоб повязати пірвані нитки сітки їх життя... Але, поки доглянув усі порвані узли, вже нові розшматував...

Які страшні це часи були для його особистого щастя! Які розбільні хвилини почуття неповоротної втрати родинного щасливого життя! Змарнованої молодости... розвіяних мрій молодечих.

І тільки одно оправдання: колись... як здобуде собі тверді підстави — ох, як він нагородить їй минулу втрату!...

А от, як нагороджує! — шибнула йому нагло думка — і ноги йому підкосила. Підійшов до лавочки і впав на неї немов мертвий. Почував такий безмежний біль у душі, що не міг ніяк заспокоїтися.

Тепер уже не було в нього ніщо на оправдання. Як він оправдає своє безглузде марнування життя цієї дорогої людини? Що він може обіцяти їй? Що в нього ще лишається, чим міг би заплатити їй за всі її турботи?... Скільки ще літ життя, того молодечого, свобідного, щасливого?

Ото ж не було щастям те, за чим він так

погнався? Що це? Помилка?... Хіба ж він так би заблукався?...

А де ж властивий шлях? Той вірний? Той правдивий?...

Хіба ж немає щастя на землі?

Нема спокою? Нема свобідного життя людини? Немає незакаламученого щастя-раю на землі?...

Пуста за ним погоня?...

IX.

На подвірря заїхав великий господарський віз, наладований снопами. Підїхав до свіжо закладеного оденка.

Із воза зсунувся Токар. Підійшов до коней, розховстав їх і кинув перед них оберемок зеленої конюшини. Коні почали роздувати ніздрі, як тільки побачили здалеку конюшину. Коли ж вона опинилася їм під ногами, стали заїдати її, неначе б виголодніли були. Такі гладкі, лискучі, випасені коні Токаря.

Тимчасом із хати вийшла молодиця.

— Ви ще поїдете по снопи, що коней не випрягаєте?

— Поїде Доцька, та й там накидає наймитові снопів. Треба квапити, бо щось закурилося.

— Ой, скільки то разів ви вже надіялися того дощу, а його — як нема, так нема! Відай його вже таки й не допросимося.

— Не журися! Прийде тоді, як його не буде треба. Клич Доцьку, та й скидайте снопи.

— А ви ж куди йдете?

— Я не маю часу.

Жінка пішла в город і покликала наймичку. За хвилю вернулися обидві. Тимчасом Токар розвязав вужище і стягнув рубель із воза.

— Ти, Доцько, ставай на возі, а я піду на оденок, — мовить Токариха.

Доцька приставила малу драбинку до воза й вилізла по ній. Потім видряпалася по цій драбинці Токариха на оденок і вже почала складати рядком снопи, що їх в-одно кидає Доцька.

Токар пішов у хату. Витер рушником лице від поту, кинув оком у дзеркало. Надумався. Зачернув води у горнятко, набрав її повний рот і став поливати собі по руках. Перемив руки, обмив лице. Пообтирався ще раз та причесав волосся. Закинув на себе новий сердак і вийшов із хати.

Спинився на хвилинку біля порога та став приглядатися роботі своєї жінки. Хитнув вдоволений головою й каже:

— Поїдеш, Доцько, зараз у поле і там накидаєш Василеві снопів. А беріть, що коні витягнуть. Та не забудь попідгрібати, бо то колосся таки так сиплеться із снопів, як полова!

— Ну, ну! А хто ж би то не загрібав за собою!

— Вважай!

Токариха підвелася на оденку, станула випростована, і спитала.

— А оденок кажете на ніч вкривати?

Токар підійшов на середину подвірря, поглянув прижмуреними очима на всі сторони світа, врешті рішив:

— Треба вкрити. Лекше завтра розвершити, ніж журитися всю ніч. Ану ж на збитки впаде дощ.

Ні господиня не питала більше, ні він не мав потреби докидати що до своїх слів. Вона порається мовчки коло оденка. Він наставився вийти в ворота. Та ось, доходячи вже до воріт, роздумався і вступив іще до стайні.

На стайні стояв на припоні здоровий бик сіментальської раси. Побачив господаря і почав гудіти. Токар побачив, що перед ним порожній жолуб і драбина. Завернув до комори, набрав зерна і знов прийшов із ним до стайні. Гудіння бика переходило в притишений рев. Почав крутити головою то в цей то в той бік та перебірати передніми ногами. Токар підійшов до нього всипав йому ячмінь у жолуб та став його гладити. Бик кинувся жадібно на зерно, набрав його повний рот та став жувати. Тепер він уже міг одвернутися від жолуба. Став дивитися розумними своїми очима на господаря. Токар іще раз його погладив по

карку, почіхав його між рогами. Це викликало признаку радощів у його улюбленця. Із горла добулося в нього слабе гудіння, але завмерло в ту ж мить. Звірюка занурила свій рот у жолубі.

Вдоволений і спокійний вийшов Токар із стайні. Тепер він знав, що лишає все в ладі. Цей бик—то в нього, як око в голові. Виплекав собі його від своєї сіментальки. То від расового бика, якого спровадив маршалок до своєї стайні на пів року до війни. Прийшла війна, пропала вся маршалкова худоба. Стайню Москалі як вимели. Пропав і той расовий бик. Одинокий гідний його наслідник остав у Токаря. Це золото не бик. Маршалок приїздив навмисне дивитися на нього. Казав, що як би це не Токаревий, то присяг би, що то його власний бик, дарований Токареві Москалями. Очей трохи собі не зірвав. Що Токар любив свого бика, то відтоді полюбив його вдвоє. Це вже не те, що він в ціні, це вже гордощі Токареві. То на ввесь повіт... куди... на всі повіти, де були Москалі. Ще не один пан поклониться йому та й відходитиме з пісними очима. Тепер такого не набудеш!

Токар іще раз кинув оком на стайню, потім на оденок і завернув у ворота. Перейшов вузеньку вуличку напопереки і переліз через розвалений мур до сусідського города. Пішов стежечкою городами.

Переходив крізь городи, подвірря, попри хати. Здоровив господарів, коли зустрічав кого коло хати, настукував на собак, що брехали на нього, ішов до Леся.

Застав його на току. Домолочував жито. Перебивав порозвязувані снопи на солому.

— Боже помагай, Лесю.

— Дякувать за добре слово.

— Молотиш нове жито?

— Як бачите. Треба квапити, поки ще не забрали.

Токар підійшов до купи зерна та почав пересипати його з долоні на долоню.

— Нічого собі.

— Могло бути гірше.

— А чого ж ти так поквапився?

— А чого ж би? Жиди налазять у хату, дихати не дають. Якось тут не міг відпекатися — пять тисячок встромили в руку. Не хотів — та тої сарани не спекаєшся. Мусів взяти.

— По чому продаєш?

— По тисячу.

— Корець... добре дають. Наші?

— Наші. Повезуть до Станіславова. Вчора вже взяли вночі три кірці.

— Вважай, небоже, як зловлять, то кременал!

— А вас уже зловили, пане Токар?

Токар усміхнувся. Він теж уже вимолотив

десять кірців і продав. Хто міг, звозив збіжжя додому і зараз таки молотив. Все збіжжя мали віддавати державі по сто корон корець. А тут напихаються купці й по тисячці платять. Щоб тільки дати їм як найхутче. Мусіли квапитися.

То був уже давно наказ від військових властей і з намісництва, щоб зараз молотити збіжжя, як тільки стануть збірати. Та староста ще чекав. Дав бурмістрові приказ, щоб пильнував цієї справи, але поки що списування збіжжя давало тільки роботу маґістратським канцеляріям. Там скликували делеґатів, десятників, розпитували, списували, приказували. Але і староства і бурмістр і всі функціонарі староства й маґістрату не виконували остаточно приказу, одержаного згори, бо всі вони позамовляли собі через тих же самих делеґатів і десятників по скілька кірців у людей по пятьсот корон жито, по сімсот корон корець пшениці. Доки не дістануть свого збіжжя, не можуть у людей відбірати.

А селяне тимчасом молотили й продавали Жидам і сміялися з усяких урядових приказів. Вони були певні, що перед груднем ніхто не вирве в них збіжжя — але все ж таки мусіли квапитися, бо а ну ж?... Та й ціна тепер була висока, потім, як уже будуть реквірувати, може впасти.

— Що ж, Лесю, будеш кінчити? — питається Токар.

— А хіба ж то вже пора?

— Та вже далі прийдуть наші доктори.

— Ви йдете ще може по Юрка?

— Зайду.

— А я тимчасом сховаю зерно.

— Тільки не забавляйся!

— А чого ж би я!... Я зараз... тільки солому притулю до оденка. Щоб біда не принесла якої ревізії вночі.

— Смійся. Я ще не дав бурмістрові жита, то він не дурний шукати.

— На мене має око.

— А чого ж ти свиня? Він до тебе, як до пана, дідичем тебе кличе. А ти скупий. Було біді відвезти яку ділетчину.

— Та вже я уділю йому з цього.

— Памятай. А то я сам приведу тобі ревізію.

— Вже не гнівайтеся, пане Токар. Послухаю вас.

— Вважай, бо буде лихо!

Накивав Лесеві палицею й пішов далі.

Лесьо був спільник Токаря і докторів до маєтку Стінки. Але Токар не любив його. До війни то вони далеко не були собі товаришами. Багатир Токар дивився згорда на Леся. У Токаря і поле було, і в громаді він мав слово, і в повітовій раді, і в старостві

навіть міг промовити за ким-то, і помагало. А Лесьо мав там собі коло десять морґів поля — куди йому рівнятися до Токаря! Що він там мав роботи коло того поля? От, забавка. А що господарем себе почував і не хотів іти робити на панському лані, купив собі дві парі коней і фірманив. Яка ж тут пара Лесьо Токареві. Фірман — дукареві.

Та ось прийшла війна, а з нею Москалі. Токар ходив далі коло свого поля, став війтом у громаді, мав багато почестей і багато закрутанини коло маґістрату. Торгував кіньми, заробляв і приробляв, але це Токареві не дивниця. А тимчасом Лесьо в-одно в дорозі з своїми двома парами коней. Він і Юрко стали головними доставниками підвод для докторів. Що вже заробляли на підводах, а то стали перевозити товар із Скали на свою руку. То боччину нафти вивезуть, то свою кукурудзку заміняють у Косові за сіль, у Печеніжині за нафту.

Пішли Москалі, а Лесьо й Юрко вскочили до спілки купна села Стінки. Коли підраховували свої гроші і показалося, що можуть вплатити по цілому паєві готівкою, Токар дуже здивувався. Але хоч мусів признати їм, що вони дукарі — не міг змінити своїх відносин до них.

Юрко вже був наставився йти до Токаря. Йому переказала жінка, що має бути

ввечері у Токаря нарада, він скоро вернувся з поля і зібрався вже в дорогу.

Був це невисокий ростом мужчина, з дрібним гарним лицем і дуже хитрими, рухливими очима. Як вогники вони скакали в нього. Не міг удержати їх одної хвилини на місці, звернених на один предмет. В розмові сильно проворний. У мент розумів, що від нього жадали, і ніколи не надумувався з відповіддю. На все приставав, бо знав, що нема нічого такого, чого б він не міг виконати і що не приносило б йому користи. Його постать робила враження перебраного у сердак міщанина, великоміського фабричного робітника або купецького проворного помічника. Спільне в нього з инчими селянами було те, що волів мовчати, ніж балакати і не запитуваний не висказував своїх думок. Обережний, хитрий, але й рішучий і видежливий у своїх замислах і плянах.

— Добре, що на тебе не треба ще чекати! — мовить Токар, вітаючися з ним.

— А ви багато, пане Токар, на мене коли чекали?

— Та... ти!... Хлоп, як вюн!

— Треба й таких.

— Треба.

Ішли хвилину мовчки.

— Що ж там такого цікавого, що ви нас кличете?

— Багато балакати. Біда наша.

— Ей...

— Один хоче продавати, а другий нагосподарював такого, що мусить продавати.

— Еге...

— Ая... еге...

— А ми?

— Тому я й кличу.

— Нащо ж нам продавати?

— Я ж не кажу?

— Ви їздили туди вчора?

— Бодай і не їздив! Такого там наслухався.

— Ей-але?... Від кого?...

— Га... Від кого? Від людей. То такі мудрагелі тепер поприходили з війни, що раз! Як не приберемо їх до рук, то вони нас скоро справлять.

— Щоб не подавилися?

— Я то собі міркую.

Оповідав Юркові свої пригоди.

Доходили до Леся. Він уже закидав сердак і йшов до них. Справилися городами. Ішли мовчки, слухаючи Токаревого оповідання. Роздумували кожний на свій лад, що то з того вийде.

Лесьо журився. Він в-одно ввесь свій вік мав якусь журу на голові. Так привик до неї, що у всьому, що йому траплялося, дошукувався трівожних звісток.

Юрко сміявся в душі з Токаря. Дісталося багачеві. Токаря не любив ще з давніх часів, коли то відчував на власній шкурі його перевагу над собою. Вважав його ненависним фудульним багачем. І хоч тепер порівнявся з ним що до багацтва, себе вважав тим, чим був давніще, а Токар завсігди був для нього дукар! Він уявляв собі, як цей дука хотів поводитися з людьми згорда, звисока. І розумів, що нікому це не могло бути до вподоби. От, як би він, Юрко, був там пішов на село — инакша в нього була б із людьми бесіда. Він відшукав би між ними своїх спільників ще з тих часів, коли їздили вкупі підводами. Були б стали нагадувати собі давнину. Розбалакались би і вже потім поговорили б від душі. Як люди...

А Токар найбільше бив на це в своєму оповіданні, що хочуть ділитися їх землею. Яким правом?... І як собі зарадити?... Не знаходив відповіди.

— А не краще продати? — вкинув Лесьо.

— Та доктор Сапрун того хоче. А ти, Юрку, як?

— А де дістанемо другу таку землю?

— Правда? Під носом... Городи...

— А як заберуть? — питається Лесьо.

— Не дамо! Хто має до нас право?

— А що діється по тім боці Збруча?

— Байки, Лесю! То там може й так!

А наша Австрія не допустить до такого. Вхопив за землю, тримай зубами!

— І зуби поломи, а тримай! — доповідає Юрко.

— Тримаймо! Тільки, щоб і земля не вихопилась, і щоб зубів не збулися! Але тримаймо.

Доходили до хати.

Ледви заперли за собою двері, як почулося скавуління собаки. Входили на подвірря Сапрун і Заячківський. Господар вийшов їм назустріч і вже здалеку лаяв собаку. Заспокоїв його і запросив докторів у хату.

*

Була спершу скучна розмова: як там на фронтах, як у політиці? Чи переможе Австрія? Що буде з російською революцією? Хто тепер на Україні? Гетьман? А що то за Скоропадський?...

Давали відповіди раз цей, раз той. Більш Сапрун, ніж Заячківський. Але кожна його відповідь була обчислена на те, щоб підготовлювати сьогоднішню нараду. Старався робити настрій. Між иншим вдаряв на те, що от, Угорщина, яка вона реакційна, а вже зрозуміла, що треба буде парцелювати ве-

лику посілість. Спершу монастирські землі, потім лятифундії, а врешті доберуться до всіх поміщиків.

— Не добре вибралися ми, панове, з землею.

— Що ж робити, пане доктор! Колись ви нам дораджували...

— Колись так. А сьогодня бачу, що, як то кажуть, попалися.

— А як ви думаєте, пане доктор, ліпше було тримати гроші в скрині?

— Того я не міг би сказати. Вже хоч би тому, що в скрині вам нічого не приросте.

— Як будуть відбірати землю, то що буде з грішми?

Вмішався Заячківський:

— То так може бути: як програє Австрія війну, то й землю поділять і гроші не будуть у ціні. А з тою землею то ще також непевна річ. Коли б забрала нас Польща, то польські поміщики не дадуть ділити землі. На це в них сила! А прийдемо до України, то ще також не знати, скільки там оставлять поміщикам.

Але я не маю надії, щоб Австрія програла війну. Вона стоїть дуже сильно. А зрештою вся та справа з землею така непевна, що Австрія може виграти війну, а землю мусітиме поділити. То тепер із усім так колотиться — і з землею і з грішми, взагалі

з усім, що справді не знати, як краще вгадати.

— А я кажу вам, пане доктор, — мовить Токар, — що таки, як маєш землю, то воно найпевніще. Що буде, те й буде, а все таки, щось чоловікові лишиться. Всього не заберуть, щось трохи оставлять. А маєш у руках, можеш сидіти безпечніще. Як би я мав іще які гроші, зараз вложив би їх у землю.

Сапрунові був нецікавий поворот цієї справи як раз у найбільш небезпечному напрямкові. Виходило б, що тримайся Стінки руками й ногами, а він як раз хоче продати.

Розумів одно: вибити тепер з голови цим своїм спільникам землю, яку вони захопили, — майже немислимо. Досі все мав бодай одного товариша-помічника — Заячківського. Тепер і той врився в землю, мов хробак, і не витягнеш його від неї, хіба пірвеш його. Від нього, замісць допомоги для своїх замислів, міг ждати тільки скріплення позицій Токарів і їм подібних. Що тут робити? Як переломити їх упір?

Працював сильно думкою. Дріжав усіми нервами своєї душі. Був би спосібний на найбільший шантаж, як би був який можливий. Але знав, що ніщо не вийде з усіх його заходів. Мужикам запахла земля і так їх прикувала, що вже їх не відірвеш. Контракт зроблений — все упорядковане; нічим

їх ні залякати, ні одвести нічим від тої жадоби землі. І його вони увязнили з собою. Ні продати, ні парцелювати, ні як би то не збутися того тягару.

Та й, зрештою, хоч би й продав свій пай, що він зможе зробити з тою марною готівкою. Йому потрібний міліон. Коли б мав його тепер, коли б міг ним розпорядитися — потроїв би його — за пів року. Та що тут балакати з цими божевільними...

Мусів зачинати. Не смів докоряти себе колись, що не припильнував справи.

Став викладати.

Земля. Ліс. Вируб. Продаж на пні. Контракти.

Сипав поняттями, які тільки могли захоплювати. Біля яких невільно було діловій людині перейти мимо, не зацікавлюючися ними.

Що земля? Що гроші? Все може пропасти. Землю можуть їм одібрати, ліс теж. І гроші можуть стратити вартість. Це пустий звук. Надрукували тепер тих паперів стільки, що їх вартість, як товару, вже далі така сама, як номінальна вартість цього знаку. Одна хвилина — і можна збутися всього.

Чи зовсім стратять вартість? Певна річ, що ні. Але як виплатять за корону двадцять сотиків — то добре.

Яка рада? Одна: пильнуватися, щоб мати

не землю, не ліс, але гроші і гроші і гроші. Треба б придбати таку силу гроша, щоб при найбільшому спаді курсу все ж таки щось лишилося.

Чому продають пани землю? Бо бояться соціялізації. Де гроші приміщують? В копальнях нафти, в фабриках, в торговельних спілках.

— От і ми, — мовить, — маємо ґіпсак. Того нам ніхто не відбере. Поставимо цегольню — знов частину маєтку врятуємо. Треба купити якийсь млин — знов збережетьтя деякий гріш. Але тримати гроші в землі, там, де вони найбільш загрожені — це божевілля.

— Ви ж хочете, пане доктор, знов купувати село?

— Хочу. І куплю, чи ви пристанете до спілки, чи ні. Але знаєте, на що я купую? Тільки на те, щоб зараз продати. І вже не буду такий дурний, щоб купувати саму землю. Ліс! Розумієте, що таке тепер ліс? Вирубати ліс і продати, то вже вертається ціна купна ще з прибутком. А землю можу й роздаровувати. Ну, не подумаєте, щоб я міг її дарувати. Але, кажу, нехай за землю вернеться та ціна, що я дам за ввесь маєток, — треба більше?

— То дуже непевний інтерес на цей час!

— Непевний? Розуміється, коли будуть такі спільники, як ви, то інтерес не опла-

титься, як міг би. Але я вже буду розумніщий. Хто приступить до спілки, яку я тепер орґанізуватиму, мусить підписати мені повновласть, що можу робити, що схочу. Буду рубати ліси, парцелювати й нікого не питатиму. Коли б тільки не знищив спільників і не обікрав. А за це я спокійний.

— Та й ми, пане доктор, — мовить Юрко. — Але хто в вас купить тепер землю? Чому не маєте купців на Стінку?

— Чому?... Щось було неправильного в нашому ділі. От, чому! Бачать — доктор Заячківський спровадився — значиться, хоче сам господарювати. Не продасть усього маєтку кому инчому. Ану, нехай би зявився купець на ввесь маєток! Нехай би пообзирав лани...

Йому стрілила до голови нова думка. Він ударив себе по чолі долонею і крикнув:

— Знаю, знаю! Я тих Стінецьких навчу. Будуть вони ще бігати до мене, як по свячену воду. Будуть вони ще за мною лазити. Я їм спроваджу до Стінки купців. Нехай ми раз-двічи переїдемося по стінецьких ланах! Зараз вони наберуть охоти на купно.

Ех, як би ви, пане Токар, мали нюх до інтересів, ви могли б тепер самі нагнати їм страху. То зберіть тільки своїх найблищих свояків, та пішліть розпитувати, де найліпша земля, бо вони хочуть парцелювати, — побачите, як знайдуться купці!

А як обернемо так двома-трема селами — вже нам тоді не страшна ані соціялізація, ані грошевий крах! Ми вже так забезпечимо себе, що все перетриваємо. Не буде ж такого банкроцтва, щоб усе, що хто має, мусів тратити. Адже ж гріш кожної держави є на світовому ринкові. Ні одна з тих держав, що виграють війну, не допустить до остаточного спаду курсу гроша. Схоче відобрати свої довги. А при тому й ми дещо врятуємо...

То такий непевний час, що тільки не крути добре головою, то можеш піти з торбами. Але як не прогавиш відповідного моменту, не тільки можеш врятуватися, але ще й виплинеш на верх сильним переможцем.

Його слова були без відгомону.

Вже скілька разів хотів урвати свою бесіду, але бачив, що не має відгуку, тому не кінчив її. І тепер переждав хвилину, потім кидає недбало питання:

— Ну, що ж ви на це?

— А що ж би, — мовить Токар. — Я свого паю не продаю.

— Що?... І я вам стільки натолкувався і те все надармо? А ви? — звертається до Леся й Юрка.

— Я вже так, як пан Токар! — мовить Лесьо.

— І ви, пане Юрку, теж так само?

— Я продав би, — мовить Юрко. — Але

щоб щось із того було. Пан доктор казали: купуємо гурт на гурт по дві тисячі морґ. Будем продавати по пять-шість кращу, а по тисячу-дві плохіщу. А то чую казали, що там є такі піски, що й по триста корон ніхто не квапиться давати. А за городи не буде більше трьох тисяч. Та й що там тих городів!... Тридцять морґів —

— Що ви балакаєте пусте?

— Ну, пятьдесять!

— Найменче сто морґів.

— Нехай і сто. І що з того буде?

— А що ж ви думаєте робити?

— А... це вже инакша бесіда. Мусимо порадитися.

— Я ж і просив вас сьогодня на пораду.

— Та яка ж у нас може бути рада, — мовить Токар. — Продавати не станемо, бо ніхто не купує. Треба підождати. А поки-що моя рада така: покличемо землеміра та й поділимо увесь маєток на пять паїв. Кожному порівну городів, пшеничної землі, пісків, млаковини.

— А стави? Млини? Дворище?

— З дворищем уже залагоджена справа, — мовить Заячківський. — А стави, млини можемо заадміністровувати на спілку... Але то добра думка поділити ввесь маєток на пять паїв.

— Розписати між нас, що чиє, та й уже

тоді всякий з нас зможе робити із своїм паєм, що схоче.

Ця думка, яка могла вже виглядати як невідклична постанова, зробила як найфатальніще враження на Сапруна. Адже ж це розбивало всі його пляни. Виривало йому з руки силу пануваня над чотирма своїми спільниками.

Коли йшли вкупі, він міг спинити всякий їх нерозважний крок, міг їм відраджувати, міг пильнувати, щоб не пішли впоперек його інтересу. Тепер, як поділяться, він спадає до ролі малої одиниці, яка мусітиме підбігати за тими чотирма. Схочуть продати — зможуть поставити собі ціну, яку б собі не задумали покласти. Можуть обнизити ціну поля до такої міри, що йому взагалі не оплатиться заходитись коло продажу за такий марний зарібок.

Та й ще найважніще: раз вони поділяться — вириваєтся йому з рук власть над великим капіталом, на який зложилося пять одиниць. А сам він — що зможе зробити? Нічого.

Не знайде инчих спільників?... Ні, не знайде... Всякий подумає собі: з доктором не можна. Коли Токар, Лесьо, Юрко, коли навіть Заячківський, всі ті, що з ними він працював від самого початку, — і вони відділилися від нього, то пощо звязуватися

з ним! І кому б то була охота приставати до нової спілки?

Почав іще раз доказувати небезпеку розбиття капіталу, шкідливість окремішної роботи там, де зачиналося вкупі, старався здобутися на найбільш вимовні докази, що переконували б про потребу єдности, гармонії — перестерігав, що з хвилею, як розійдуться з ним, зачиниться перед ними шлях до маєтку, до багацтва, стратять, що надбали, не маючи його коло себе з його обережністю, проворністю й змислом до інтересів... Не помагало.

— А ми, таки поділім свою землю в Стінці, щоб уже всякий з нас знав, що його! — рішив Токар.

— Та й пощо нам це? При парцеляції й так ще раз ділитимемо! Не краще то доложити всіх зусиль, щоб бодай половину розпарцелювати, а вже, як не піде далі, то решту поділити?...

— Та то йде осінь. Треба орати й сіяти озимину. Не знаємо, хто де має сіяти. Треба по господарськи.

— Але ж, панове! Ми ж не на те купували, щоб ділитися! — кричить, трохи не в одчаю, Сапрун. В один мент проглянув усю небезпеку, яка визіпилася до нього із того поділу маєтку. — Я не допущу до того! У нас була думка парцелювати!

— Шкода, пане доктор! Ми таки будемо ділитися. Чи як ви кажете?

Токар звернувся з цими словами до Юрка і Леся.

— Будемо ділити, — мовить Лесьо.

— А що ж? Треба розписати, що чиє! — рішив Юрко.

Сапрун побачив більшість проти себе. Не думав їй підчинюватися:

— А я ніяк не дам на це своєї згоди!

— А як буде? — питається Лесьо!

— Підемо на процес!

Кинув тверде слово й ухопив за капелюх. Поки отямилися, він уже був за дверми. Вискочив з хати хмарний та чорний на лиці, як та ніч, що заслонила перед ним шлях. Летів і вимахував затисненими пястуками. А крізь його зуби проривався один звук, який трівожив що скілька хвилин тишину ночі:

— Хам!... хам!... хами!...

*

Заячківський сидів мовчки. Не знав, не міг збагнути, де його порятунок, а де зачинається його нещастя. Мав почуття того, що керма його життя вирвалась йому з рук. Плив наосліп, не противився розвиткові випадків.

Вірив, що може його врятувати тільки сліпа його доля. Нічого не бажав, нічого не ждав, знав, що мусить щось статися. А що?... Це його тепер не цікавило. Прийде хвиля — він підчиниться. Боявся думати про що б то не було. Бо вірив, що стратив силу панування над своїм мізком, і над своєю волею. Уявлялось йому, що міг би як раз найбільш лиха наробити, коли б хотів проявляти енерґію й активність. Минув уже час, коли йому можна було проявляти власну ініціятиву. Наробив багато помилок і вони затемнили йому ясну його думку. Всяка спроба направити їх — була змаганням риби вирватися з сака.

Рішили б спільники продати, сказав би: годі було инакше. Мусів продати. Затратить при тому свій маєток — в рівній мірі й инчі затратять. Але для нього було б ясне одно: годі було инакше.

Дораджувати продаж? Перша думка спільників була б — хоче рятувати себе. Загнався в біду, тепер їх хоче з собою потягти. Розуміється, на словах може й не проявилось би це так брутально, але вислід рішення був би як раз противний його бажанням. Що стратив би найбільше? Оце те, що зазначилось би ясно недовірря спільників до нього. На випадок невдачі із продажем він мусів би перенести на собі всю злість спільників, що більше, могла б навіть упасти на нього

ганьба, що зруйнував инчих, щоб тільки себе рятувати. А він певний що була б невдача! Коли б у них однакові сили — він спокійно висказав би свою думку і не журився б цим, чи вона подобається кому, чи ні. Привик до того, що з його думкою, його поглядом числилися. Умів сильно арґументувати. Добірав таких арґументів, що противник не міг остоятися.

Сьогодня всякий його арґумент поборювався б спільниками з прінціпу. У кожному його погляді добачували б затаємних намірів, еґоїстичних бажань, і чи розуміли б його, чи не розуміли б, чи промовляв би їм до душі, чи був би їм противний — поборювали б його.

Що значить продавати землю в теперішню хвилю боротьби між ним і селом? Значить рішучо не дістати ані одного купця. Значить инчими словами продати десяток морґів тим, що мають поле під містом і потім застановити продаж. Осмішити себе. І, що найважніще, збавити собі цілість. Всякому пізніщому купцеві здаватиметься: найкраще поле вже продане! Ото ж останнє не має для нього вартости. То як продавати, то треба приготовити собі цілу кампанію. Треба забрати завдатки на все поле і потім відразу розмежувати, щоб не було часу на міркування і балачки безцільні. Щоб кожний уже роздумував тільки над своїм шматком землі. І щоб мав час

думати над цим аж тоді, коли вже ні відрадитися, ні завернути!

Ото ж мав би заявити свою думку, щоб не продавати? Не буде ж усякий із цих спільників добачувати в тому, що він змагає до задержання в своїх руках землі так довго, доки не вирветься з оков своїх теперішніх клопотів? Не стануть же ж його підозрівати, що він, щоб рятувати себе, хоче дотягти їх усіх до такого часу, коли вже не буде як продавати, бо поле піде до поділу? І тоді він, як дідич, що робив на землі, дістане який там шматок та й двір, а вони! Їм скажуть, що має з них усякий поле в себе. І підуть вони з порожніми руками!

Тоді напевно — як сильний арґумент проти нього, ото ж за продажем, — висунуть непевну будуччину. Очевидно ж, що йде до большевизму, що будуть ділити між людей усю панську землю. Чого ж їм ще чекати? Чому не квапитися з продажем? Чому не рятуватися так, щоб переписати при парцеляції на кожне з дітей по десятку-два морґів, а за останнє поле взяти ціну, яку заплатили старому дідичеві?

Він розумів сильну свою позицію. Міг, так здавалось йому, вплинути на спільників в тому напрямку, в якому хотів би, домагаючись насильно як раз противного. Ех, коли б Сапрун був на його місці. Він певно не до-

раджував би продажу. Він дістав би ухвалу на продаж, як раз тим, що протестував би проти нього з усіх сил.

І він сам, як би мав якийсь плян, як би знав, чого має хотіли, теж перевів би свою думку. На жаль, він опинився на переломі. Не смів нічого бажати не так, щоб инчих не втягти за собою в пропасть, як радче тому, щоб не звалити на себе на все своє життя відповідальности, що в найбільш рішучому моменті він найпоганіще заломився.

Вірив в-одно: в свою долю. Вона не поведе його шляхом упадку, тільки мусить його витягти із цього, здавалось би, безвихідного становища. І тепер уся вага лежить у тому, щоб не противитись судьбі. Нехай несе його, куди знає. Нікого вона не покидає, тим більш його, який стільки разів сам змагався із життям, а оце може вперше звиває вітрила й пливе, куди його доля понесе.

Не може инакше! Вчепився його блуд — мусить виводити його по безвістях до ранку. А той ранок врешті колись прийде! Все його завдання, щоб яко мога найменче блукатися, щоб не відбитися задалеко від цілі своїх змагань!

Такі думки бентежили його мізок, коли прислухувався до розмови Сапруна із селянами.

Постанова поділити землю була йому

дуже до вподоби. Не буде залежний від чотирьох спільників, які не могли його розуміти. Боявся тільки одного: чи згодиться на це старий дідич, якому він винен був сто тисяч за землю. Чи однаково йому буде мати забезпечені ці гроші на одній пятій пайці так само, як на всьому маєтку? І чи не вийде в нього з того приводу гостріще непорозуміння із спільниками?

Коли порішили поділитися землею, він зрозумів одно: мусить старатися як найскорше уступитися із збіжжям і травою з того поля, що буде власністю спільників. А ну ж схочуть орати під озимину? І в ту ж мить згадав, що в нього ні кошено ні звожено, а в людей уже й молотять. Зрозумів, скільки він тратить, коли не продає збіжжя по високих цінах. Кожний день опізнення, це безповоротна втрата.

Сидів і не сидів. Горів під ним ослін, на якому сидів. Ще заки Сапрун вийшов, він уже хотів видістатися. Тепер уже знав, що його жде: поділяться і він мусить господарювати. Дбатиме, щоб на цьому шляхові увільнитися від тої страшної змори, якою являється йому погроза боргу Зільбергерцові. Коли б як найхутче привести до ладу діло з селянами.

Тільки вийшов Сапрун, він подав руку своїм спільникам і промовив:

— Якось ми поділимося. І доктор також заспокоїться! Приїдьте, панове, в неділю до мене, будемо вкупі обмірковувати.

Обіцяли приїхати.

Він тимчасом вийшов і зараз сів на візок та погнав чим скорше додому.

Було вже пізно. Але це не вадить. Іще сьогодня він буде у Тимофія. Мусить погодитися з людьми. Що зможе виторгувати, вдоволиться всім. Даватиме третій сніп, як умовилися. Доставить їм збіжжя додому. Нехай буде між ними злагода. Чей же Тимофій поможе йому порозумітися з людьми.

А ні?...

Був ошоломлений примусом підчинитися долі.

А як схочуть другого снопа?

Ні. Ні!... Це неможливе!

Боронився. Бився з невідомим, як пташка бється крильми до стін клітки.

А як не схочуть инакше?...

Не сміє противитися! Вся річ у тому, щоб не противитися долі! Вона виведе, покаже рятунок. Все треба зробити, що мусітиме. Ясно це зрозумів і сьогодня ще мусить покінчити з усіми тими ваганнями. І так доволі небезпек загрожує йому. Треба ж зачинати увільнюватися з їх пут.

— Сьогодня покінчу із жнивами! — крикнув, аж наймит оглянувся.

— Що пан кажуть?

— Поганяй, поганяй!

Настав для нього момент діла. Почував це всіми нервами своєї душі. Ішов на великі змагання...

У Відні, 19. V. 1920.

PG
3948
K77P4
ch.2
cop.2

Krushel'nyts'kyĭ, Antin
Peremoha

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 19 25 09 013 2